Mladen Ančić

ŠTO „SVI ZNAJU“ I ŠTO JE „SVIMA JASNO“
HISTORIOGRAFIJA I NACIONALIZAM

ŠTO „SVI ZNAJU“ I ŠTO JE „SVIMA JASNO“
HISTORIOGRAFIJA I NACIONALIZAM

Mladen Ančić

HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST
Zagreb 2008.

Dr. sc. Mladen Ančić

ŠTO «SVI ZNAJU» I ŠTO JE «SVIMA JASNO»
HISTORIOGRAFIJA I NACIONALIZAM

BIBLIOTEKA HRVATSKA POVJESNICA

Disputationes, knjiga I.

Nakladnik
HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST, Zagreb, Opatička 10

Za nakladnika dr. sc. Stjepan Matković

Recenzenti
Dr. sc. Zlatko Matijević
Dr. sc. Stjepan Matković

Prijelom i tisak
Tiskara Zelina d. d.
Sv. Ivan Zelina

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 691274

ISBN 978-953-6324-72-9

Tiskano potporom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Sadržaj

Zahvala 7

Proslov ili o kategorijama 9

1. U potrazi za «zlatnim dobom»:
   Stvarni i zamišljeni hrvatski „sveti prostori“ 31

2. Narativi hrvatske nacionalne povijesti između
   «kolektivne memorije» i historijske znanosti 51

3. «Kolektivno pamćenje» i historijska znanost 71

4. «Velika promjena» - retorika i realnost 105

5. Što «svi znaju» i što je «svima jasno» glede
   rata u Bosni i Hercegovini 157

6. Nacionalna rekonstrukcija ili de(kon)strukcija u
   svjetlu historiografije 181

Literatura 221

Kazalo imena 247

ZAHVALE

Uvijek ugodna dužnost iskazivanja zahvalnosti svima koji su pomogli u nastanku i davanju konačnoga oblika knjizi ima i svoju neugodniju stranu – hoću li koga zaboraviti i nesvjesno ispustiti? Zato bih pošao redom i zahvalio prvo instituciji u kojoj sam radio u vrijeme nastanka knjige, a to znači Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti i Upravitelju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Milku Brkoviću – bez njegove tolerancije i susretljivosti ne bi ni bilo ovoga djela. Potom bih zahvalio Ivanu Vukoji, Lorandi Miletić i Stipi Grgasu, koji su me kao organizatori/urednici jednostavno „natjerali" da prikupim i fokusiram ideje iskazane kroz razgovore. Konačno (iako ne na posljednjem mjestu ovoga niza) tu je i beskrajno strpljivi ravnatelj Hrvatskog instituta za povijest, Stjepan Matković, koji je rukopis prihvatio, (kreativno) recenzirao i „gurao" labirintom hrvatskoga nakladništva, uredio ga, a pri svemu tomu još i trpio te disciplinirao „autorske hirove".

Dijelove rukopisa i prije objavljivanja su čitali i svojim primjedbama uvelike popravili Ivo Lučić i Darko Vitek – treba li uopće pripomenuti kako njima idu zasluge zato što knjiga nije tako loša kako je mogla biti, ali ne i krivnja za bilo kakve propuste, oni su samo moje djelo. Najveći dio svega što je ovdje napisano morali su u usmenoj formi „podnijeti" i na to kroz duge razgovore reagirati pa i dosta toga ispravljati Nikola Jakšić, Serđo Dokoza i (opet) Ivo Lučić. No, sve je njih svojim strpljenjem nadmašila Sanda, koja već dvadeset i sedam godina trpi slična maltretiranja i pojavljuje se u pozadini kao konačna porota svake ideje i zamisli. Hvala!

U Zadru, 23. prosinca 2008.

Mladen Ančić

PROSLOV
ili
O KATEGORIJAMA

Vjerovali ili ne, rečenice koje upravo ispisujem stvarno predstavljaju kraj posla na knjizi koju ste upravo uzeli u ruke. Njezin glavni dio, niz od šest rasprava, nastajao je susljedno tijekom posljednjih par godina, od prigode do prigode. Iako su prvotno pisane kao zasebni tekstovi, kroz sve se te rasprave provlači ista (i ne tako tanka) crvena nit – sve su one pokušaj da se preciznije definira odnos dvaju pojmova o kojima, na prvi pogled, „svi znaju sve". No, stvari o kojima „svi znaju sve" su zapravo najteže za definirati, pa su tako i ovi tekstovi rezultat napora da u prvome redu samom sebi, koristeći tuđe iskustvo i spoznaje, pojasnim što su to historiografija (posao kojim se bavim i u radno i u „slobodno" vrijeme), nacionalizam i nacija (pojmovi koji su posljednjih dvadesetak godina važan dio svakodnevnice), a onda i u kakvom međusobnom odnosu stoje posao kojim se bavim i pojmovi koji definiraju dio stvarnosti u kojoj živim. Čitajući kako bih produbio spoznaje, i usporedo pišući o tome što sam pročitao (što je najbolji način da čovjek sebi nešto objasni), vremenom sam mijenjao stavove i zaključke (mišljenje o nečemu, stavove i zaključke, čovjek, valjda, ne mijenja samo ako ništa ne radi i ništa ne misli). Na svu sreću, s mogućnostima koje pruža računalo, nije bilo problem unijeti u već gotove, i na drugom mjestu objavljene tekstove, promjene i dopune. U tome smislu, ali i objedinjavanjem te određenim poretkom šest

tekstova, knjiga predstavlja nešto bitno različito od rasprava raspršenih po (uglavnom teško dostupnim) publikacijama.

No, teži dio posla u njezinoj pripremi bilo je ono što sam uporno izbjegavao dok sam pisao rasprave – sustavnije i preciznije definirati temeljne pojmove. Umjesto da takve definicije naknadno ubacujem u pojedine tekstove, odlučio sam se prisiliti na dodatni napor te u posebnoj uvodnoj cjelini („Proslovu") pokušati razjasniti kako ja vidim što su nacionalizam, nacija i historiografija (o njihovu međusobnom odnosu govori ostatak knjige). Tekst koji se ovdje nastavlja ispod zvjezdice nije dakle panoramski pregled tuđih pogleda, on je pokušaj, doduše na temelju onoga što su o pojedinim stvarima rekli drugi, uz tu i tamo dodanu pokoju vlastitu misao, oblikovanja cjelovitoga teorijskog okvira za ono što slijedi u ostatku knjige.

* * *

Količina knjiga, studija, rasprava i članaka što su u posljednjih petnaestak godina, od početka 90-ih godina 20. stoljeća, objavljeni u svijetu, a čiji se autori bave etničkim zajednicama, nacijama, nacionalizmom te etničkim i nacionalnim identitetima, poprima zastrašujuće razmjere. O tome su pisali i pišu filozofi, sociolozi, povjesničari, politolozi, antropolozi, etnolozi, arheolozi, historičari umjetnosti i književnosti, zapravo svi oni koji se bave znanostima o čovjeku i društvu. Pišući ove retke i istodobno gledajući knjige na policama vlastitoga radnog kutka, među kojima već postaje teško i pobrojati one koje već svojim naslovom otkrivaju da se njihovi autori bave tim temama (o tekstovima u zbornicima i časopisima da se i ne govori), pisac se ovih redaka pita ima li uopće ikakva smisla bilo što dodavati na tu temu, poglavito uzme li se u obzir koliko je onih tekstova za čije postojanje znam a koje nisam ni vidio ni pročitao. Postoji li, zapravo, uopće mogućnost misliti o kolektivnim identitetima a da te misli nisu već nekoliko puta zapisane, pretresene, odbačene i ponovno usvojene. Što bi, zapravo, mogao biti novi i svježi pristup u situaciji kad su već i naslovi u takvu ključu («ponovno

promišljanje» ili «postavljanje novoga okvira»[1]) potrošeni. Čak i noviji pokušaji ocrtavanja glavnih misaonih tijekova u razmatranju nacija i nacionalizma, ma kako ambiciozno zamišljeni, ne mogu uzeti u obzir niti one najvažnije pravce istraživanja.[2]

S takvim stanjem stvari čini mi se opravdanim poći od jednostavne pripomene kako je početkom 80-ih godina 20. stoljeća stanje na ovom području znanstvenoga istraživanja izgledalo posve drugačije. U to su doba, kako to priznaje francuski povjesničar Guy Hermet, studije etniciteta i nacionalizma u (zapadnoj) Europi bile «prošla moda». Hermet dodaje kako se na anglosaksonske autore, koji su se u to doba bavili procesom izgradnje modernih europskih nacija, gledalo s «uljudnim respektom, onako kako se gleda na nekoga tko s učenim samoprijegorom svoje vrijeme posvećuje predmetu bez aktualnosti».[3] Nacije i nacionalizam, međutim, nisu kao predmet bili samo u fokusu anglosaksonskih autora, poput Johna Armstronga, Benedicta Andersona, Anthonyja Smitha, Ernesta Gellnera ili Erica Hobsbawma, čije studije upravo iz 80-ih godina 20. stoljeća i danas predstavljaju polaznu i referentnu točku gotovo svake rasprave o ovim problemima.[4] O nacijama i nacionalizmu, naime, vodila se u to vrijeme, doduše nešto drugačija (u prvome redu vrijednosna, a često po konsekvencama i opasna) rasprava u tadašnjim socijalističkim zemljama. Poglavito su se takve rasprave vodile u onim zemljama koje su već i svojim ustavno-pravnim uređenjem jasno odavale postojanje problema na tome području društvenoga života, poput SSSR-a, Čehoslovačke ili Jugoslavije, pa su se i tu čuli zahtjevi, u ono vrijeme još vrlo rijetki i ne tako glasni, za napuštanjem starih (primordijalističkih) shvaćanja o prastarim narodima.[5]

---

[1] Usp. naslove koje svojim djelima daju, primjerice, R. JENKINS, odnosno BRUBAKER, 1996.

[2] Usp. ambiciozni i voluminozni pokušaj stvaranja «sume znanja» u: KATUNARIĆ, koji je, međutim izvan vidokruga ostavio cijeli niz važnih djela i struja mišljenja koje iz njih proizlaze.

[3] HERMET, 7.

[4] Riječ je o sljedećim djelima: ARMSTRONG; B. ANDERSON; SMITH, 1985.; GELLNER; HOBSBAWM, 1993.

[5] Primordijalistički teorijski okvir, što znači shvaćanje kako su narodi trajne

No, interes se znanstvenika iznenada usmjerio ka problemima kolektivnih identiteta od kraja 80-ih godina 20. stoljeća, i to, kako se čini, iz dva temeljna razloga: s jedne strane, raspad bipolorane strukture svjetskoga poretka i susljedna propast komunizma u lančanoj su reakciji vodili do raspada multietničkih socijalističkih federacija – Čehoslovačke, Jugoslavije i SSSR-a – što je predstavljalo nemalo iznenađenje za promatrače i izazov za znanstvenike[6]; s druge strane, političko i teritorijalno prepravljanje post-modernoga svijeta koje je potom, ponekad i uz primjenu nasilja, uslijedilo počelo je pretvarati nacionalnu državu u sve manje važan čimbenik ukupnoga uređenja svijeta – mnoge su funkcije stare nacionalne države, naslijeđene još iz 19. stoljeća, preuzele u međuvremenu izrasle institucije, poput multilateralnih organizacija (UN, NATO, Europska Unija, itd. itd.), multinacionalnih kompanija ili, u novije vrijeme, američkoga imperija, što je onda opet na dnevni red stavilo pitanje kolektivnih identiteta.[7]

Na oblikovanje znanja i znanstveni diskurs o kolektivnim identitetima u takvim okolnostima presudno je utjecala kon-

---

i stabilne zajednice velike starosti, određivao je način rasprave o nacijama i nacionalizmu u socijalističkoj Jugoslaviji, što se jasno može razabrati uvidom u djelo kakvo je primjerice kod: ŠUVAR. Isti (neosviješteni) primordijalizam jasno se razabire i u povjesničarskom pristupu u raspravama nastalim i objavljenim početkom 70-ih godina 20. stoljeća u sklopu posebno organiziranoga znanstvenoga skupa «Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini» (sve rasprave s toga skupa objavljene su u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 11-12/1975.-1976.). Začudo, trag se takvih shvaćanja može zamijetiti čak i kod I. Banca, povjesničara koji je radio doktorat tijekom prve polovice 80-ih godina 20. stoljeća u SAD-u, pa je ipak bio u stanju napisati rečenicu „da je jezik čak u davna vremena često bio sinonim za neku nacionalnu zajednicu" (BANAC, 1995., 14 – naglasio M. A.). Odmak, iako još ne posve jasan i precizan, od primordijalističkih shvaćanja očitovao se, međutim, u radovima kakvi su oni poljskoga povjesničara J. Chlebowczyka, ili češkoga povjesničara M. Hrocha, pri čemu je ovaj drugi privukao pozornost i u tadašnjoj Jugoslaviji (usp. CHLEBOWCZYK, te HROCH, 2000., djelo koje je prvi put objavljeno 1985. godine, i koje zapravo predstavlja engleski sažetak dvije knjige što ih je Hroch ranije objavio na njemačkom jeziku; za objavljivanje Hrochovih rezultata interes je pokazalo uredništvo *Časopisa za suvremenu povijest* – usp. HROCH, 1979.).

[6] Kako izgledaju ozbiljne raščlambe nastale iz takvoga interesa izvanredno ilustriraju BUNCE ili VERDERY.

[7] Iz takvoga očišta polaze primjerice raščlambe u: M. ANDERSON.

struktivistička paradigma koja u društvenim i humanističkim znanostima počinje prevladavati od 60-ih godina 20. stoljeća.[8] Ona se, pak, mogla ukorijeniti zahvaljujući širim društvenim okolnostima, odnosno sve većoj „globalnoj mobilnosti, trgovinskim odnosima, turizmu, ali i mješovitim oblicima života u 'vlastitome' (okruženju - op. M. A.)", što je kao posljedicu, kako zaključuje U. Beck, imalo to da „*(p)rocesi individualizacije, globalno mišljeni, ukidaju pretpostavke podizanja i obnavljanja nacionalnih suprotnosti vlastitoga i stranoga*. 'Stranac', a kao posljedica toga i vlastitost vlastitoga, postaje neodređenim, detradicionaliziranim. No iz toga ne slijedi da oni nestaju u onome 'i', već, upravo obratno, da postaju *konstruktivističkima* i *aktivističkima*."[9]

Sumirajući rezultate do kojih se došlo istraživanjima u posljednjih dvadesetak godina, naravno u okvirima nepotpunoga i nespecijalističkoga poznavanja materije, može se ustvrditi kako se njihov jedini posve izvjesni zaključak odnosi na potpuno odbacivanje (doduše isključivo u krugovima znanstvenika, ali i tu još uvijek dobrim dijelom samo formalno) primordijalne te u velikoj mjeri i perenijalne paradigme. Ona prva podrazumijevala je, kako je već rečeno, da su nacije prvotne i prirodne kategorije društvenih podjela, da postoje oduvijek (njihovi se počeci traže i u arheološkim tragovima, u onim najneobičnijim slučajevima starim i po nekoliko tisuća godina) i praktično izvan povijest te da su sveprisutne. Iako je u znanstvenom diskursu posve odbačen i napušten, takav se misaoni okvir još uvijek održava u masovnoj percepciji, poglavito, pak, u onim društvima u kojima nacionalizam i iz njega izrasli nacionalni identitet danas iz raznih razloga igraju važnu ulogu. Takva su većim dijelom (bila) društva što su početkom 90-ih započela proces tranzicije iz totalitarnoga u (liberalno-)demokratski oblik uređenja. Perenijalizam se, s druge strane, može smatrati «popravljenom» verzijom primordijalizma, jer se u tom misaonom okviru priznaje vremenska i povijesna dimenzija današ-

[8] Klasični iskaz te paradigme predstavlja djelo BERGER – LUCKMANN, iz 60-ih godina 20. stoljeća, koje je u Hrvatskoj prevedeno i tiskano tek 1992.

[9] BECK, 127 (svi naglasci autorovi).

njih nacija (dakle, one imaju svoje povijesne početke). No, perenijalisti nacije nalaze u svim vremenima, od staroga Egipta do danas, pa onda i gotovo cijelu ljudsku povijest, po inerciji historiografskih shema postavljenih u 19. stoljeću, tumače uvelike u ključu nacionalnih trvenja i sukoba. Iako su zastupnici teorija o dubokoj starosti nacija danas među znanstvenicima u svjetskim razmjerima relativna rijetkost, njihov je diskurs u širim društvenim okvirima podjednako prihvaćen kao i onaj primordijalista. I ne samo to. U tranzicijskim društvima, opterećenim misaonim naslijeđem autističnih totalitarnih režima, veliki broj (u prosjeku znatno veći no u zemljama s liberalnodemokratskom tradicijom) znanstvenika iz područja humanističkih i društvenih znanosti još uvijek se drži primordijalističkih ili perenijalističkih postavki.[10]

Pretežita se, dakle, većina suvremenih autora slaže oko toga da su nacije, kakve oko sebe vidimo i u kojima, htjeli ili ne, i sami gotovo uvijek i neizostavno participiramo,[11] proizvod modernoga doba i da u tome obliku praktično postoje svega dvjesto godina. S druge strane, teško se ne složiti s jednim od najvećih autoriteta na tome području, autorom koji je cijelu svoju znanstvenu karijeru posvetio istraživanju nacija i nacionalizma, Anthony D. Smithom, u njegovim pesimističnim prosudbama dosegnutih znanja.[12] Naime, razmatrajući postignuća modernih i postmodernih istraživača i teoretičara nacionalizma, Smith zaključuje da su oni prvi (Deutsch, Gellner, Nairn, Tilly – dodajmo ovdje i Hrocha – i ostali) postigli stanovite rezultate zahvaljujući osloncu na razmatranje društvene, gospodarske i političke determiniranosti pojave nacionalizma nakon Francuske revolucije. Post-modernisti (B. Anderson, Hobsbawm), pak, sa svojim dosljednim inzistiranjem na sveobuhvatnom postupku dekonstrukcije potpuno su napustili potragu za kau-

[10] Boljeg dokaza za to, čini se, ne treba od djela kakvo je ono VUČIĆ (s par excellance primordijalističkim shvaćanjima), a koje se u Hrvatskoj može još uvijek pojaviti početkom 21. stoljeća.

[11] Problem participacije znanstvenika u naciji kao političkoj zajednici jasno i pregnantno razlaže CARDUS.

[12] Za ovo što slijedi vidi: SMITH, 1999. 168-171.

zalnim razumijevanjem pojave nacionalizma te su umjesto toga ponudili niz opisnih metafora djelovanja nacionalista. I jedni i drugi se, pri tomu, slažu da je nacija društveno konstruirana, zamišljena (ili čak izmišljena) zajednica, ovisna o tečevinama moderne, u prvome redu tiskarskom kapitalizmu, i usko povezana s apsolutnom modernom državom i masovnom političkom mobilizacijom.

Nasuprot tomu, Smith drži, a to uvjerljivo i dokazuje, da se većini današnjih modernih (uglavnom europskih) nacija lako mogu pronaći etnički korijeni, pa je susljedno tomu teško ozbiljno zastupati tezu o razlici između „etno-kulturnih" i „građanskih" („civilnih") nacionalizama, kao što je to svojedobno pokušavao Hans Kohn, a što nije ostalo bez odjeka sve do najnovijega vremena.[13] Kod svih autora koji reproduciraju takvu sliku razvoja nacionalizma (Kohn, Plamenatz, M. Anderson), riječ je o jednome obliku kolonijalnoga diskursa, s obzirom na činjenicu da se „etno-kulturni nacionalizam" pripisuje istočnoeuropskim zajednicama (onima koje su se, bez svoje volje, nakon 1945. našle iza „željezne zavjese"), kao manje vrijednima od onih zapadnoeuropskih i sjevernoameričkih. Vrijedi uz to svakako odmah pripomenuti kako se danas na taj problem u dijelu znanstvene literature gleda na novi i posve drugačiji način te se sve više uočava da je nacionalizam uvijek spoj govora o „etno-kulturnim" razlikama i potrebe (uspostave) održanja „civilnog" zajedništva i jedinstva.[14] Osim što su, dakle, pokazali da se i u raspravama o nacionalizmu pojavljuje orijentalizirajući diskurs o 'drugom' i drugačijem u različitim oblicima (jednostavno rečeno to podrazumijeva nadmeni i, vrlo često, podcjenjivački odnos zapadnjaka spram „Istočne Europe", „Balkana", itd.)[15], noviji su (i vrlo brojni) radovi o nacionalizmu pokazali

[13] Za zaključak o teškoćama pri razlikovanju ova dva «tipa» nacionalizma vidi: SMITH, 1995., 99. O perpetuiranju Kohnovih shvaćanja, preko Johna Plamentza iz sedamdesetih do Malcolma Andersona na samome početku 21. stoljeća, vidi: M. ANDERSON, 6.

[14] Usp. LECOURS i HJERM te posebice CALHOUN, 2007 (poglavito 117 i d.) i BRUBAKER, 2004, 132-146.

[15] Kako taj diskurs raščlaniti dobro pokazuju primjerice WOLFF, 1994, ili TODOROVA, 1999.

još nešto važno. Riječ je o tomu da se iz svih tih radova ipak može izvući i nekoliko prilično pouzdanih zaključaka, od kojih bi prvi bio onaj po kojemu je bilo kakva „opća teorija" o etnicitetu, etničkim identitetima, nacionalizmu, nacijama i nacionalnim identitetima zapravo nemoguća.

Slijedeći iz te točke općih zaključaka, sada već osobnim izborom vrlo uvjerljive novije postavke francuskoga politologa C. Jaffrelota, smatram kako bi u znanstvenom diskursu nadalje valjalo posebno tretirati etnicitet i nacionalizam kao ideologije, odnosno „onaj dio kulture koji se izravno tiče uspostavljanja i održanja obrazaca vjerovanja i vrijednosti".[16] Susljedno tomu stavu, etničke zajednice i moderne nacije postaju proizvod djelovanja te i takve ideologije, što onda praktično znači da su ti oblici kolektivnih identiteta izrasli iz različitosti kulturnih obrazaca vjerovanja i vrijednosti. U takvome se pristupu nacionalizam nadalje promatra kao ideologija uklopljena u fond društvenoga znanja modernog kapitalističkoga svijeta. Ta se, pak, ideologija širi difuzijom uglavnom u smjeru od zapada ka istoku, od svoje ishodišne točke, Engleske, u kojoj se, zahvaljujući posebnom sklopu okolnosti, prvi put pojavljuje u 16./17. stoljeću. Difuzno širenje utječe na ideologiju nacionalizma utoliko što se ona u svakoj novoj sredini prispodobljuje lokalnim prilikama i tradicijama te se konačno instalira kao izvana uvezeni način organizacije postojećega društvenoga znanja („derivativni diskurs", kako je to zgodno razmatrajući nacionalizam u Indiji formulirao P. Chatterjee). Takav izvana uvezeni i lokalnim prilikama prispodobljeni govor o kolektivnome identitetu dobiva forme koje omogućuju masovnu recepciju te time postaje podlogom oblikovanju nove forme društvene organizacije, moderne masovne nacije.[17] Od kada počinje nastajati,

[16] Za raspravu o nacionalizmu kao ideologiji usp. JAFFRELOT, 34-37.

[17] Sastavnice „nacionalnoga diskursa", zapravo listu znanja (etnografskoga, jezičnoga, historiografskog) koja omogućuju diskurzivno nacionaliziranje važnih domena društvenoga života, izvrsno prikazuje THIESSE. Praktični učinak toga nacionaliziranja društvenog (kulturnog) znanja vrlo je brzo, došavši na područje bivše Jugoslavije, osjetio i jedan Danac, profesionalni antropolog, koji to onda mogao osvijestiti i ovako opisati: „Čak sam i ja, stranac, nehotice

moderna masovna nacija dobiva formu kulturne/političke zajednice u kojoj se najveći dio interakcija između njenih pripadnika odvija na neizravne načine (otuda se onda doista može govoriti o „zamišljenoj zajednici", što je, naravno, ne čini ništa manje stvarnom). Konačno, u procesima prilagodbe lokalnim prilikama i tradicijama, odnosno masovne diseminacije, nacionalizam može, a u najvećem broju slučajeva se to doista i događa, evoluirati do zahtjeva za teritorijalnim prepravljanjem postojeće političke organizacije kako bi ona bila prispodobljena jednoj od temeljnih ideja cijeloga sklopa, naime onoj da svaka nacija treba imati svoju državu.

Etnicitet, pak, po uvjerljivom Jaffrelotovom zaključku, predstavlja ideologiju iz fonda društvenoga znanja predmodernih društava koja igra važnu i veliku ulogu u različitim oblicima društvene komunikacije i poglavito konflikata, kako unutar pojedinih društvenih zajednica tako i u njihovim međusobnim odnosima. Uz pomoć se te ideologije organizira znanje o kulturnim značajkama (jezik, običaji, različiti oblici legendi i mitova) u kognitivne i interpretativne sheme, što onda omogućuje kategoriziranje ljudi u izravnim društvenim interakcijama.[18] Ključne su distinkcije u odnosu na nacionalizam odsustvo masovne diseminacije ovako organiziranoga znanja, potom s time povezani nedostatak neizravne masovne interakcije sudionika društvenih procesa te, konačno, odsustvo jednoobraznosti ideološkoga poticaja koji se kroz prostor i vrijeme širi difuzijom.

Iz ovako postavljenih premisa proizlazi da su i predmoderni etnički identiteti, kao i moderni masovni nacionalni identiteti, uvijek „situacijski konstrukti", kako je to poodavno za etničke

ali vrlo brzo stekao kulturno znanje dovoljno da 'provalim' nečije nacionalno poreklo, jer 'ono se prosto podrazumevalo'", dodajući tome spoznaju da vrlo slična situacija vlada i u Sjevernoj Irskoj (JANSEN, 172 – valja ipak pripomenuti: i u Danskoj je stanje isto, ali je tamo takva vrst znanja za Jansena odviše interiorizirana i naturalizirana da bi ga se tako lako moglo osvijestiti).

[18] Ovdje se oslanjam i na razmatranja u: BRUBAKER, 2004., 64-87, uz opasku da autor kao sociolog ne pokazuje snezibilitet za društvene promjene na dijakronoj osi, iz čega proizlazi i njegova nesklonost razlikovanju etniciteta i nacionalizma na način koji se ovdje predlaže.

identitete ranoga srednjeg vijeka pokazao P. Geary.[19] Iz toga su razloga svi ti oblici kolektivnoga identiteta nestabilni i fluidni, aktiviraju se u specifičnim oblicima komunikacije, poglavito u onoj koja se odvija na rubovima zajednice, te su kao takvi privlačni i pododbni za različite oblike manipuliranja. Čini se stoga u svjetlu rečenoga opravdanim govoriti ne o „postvarenim" ili čvrstim i stabilnim identitetima, već o prigodnoj praksi „bivanja etnijom" i „bivanja nacijom". Ta je, pak, praksa realno određena sklopom duboko usađenih mentalnih dispozicija koje pojedinac interiorizira kroz dugotrajne procese socijalizacije, a koje se postupno oblikuju u sustav koji P. Bourdieu naziva *habitus.*[20] Takve duboko usađene dispozicije organizirane u *habitus* omogućuju pojedincu, kako to veli P. Bourdieu, nesvjesnu improvizaciju u praktičnome svijetu prispodobljenu realnim prilikama i okolnostima okruženja (o tomu će na slijedećim stranicma još biti riječi). Prevedeno u naše primjere to znači da je biti „plemeniti Hrvat" u 1430. godini značilo jednu stvar u interakciji s podložnim seljakom, drugu u susretu s Vlahom (profesionalnim stočarom koji pripada i drugoj etniji), treću na saboru Kraljevstva, a četvrtu na sudbenom ročištu na kraljevskome dvoru, gdje su se našli okupljeni predstavnici drugih „plemenitih etnija" golemoga kraljevstva. Isto tako moderni hrvatski „nacionalni identitet" (u teško dokazivom i realno nepostojećem prosjeku) nije značio iste stvari 1918. i 1928. godine, kao što nije značio istu stvar državnom činovniku Banovine Hrvatske iz 1939. godine i onodobnom seljaku iz Moslavine, itd. itd. Uz sve to valja primijetiti da su novije raščlambe, usmjerene na istraživanje mehanizama oblikovanja i reproduciranja mo-

[19] Za način kako je pojam „situacijski konstrukt" uveden u literaturu usp. GEARY, 1983. U jednom kasnijem pokušaju povezivanja svojih inovativnih i uspješnih istraživanja ranosrednjovjekovnoga etniciteta s raspravama o modernim nacijama P. Geary je, međutim, zapao u isprazno moraliziranje, što je njegovo djelo učinilo prilično promašenim (usp. GEARY, 2002., te za dobar prikaz toga djela HUTCHINSON, 2005.).

[20] Ideju je o habitusu Bourdieu prvi put sustavno izložio u djelu objavljenom 1972. godine (vidi: BOURDIEU, 1977., 72-87 – riječ je o engleskom prijevodu), a onda u nizu kasnijih dijela dalje dotjerivao. Kako se društveno znanje o nacionalnoj pripadnosti uklapa u habitus jasno demonstrira BRUBAKER, 1996.

dernih nacionalnih identiteta, pokazale da u njihovu temelju ipak *uglavnom* i, bar u europskim okvirima, leži sedimentirana građa predmodernih etničkih identiteta. Tradicijom prenešena shvaćanja i vrijednosti poslužili su kao duhovna i intelektualna građa od koje je od kraja 18. stoljeća nadalje bilo moguće izgraditi modernu masovnu naciju, koju činjenica da je zamišljena, valja to još jednom ponoviti, ne čini danas nimalo manje stvarnom.

Konačno, golema većina istraživanja upućuje na još jedan važan opći zaključak – i etnicitet i nacionalizam, ali i iz njih izrasla praksa bivanja etnijom i nacijom, nerazdružuvo su, u najmanju ruku još od srednjega vijeka, povezani sa stvaranjem i razvojem političkih tvorbi, država.[21] Ta je povezanost osobito dobila na snazi kada je u modernom društvu, nakon francuske Revolucije, stvarno i diskurzivno uklonjena božja providnost iz političke strukture svijeta. Naime, legitimacija je političke strukture predmodernih društava počivala na čvrsto ukorijenjenoj predodžbi o božijoj intervenciji u političko polje, što se ostvarivalo kroz ideju da vlast potječe od Boga i da on sam stoji iza te vlasti, a to se onda na vidljivoj razini jasno potvrđivalo sklopom rituala vezanih uz javne manifestacije monarhijske vlasti.[22] U post-revolucionarnoj Europi 19. stoljeća težište se legitimacije poretka (negdje brže, negdje sporije) prenosi na apstraktnu zajednicu „građana" (realni se doseg toga pojma sve više spuštao u dubinu društva, dok uspostavom općeg i jednakog prava glasa nije obuhvatio sve ukorijenjene stanovnike područja pojedine države), koji i na taj način postaju nacija.

Ishod složenih društvenih procesa o kojima je ovdje riječ jest oblikovanje temeljne jedinice prvo europskoga, a onda i svjetskog poretka – države/nacije, koja je kao institucija (u jednom pogledu koji je neminovno eurocentričan) obilježila drugu polovicu 19. i cijelo 20. stoljeće. I dok proces oblikovanja

[21] Za vezu srednjovjekovnoga etniciteta i državne organizacije usp. GUENÉE, 50-65, te REYNOLDS. Za odnos moderne nacije i države još su uvijek vrijedni rezultati do kojih je poodavno došao BREUILLY.

[22] Usp. način na koji to prikazuje BERTELLI.

i stvaranja država/nacija u suvremenom svijetu još uvijek nije okončan, već se sada može naslutiti i novi proces transformacije (bar jedne, one europske) skupine država/nacija u pravcu koji nije posve jasan čak ni onima koji donose odluke važne za tu transformaciju (ista se nejasna budućnost i pravac razvoja može uočiti i u slučaju američkoga imperija). U ovome sklopu, međutim, svakako valja naglasiti da je ideologija nacionalizma posve drugačija stvar u okolnostima nepostojanja nacionalne države u odnosu na one situacije u kojima već postojeća država usvaja a onda i kontrolira i koristi nacionalistički diskurs. Čak i onda kada je (zbog ovih ili onih razloga) cilj nacionalista doista ostvaren, pa je na ruševinama uglavnom predmodernih dinastičkih imperija oblikovan novi sustav država/nacija, nacionalizam (i nacionalistički diskurs) će u daljim procesima reprodukcije/transformacije još zadugo pokazivati one izvorne značajke iz vremena prvoga oblikovanja, čemu snažan poticaj daje multietničko naslijeđe starih imperija.[23]

U svezi s time i nadovezujući se na već postavljeni zaključak o ulozi države u oblikovanju nacionalizma, moguće je za ovu prigodu konstruirati jednu vrst provizorne tipologije modernih nacionalizama na europskome prostoru. U toj je provizornoj tipologiji, čija je jedina svrha lakše razumijevanje različitih oblika u kojima se pojavljuje nacionalistički diskurs, upravo odnos države i nacionalizma, uza sve rizike pojednostavljenja i shematiziranja, temeljna razlikovna kategorija.[24] Naime, u tako postavljenoj tipologiji u jednu skupinu bi valjalo staviti nacionalizme krajnjega zapada Europe, gdje se ideologija nacionalizma (najranije) oblikovala pod okriljem već postojeće državne vlasti (Engleska, Francuska, Španjolska, Portugal, Nizozemska, Danska). Drugu skupinu tvore današnje zemlje Srednje Europe, u prvome redu Njemačka i Italija, u kojima nacionalizam kao nova ideologija u 19. stoljeću dolazi u sukob s postojećim (usitnjenim) oblicima državne organizacije kroz nastojanje za

[23] To je kontekst u kojem valja čitati i razumijevati tekst kakav je primjerice BIBČ.

[24] Ovakva tipologija ima dosta toga zajedničkoga s onom na koju se primjerice oslanja BANAC, 2001, ali počiva na donekle drugačijim kriterijima.

usklađivanjem upravo oblikovane ideje moderne nacije i državnih granica. Treću veliku skupinu tvore današnje zemlje Srednjo-istočne Europe (Slovenija, Hrvatska, Mađarska, Rumunjska, Češka, Slovačka, Poljska, Finska, pribaltičke države), koje su još do početka 20. stoljeća pripadale velikim multietničkim dinastičkim imperijima Habsburga i Romanova – tu se nacionalizam od početka našao u sukobu s državom čije su granice daleko nadilazile bilo koju od modernih nacija koje su se upravo u to vrijeme oblikovale, no gdje je istodobno naslijeđe starih i vrlo različitih etničkih identiteta priječilo stvaranje i oblikovanje državne nacije u okvirima golemoga imperija. Konačno, četvrtu veliku skupinu tvore europske zemlje sljednice, također multietničkoga, Otomanskoga imperija (Srbija, Grčka, Bugarska, Albanija, Turska), gdje se nacionalizam opet razvijao pod okriljem i zaštitom državne vlasti, ali ovdje su države nastale kroz uspješne seljačke pobune protiv središnje imperijalne (državne) vlasti (odnosno, u slučaju Turske, pod okriljem države koja je nastala otpadanjem vanjskih dijelova staroga imperija, metaforički rečeno „guljenjem" do njegove „jezgre").

* * *

Ovako postavljenom provizornom tipologijom europskih nacionalizama definiran je teorijski okvir kojega sam se, negdje i naknadno, pridržavao u raspravama koje slijede. No, valja odmah dometnuti – pojava je nacionalizma bila od presudne važnosti za razvoj, ali i za naknadno razumijevanje, historiografske produkcije na istome području tijekom posljednjih stoljeća i pol. Temeljna postavka od koje u razmatranju mjesta i društvene uloge historiografije polazim je široko rasprostranjeno shvaćanje da je prošlost „socijalna konstrukcija čija svojstvenost proizlazi iz potrebe za smislom i spojnim okvirom pojedinih sadašnjosti". Uslijed toga „prošlost nam se ne daje prirodonosno, ona je kulturno ostvarenje".[25] U tome svjetlu treba onda promatrati i tvrdnju da je unatrag stoljeća i pol historiografija,

[25] J. ASSMANN, 2005., 55.

u smislu posebno kvalificiranoga pisanja o prošlosti, postala profesionalnom akademskom disciplinom, djelatnost kojom se danas bave već desetine tisuća profesionalaca s praktično nesagledivom i stalno rastućom produkcijom tekstova u različitim oblicima. Profesionalizacija historiografije provedena je u znaku čvrstoga *nexusa* s apsolutnom modernom državom, koja je u prvome redu morala uvjeriti svoje „građane" da oni, unatoč silnim lokalnim i regionalnim kulturnim raznolikostima te zasebnim svijetovima izgrađenim na takvim temeljima, doista predstavljaju odavno postojeću i čvrstu zajednicu. Povjesničari su se stoga bacili na izgradnju socio-biografije[26] tih novih zajednica građana, konstruirajući temeljem dostupnoga materijala tradicija „veliku pripovijest" uz pomoć koje se apstraktna zajednica smještala u stvarni prostor i duboku prošlost. Institucionalno i organizacijsko čvorište toga posla postala su ponajprije državna sveučilišta (država nadzire i kontrolira i privatna sveučilišta, te kroz proceduru javnoga priznanja diplome ostvaruje i tu odlučan utjecaj). Na taj je način uspostavljen svojevrsni „režim istine" u javnom govoru o prošlosti koji se onda reproducirao kroz masovni obrazovni sustav kojega je također kontrolirala (neizbježna) država. U tim okolnostima historiografija se, kao sastavni dio moderne države/nacije, oblikovala i praktično reproducirala kao „nacionalna disciplina", što znači kao govor o prošlosti društvene zajednice koja, međutim, čak ni kao zamisao nije stvarno postojala prije kraja 18. i početka 19. stoljeća.[27]

Takvo se, gotovo shizofreno, stanje (govorimo o prošlosti u kategorijama današnjice, što automatski znači gubitak stvarne veze s prošlošću)[28] odnedavna sve više uviđa kao realno ogra-

[26] Pojam potječe iz: SUNY.

[27] Dobar početni uvid u probleme s kojima se znanstvena akademska historiografija danas susreće uslijed ograničenja „nacionalnog diskursa" o prošlosti može se steći u zbornicima: BERGER – DONOVAN – PASSMORE te BERGER, 2007.

[28] Prošlost kao „stranu zemlju" i određene probleme koji mogu proizaći iz susreta s tom „stranom zemljom" opširno raspravlja LOWENTHAL.

ničenje daljem razvoju discipline,[29] pri čemu svakako valja uzeti u obzir još jednu važnu činjenicu. Naime, profesionalizacija i uklapanje posla istraživanja i pisanja o prošlosti u okvire akademske djelatnosti (stvaranje, drugim riječima, posebnoga „polja djelatnosti") nosili su i neke nepredviđene posljedice, izrasle iz činjenice da reprodukcija određenoga sustava u sklopu mijena šireg društvenog konteksta neminovno vodi ka transformaciji samoga sustava. U prvome je redu tu riječ o omasovljavanju, koje je posljednjih desetljeća 20. stoljeća dobilo razmjere gotovo geometrijske progresije u rastu broja pripadnika profesionalne zajednice. To je, uz umrežavanje u internacionalnim razmjerama pospješeno proširenjem komunikacijskih kanala, gotovo automatski vodilo ka sve glasnijim zahtjevima za društvenom autonomijom zasebnoga polja. U takve okvire valja svakako smjestiti i oblikovanje zasebne poddiscipline, „historije historiografije", a u svezi s time i sve ozbiljnije oblike autorefleksije samih povjesničara, pri čemu se sve češće počelo postavljati i pitanja o smislu uopće i realnim dosezima povjesničarskoga djelovanja.[30] Problem se pri tomu postavlja u svezi s realnim mogućnostima prosječnog profesionalnoga („radnoga") povjesničara da prati, uz svoju redovitu djelatnost (primjerice istraživanje ranomoderne povijesti), i ono što se događa na području teorijskih rasprava. Problem je tim ozbiljniji što su se teorijske rasprave namnožile do razine na kojoj su se iz različitih shvaćanja i postavki već oblikovale posebne paradigme iz kojih su onda izrasle i čitave škole mišljenja.

Odgovori na postavljene upite o smislu i dosezima povjesničarskoga posla u takvim okolnostima nerijetko gube stvarno značenje za „radnoga povjesničara"[31], pa kao jedina realna korist

[29] Problem je još poodavno, 1930-ih, uočio M. Bloch (usp. BLOCH), ne dovodeći, međutim, u pitanje koncept „nacionalne povijesti".

[30] Osnovni uvid u takve rasprave može se steći iz: JANEKOVIĆ RÖMER. Široki sintetički pogled na povijest discipline i njezino aktualno stanje, s uputama za dalje čitanje, pruža publikacija kakva je KRAMER – MAZA.

[31] Djela kakva su primjerice ona K. JENKINS, 2003. (prvi put objavljeno 1990.) i K. JENKINS, 1995., s panoramskim pogledom te kratkim i jasnim razlaganjem, stvarno su rijetkost, ali i dragocjen materijal za „radnoga povjesničara".

ostaje svijest o ograničenim dometima moguće spoznaje i načinima njezina prenošenja te odatle izvedeni skepticizam spram davno (ili nedavno) „utvrđenih povijesnih istina". Stav autora ovih redaka, oslonjen na neke od brojnih ponuđenih shvaćanja i postavki (uz iskreno priznanje da je broj konzultiranih daleko manji od onoga što se može naći u već sada nepreglednoj literaturi) svodi se na spoznaju da je prošlost doista „strana zemlja"; stvarnost se te „strane zemlje" može (nekad manjim, nekad nešto većim dijelom, u ovisnosti o kvantiteti i kvaliteti) spoznati kroz ostavljene tragove („povijesna vrela"); vještina se „tumačenja tragova" (što bi, kako to zorno oslikava Carlo Ginzburg, doista moglo biti ishodište povjesničarskoga posla, koji se kao takav, uvjerljivo dokazuje Moses Finley, u europskoj tradiciji prvi put oblikuje u pisanoj formi u 5. stoljeću pr. Krista)[32] svladava dugotrajnim školovanjem; tijekom se toga školovanja (u jednoj vrsti idealne procedure) povjesničar (ili povjesničarka) u prvome redu upoznaje s već oblikovanim slikama prošlosti (u tome postoji opasnost potpunoga interioziranja „utvrđenih istina", što realno kasnije može predstavljati ozbiljan problem); u sljedećoj fazi on/ona svladava određene vještine, u prvome redu uči postavljati pitanja poput onih: tko je „trag" ostavio, zašto, u kojima okolnostima i s kojim namjerama, itd. (riječ je o rekonstrukciji historije teksta kojim se ima namjeru koristiti); usporedo s time (u nas još vrlo rijetko) otvara se i izoštrava pogled na „susjedne discipline" (sociologiju, antropologiju, itd.), što će kasnije, nakon usvajanja postojećih obrazaca rada, omogućiti da se konačno „tumačenje tragova" pretvori u znanstvenu djelatnost; no, bez obzira na taj prijelaz u područje znanosti, rezultat rada na „tumačenju tragova" povjesničar može i mora izložiti samo i isključivo u obliku pripovijedanja („narativa"), ali pri tomu ostaje svijest da to pripovijedanje nikad ne može biti rekonstrukcija ukupne stvarne prošlosti.[33]

Na ovoj se točki povjesničareva djelovanja pojavljuju realni problemi proizašli u prvome redu iz ograničenih mogućnosti

[32] Vidi GINZBURG te FINLEY.

[33] Izložena slika najviše duguje razlaganjima u: TOPOLSKI, 1997.

pripovijedanja, kako zbog maloga broja mogućih oblika „zapleta pripovijesti", tako i zbog ograničenoga broja vremenskih shema koje se pri tomu mogu uporabiti.[34] Drugi sklop ograničavajućih čimbenika odnosi se na činjenicu da je historiografija, kao i svaka druga znanstvena disciplina „kumulativna djelatnost, pa svaki (novi) pothvat počinje iz već postojećega i akumuliranoga znanja i razumijevanja, koje valja dalje testirati, isprobati, proširiti" ali i, što mora biti posebice istaknuto, „uvijek ostaviti otvorenim za radikalnu reinterpretaciju".[35] To, pak, praktično znači da je naša spoznaja prošlosti dodatno opterećena naslijeđenim i nataloženim idejama i shvaćanjima koja nerijetko (obzirom na ishodišnu točku ukupne djelatnosti) zastiru pogled na predmet kojim se bavimo. Dodatni problem predstavlja to što „struktura historijskih sudova neće biti određena samo predmetom istraživanja, već i epistemološkim uklonom te konceptualnim oruđima samoga istraživača", pa će takvi „sudovi uvijek biti neraskidivo vezani uz specifičnu društvenu stvarnost iz koje proizlaze".[36] Nije stoga čudo što će se danas većina iole teorijski osviještenih povjesničara složiti oko toga da ne postoji „objektivna povijest" te neće više u povijesnom gibanju tražiti velike „zakonitosti" ljudskoga i društvenog razvoja. Svrha i cilj interpretacije protekloga zbivanja usmjerava se u takvim okolnostima u krugovima akademskih profesionalnih povjesničara sve više na otkrivanje dimenzija subjektivnosti ljudskoga djelovanja i značenja koje nosi to djelovanje.[37] Pri tomu se kao neke vrsti pomoći često poseže za rezultatima istraživanja drugih hu-

[34] Usp. WHITE, 1975. i ZERUBAVEL, 2003.

[35] W. THOMPSON, 99.

[36] MOMMSEN, 20, 22. Izvrsnu ilustraciju načina na koji su suvremene društvene okolnosti utjecale na sudove američkih povjesničara, i to glede uporabe atomskoga oružja na kraju II. svjetskog rata, vidi u: BOYER, 323 i d. Društvenu ukorijenjenost pristupa povijesnim problemima, s druge strane, zorno ilustrira raščlamba A. Skeda, koji uočava znatne razlike, potekle iz ukupnih okolnosti njihova djelovanja, u onome što i kako rade engleski i američki povjesničari koji se bave historijom Habsburškoga imperija u 19. stoljeću (usp. SKED).

[37] MARTIN.

manističkih ali i društvenih disciplina, u prvome redu kulturne antropologije i sociologije.[38] Može se čak bez zazora ustvrditi da je jedna od najvažnijih tema u interpretaciji povijesnoga gibanja postao odnos između (postojećih) struktura – institucija, oblika mišljenja i uopće simboličkih univerzuma pojedinih društava – i djelovanja ljudskoga agenta, odnosno načina na koji to djelovanje mijenja te iste strukture.[39]

Uz punu, dakle, svijest o svim navedenim ograničenjima, konačni se povjesničarev uradak odnosi spram realne prošlosti o kojoj govori na sličan način kao i zemljovid u odnosu na realnost prirodnoga krajobraza koju želi predstaviti – riječ je doista o tekstu (sa svim ograničenjima koje ta tvrdnja podrazumijeva), koji međutim jest (više ili manje uspjela, ali uvijek shematska) reprezentacija jedne ili više dimenzija (duljeg ili kraćeg) prošlog razdoblja.[40] Jednom napisan i objavljen, povjesničarev tekst postaje dijelom historiografije, znanstvene discipline za koju, u svjetlu svega rečenoga, nije teško prihvatiti definiciju prema kojoj ona „predstavlja posebnu institucionaliziranu formu društvene regulacije tvrdnji o prošlosti".[41] Glavni su nosi-

[38] O mogućnostima i načinima oslonca povjesničara na rezultate istraživanja u sklopu drugih humanističkih i društvenih disciplina opširno raspravlja BURKE, 1995. i BURKE, 2006.

[39] Usp. BURKE, 2005., 516 i d. (izvorno je tekst objavljen je u zborniku *New Perspectives of Historical Writing,* Cambridge 1991., što ga je uredio sam P. Burke). Značenje pojma „simbolički univerzum" detaljno raspredaju BERGER –LUCKMANN, 115-152, u jednome djelu koje je svojim postavkama postalo temelj nazora u društvenim i humanističkim znanostima druge polovice 20. i početka 21. stoljeća.

[40] Usporedba sa zemljovidom duguje puno duhovitom načinu na koji W. Parks (vidi: PARKS, 51) odgovara literarnim kritičarima (dekonstruktivistima) na njihove zamjerke, prema kojima je povjesničarev uradak tek tekst koji nema vezu s predmetom o kojemu želi govoriti, naime s prošlošću. Argument se svodi na pitanje: biste li željeli povjeriti svoj život pilotu zrakoplova koji je upravo prihvatio učenje Jacquesa Derride o nemogućnosti kartografskog i radiografskog predstavljanja prirodne realnosti te je spreman to novoprihvaćeno učenje primijeniti prvi put upravo na letu kojim trebate putovati?

[41] Definicija prema BENNET, 56. Takva se definicija nadovezuje na stavove T. Kuhna, koji znanstvenu djelatnost promatra kao polje u kojem se prepliću zajednica znanstvenika, tradicija znanosti i ukupno okruženje (KUHN).

telji te „institucionalizirane društvene regulacije“ postali sami pripadnici akademske zajednice, drugi povjesničari koji sada moj uradak podlažu pretresanju i provjeravanju. Svrha i smisao toga provjeravanja jest utvrditi jesam li se u svome radu na „tumačenju tragova“ i ocrtavanju slike prošlosti držao utvrđenih pravila, procedura i postupaka. Njihovo poštivanje trebalo bi osigurati da moj govor o prošlosti bude u okviru već postavljenih standarda, što mi onda omogućuje zauzimanje (održavanje ili promjenu) određene pozicije u „profesionalnome polju“ (zajednici akademskih profesionalnih povjesničara).

Postupak provjere obavlja se na dvije razine. Na prvoj od njih se, praktično prije objave (recenzija), provjeravaju formalne značajke – tekst bi naime trebao imati određene sastavnice: definiciju problema kojim se bavim i uvodnu prezentaciju vlastitih rezultata; prikaz dosadašnjih spoznaja o tome problemu (*status quo*); osvrt na epistemološki uklon i konceptualna oruđa kojima sam se koristio; eksplikaciju postavki i rezultata; konačno, zaključak u kojem se pojašnjava u kojoj mjeri moji rezultati potvrđuju ili mijenjaju postojeće spoznaje. Svrha ovakve formalizacije znanstvenoga diskursa povezana je u prvome redu s enormnim rastom produkcije te u takvim uvjetima od krucijalne važnosti postaje pitanje brze i relativno pouzdane selekcije onoga što svaki znanstvenik u sklopu svoga istraživanja treba čitati. Formalizacija oblika u kojima se iznose rezultati u takvim okolnostima omogućuje svakome da unaprijed razazna nudi li mu tekst objavljen u formi članka ili knjige nešto što ga zanima. Provjera se na drugoj razini odvija u formi javne (tekstualne i pisane) rasprave o stavovima, idejama i rezultatima izloženim u objavljenim tekstovima, što naravno ne znači da ne postoji i ona usmena (neformalna i nejavna) rasprava, koja je ponekad isto toliko važna koliko i ona javna.

Krajnji smisao cijeloga ovoga sklopa postupaka ne razlikuje se danas mnogo od onoga što je bio smisao povjesničarskoga djelovanja prije 150 godina, a riječ je zapravo o tomu da se osigura stabilnost i reprodukcija složenoga i osjetljivog društvenog sustava (ma kako to ironično zvučalo u odnosu na jasno

izraženu želju za subverzivnošću u nizu primjera onih čiji su stavovi ovdje naznačeni). Način, međutim, kako se to danas postiže stubokom se razlikuje od načina na koji su to povjesničari radili prije stoljeća i pol. Ako je povjesničarski zadatak u ono doba bio konstruirati socio-biografiju, u današnjem je svijetu energija usmjerena na nastojanje na održanju (reprodukciji) i stalnoj korekciji već uspostavljenoga modela govora o prošlosti. Taj je, naime, ili bi bar trebao biti, posve drugačiji od onoga što ga produciraju različite društvene skupine zainteresirane za tu istu projekciju slike prošlosti, ali kao legitimacije svojih vlastitih projekata sadašnjosti i budućnosti (koji su na prostoru što je ovdje u fokusu pozornosti uglavnom još uvijek nacionalistički).

* * *

Govor o prošlosti čija je svrha legitimiranje projekata sadašnjosti i budućnosti zapravo je stvarno ishodište i suvremenoga historiografskoga diskursa, koji se od takvoga govora, kako je već rečeno, po svemu sudeći počeo jasnije odvajati (ili je bar prvi put zapisan u formi koja je ostala sačuvana za kasnija vremena) u 5. stoljeću pr. Krista. Naivno razlikovanje te dvije vrsti govora o prošlosti i njihovo oštro suprotstavljanje rezultira čvrstom distinkcijom između mita i historije, pri čemu bi mit bio lažna slika prošlosti, a historija koju svojim „tumačenjem tragova" stvara profesionalni (savjesni) povjesničar istinita slika te iste prošlosti. No, takva je oštra distinkcija u najmanju ruku naivna, ako već i sama nije pokušaj dezavuiranja slike prošlosti drugačije od vlastite (opet, naravno, s ciljem legitimiranja vlastitoga projekta sadašnjosti ili budućnosti).

Još je prije pedesetak godina P. Munz ustvrdio da su mit i historija međusobno povezani i isprepleteni, da se historija lako pretvara u mit, ali i da se mit može pretvoriti u historiju, te da im je najvažnija zajednička značajka da su i jedno i drugo uvijek „priče o konkretnim događajima, za koje se tvrdi da su se dogodili u određeno vrijeme i da su u njih bili upleteni određeni ljudi".[42] Prije petnaestak godina, pak, P. Heehs je, raščlanjujući

[42] MUNZ, 1.

jedan konkretan primjer u dalekoj Indiji, zorno ilustrirao u kojoj su mjeri Munzove tvrdnje bile umjesne te ponudio radne definicije mita i historije koje mi se čine prihvatljivim. Heehs prvo upozorava na dvostruko značenje historije, pri čemu ono prvo, „ono što se dogodilo u prošlosti" ovdje možemo zanemariti, i okrenuti se onomu drugom koje se odnosi na govor o tomu što se dogodilo. U tome značenju historija je „izvješće o onome što se dogodilo u prošlosti", koje, uz poziv na Habermasovo tumačenje, „nastoji uvjeriti neusiljenom snagom boljega argumenta". Ta „snaga boljega argumenta" proizlazi iz ovladavanja vještinom „tumačenja tragova" prošlosti i uvažavanjem spoznaje da je prošlost „strana zemlja" te se stoga po njoj treba kretati pozorno i nastojati razabrati u kojoj se mjeri i kako razlikuje od naše sadašnjosti, kako bi uopće mogli razumjeti što je u njoj bilo moguće (primjerice, to znači da ne možemo očekivati kako je u 9. stoljeću papinsko zazivanje božjega blagoslova na hrvatskoga vladara i njegovu zemlju predstavljalo „međunarodno priznanje" njegove „države"). Mit je, s druge strane, „sklop propozicija, često izrečenih u pripovijednoj formi, koji se nekritički prihvaća u (cijeloj) jednoj kulturi ili govornoj zajednici i koji služi kako bi se utemeljile ili potvrdile vlastite koncepcije o sebi (odnosno legitimirali osobni ili kolektivni projekti sadašnjosti i budućnosti – op. M. A.)".[43]

Već je iz ovakve definicije mita posve jasno kolika je njegova društvena važnost, što ne može biti dovoljno naglašeno, a onda, naravno, nije ostalo nezamijećeno i u literaturi.[44] Kada bi se historija i mit, kao način govora o prošlosti, mogli držati u svojim sferama ne bi bilo problema, no oni se u realnosti stalno miješaju i prepliću te se upravo tu, u reakciji na takvo preplitanje i konstatnom razdvajanju dva načina govora o prošlosti realno locira posao modernoga akademskog profesionalnog povjesničara, što sam pokušao pokazati na sljedećim stranicama.

[43] HEEHS, 2-3.

[44] Vidi, primjerice, SCHÖPFLIN, 1997., te KOLSTØ, koji se uvelike oslanja upravo na Schöpflina.

U POTRAZI ZA „ZLATNIM DOBOM“: STVARNI I ZAMIŠLJENI HRVATSKI „SVETI PROSTORI“

Pod nazivom „sveti prostor“ ovdje se imam namjeru pozabaviti onim prostornim cjelinama uz koje su se tijekom povijesti emocionalno, svojim ideologijama i mitovima, vezivale zajednice koje su se u različitim vremenima i s različitim značenjem i prizvukom nazivale imenom „Hrvati“. Budući da te zajednice, povezane imenom ali ne i kontinuitetom oblika i organizacije, nisu imale istu narav i značajke, to ni njihov odnos spram prostora nije bio isti. Stoga na samome početku valja precizirati značenje pojma „sveti“ u ovako skovanome izričaju. On, naime, doista jako dobro odgovara duhu i shvaćanjima kakvi vladaju u onome što nazivamo modernom nacijom - obliku organizacije društvene zajednice nastalom na zapadnoeuropskome prostoru od kraja 18. stoljeća, koji se u 19. stoljeću proširio na ostatak europskoga kontinenta, a potom i na veći dio svijeta. Jedna od važnih dimenzija stvaranja moderne nacije jest i proces posvećivanja, sakralizacije njezine povijesti kao „zamišljene zajednice“.[45] U tome sklopu svojevrsnu posvetu dobiva i onaj prostor uz koji se vezuje memorija „zamišljene zajednice“, onako kako ga vide i zamišljaju moderni povjesničari – žreci

[45] O karakterizaciji nacije kao «zamišljene zajednice» bit će još govora na sljedećim stranicama.

svjetovne religije nacionalizma. No, kako je moderna nacija u najvećem broju (europskih) slučajeva zapravo neke vrsti nadgradnje predmodernih etničkih zajednica – *ethniae*[46] – tako je i njezin odnos spram prostora izveden iz shvaćanja koja vladaju u ovoj drugoj o središnjem prostoru, prostornoj jezgri toga oblika društvene organizacije. Etničke zajednice, međutim, nisu svoju prošlost posvećivale – ta je prošlost transponirana uglavnom u mitove, pa je u okviru tih mitova prostor igrao doista važnu ulogu. Važnost, međutim, nije podrazumijevala i sakralizaciju kakvu donosi nacionalna povijest izgrađena u 19. i 20. stoljeću, pa stoga nije ni moguće govoriti o „svetosti" prostora etnije i nacije na isti način.

Obzirom da razlike u odnosu spram prostora proizlaze iz općih razlika između etnije i nacije, čini se opravdanim ukratko prikazati ta dva tipa društvene organizacije. Iako rasprave o tomu što je etnija, po čemu se to ona razlikuje od nacije i u kakvoj svezi one stoje, još uvijek traju (nerijetko obilježene vrijednosnim stavovima autora[47]), trenutni *status quo* pitanja mogao bi se sumirati na slijedeći način. I etnička i nacionalna svijest počivaju na svijesti o kulturnim razlikama između ljudskih skupina i postojanju granica između njih te su po tome obje interaktivni društveni konstrukti, podložni dinamičkim procesima promjene i mogućnosti manipulacije u realnom prostoru i vremenu. Ti su društveni konstrukti izrasli iz ideoloških obrazaca etniciteta i nacionalizma i predstavljaju podlo-

[46] To je prihvatljivi zaključak iz razlaganja u: ARMSTRONG, SMITH, 1988. i HUTCHINSON, 2000. Kako se stariji slojevi etničkoga identiteta «preslojavaju» i usklađuju sa zahtjevima modernoga vremena pokazuje u izvanrednoj raspravi HUTCHINSON, 2004.

[47] Znanstvena rasprava na ovome osjetljivom tlu lako i neosjetno skrene ponajprije u nalaženje primordijalnih korijena navlastito svoje nacije – zorno se to može razabrati iz kritike novijih priloga njemačkih povjesničara («škole» W. Pohla i H. Wolframa) kako ju predočava skupina anglo-američkih autora (usp. GILLETT, iako se sa svim tamo iznesenim tvrdnjama ne može složiti). Ništa manja, međutim, nije opasnost zapadanja u moralizatorske vode, kako to ilustrira primjer Patricka Gearyja – usp. GEARY, 2002., a onda i kritiku u: HUTCHINSON, 2005., gdje se upravo moraliziranje na temu svih zala modernoga nacionalizma stavlja kao temeljna zamjerka.

gu ljudskome ponašanju i djelovanju u specifičnim situacijama (društvenim interakcijama i transakcijama) – drugačijem odnosu spram „svojih", onih u čijem kulturnom *faciesu* prepoznajemo značajke istovrsne vlastitim, i onih „drugih", kod kojih ne prepoznajemo te iste značajke. Uz to, razlike se pojavljuju glede mehanizama distribucije i reprodukcije onoga što nazivamo etničkom ili nacionalnom sviješću, odnosno vezanosti načina iskazivanja te svijesti uz širinu društvene komunikacije i političke oblike organizacije. Naime, etnička se svijest distribuira i reproducira u znakovitoj odsutnosti sredstava masovne komunikacije te je neminovno obilježena lokalnim varijacijama, što postaje nepremostivom preprekom integriranog političkog djelovanja. Tek pojava diskurzivne pismenosti kroz vernakularne jezike i učestala društvena interakcija (u znaku prijepora oko oskudnih resursa) na širem prostoru srednjovjekovnih država stvaraju uvjete u kojima se rađa zamisao o naciji, čiji su pripadnici stanovnici takve države (kraljevine). Mnogo kasnije, korištenje masovnih sredstava komunikacije te razrađeni sustav općega i obveznog obrazovanja, pod nadzorom moderne apsolutne države, omogućuju distribuciju i reprodukciju univerzalnih i jednoobraznih shvaćanja o postojanju i značenju kulturnih razlika i hijerarhiji njihove relativne vrijednosti (zanemarivanje lokalnih razlika unutar etnije i naglašavanje razlika u odnosu na „drugoga"). Time se stvaraju preduvjeti za konačno pretvaranje etnije u masovnu „zamišljenu zajednicu", naciju - oblik masovnoga političkog organiziranja utemeljen na (dotjeranim) kulturnim specifičnostima.

Kako se sve ovo odvija u svijetu obilježenom znatnim razlikama u razvojnim razinama pojedinih društava to su i ishodi ovakvih procesa vrlo raznoliki, odnosno teško predvidivi. Mnoge su etnije tijekom vremena nastale i nestale a da nisu dočekale uvjete u kojima su mogle postati nacije, dok se s druge strane među modernim (europskim) nacijama mogu naći i takve koje nemaju stvarnoga etničkog korijena, odnosno etnije iz koje su izrasle. U hrvatskome slučaju, međutim, imamo posla s onim što bi se moglo nazvati „klasičnom" ili „školskom" razvoj-

nom putanjom od etnije do nacije. Povijest društvene zajednice koja se naziva „Hrvati", naime, može se vrlo pouzdano pratiti od početka 9. stoljeća, no čini se da korijeni te zajednice sežu u dublju prošlost. Od početka 9. stoljeća, međutim, pripadnici te zajednice stvaraju prvu političku organizaciju – državu (Kneževinu, koja u 10. stoljeću postaje i Kraljevstvom) – politički organizam koji će u relativno kratkome roku gurnuti u povijesni zaborav susjedne, konkurentske etničke zajednice. U kasnijim će vremenima ta etnija, osnažena političkom osnovicom srednjovjekovnoga Kraljevstva, živjeti, sa svim svojim lokalnim razlikama, u okvirima državnih/političkih tvorbi (Habsburški i Otomanski imperiji, Mletačka republika) koje nisu htjele ili mogle stvarati oblike kolektivnoga identiteta što bi bili konkurentski ili čak gušiti stari etnički okvir hrvatske identifikacije. U takvu je stanju hrvatska etnija, odnosno „srednjovjekovna nacija", oslonjena na labave ali ipak jasno zamjetne političke institucije sa srednjovjekovnim korijenom i tradicijom, i s manifestacijama kolektivnoga identiteta artikuliranim u vrlo različitim oblicima na različitim razinama društvenosti, dočekala prvu polovicu 19. stoljeća. Bilo je to vrijeme obilježeno integrativnim procesima stvaranja modernih nacija u europskim razmjerima. Tijekom toga stoljeća, u procesu tipičnom za cijeli niz sličnih europskih „malih naroda", kojega je kao obrazac izvrsno raščlanio češki povjesničar Miroslav Hroch,[48] iz hrvatske je etnije i susljedne „srednjovjekovne nacije", u dugom procesu okončanom između dva svjetska rata, izrasla moderna hrvatska nacija. U tako postavljenom okviru u 20. stoljeću politički je imperativ postala politička samostalnost, a ideološki imperativ eliminiranje i niveliranje lokalnih kulturnih razlika i posebnosti.

U procesu je stvaranja moderne hrvatske nacije, dakle, povijest etnije odigrala jednu od ključnih uloga u oblikovanju ideologije nacionalizma i pri tomu, kako je već rečeno, bila na određeni način posvećena. Posebice se to odnosi na onaj vremenski isječak te povijesti u kojemu se moglo identificirati nešto što je ličilo na političke zahtjeve ključne u samome procesu nastaja-

[48] HROCH, 2000.

nja moderne nacije, zahtjeve za posebnim političkim/teritorijalnim okvirom nastajućega društvenog organizma. Postojanje ranosrednjovjekovne hrvatske Kneževine, a potom i Kraljevstva, postalo je, u sklopu političke kulture kakva je vladala u Habsburškome imperiju, temeljnom legitimacijom zahtjeva za konstituiranje modernog državnog organizma kao „prirodnoga" nastavka (nakon stoljetnoga „zimskog sna") onoga što je postojalo u srednjem vijeku. Sve što je potjecalo iz toga razdoblja dobilo je poseban status u stvaranju i reproduciranju kolektivne memorije kroz proces obrazovanja. Upravo u taj kontekst valja staviti i stvaranje te razvoj svijesti o postojanju „svetoga prostora", onog prostora koji je predstavljen kao „kolijevka nacije" i njezino najčvršće uporište. Važno je, međutim, naglasiti kako je cijeli postupak proveden izdvajanjem ljudi, događaja, pa i predmeta, iz njihova izvornog povijesnog konteksta, koji im je davao značenje u očima suvremenika, i prebacivanjem u svojevrsni „Panteon" nacionalne povijesti, u kojemu su dobili status nacionalnih „ikona".[49] Posljedica je toga bilo neminovno svojevrsno skraćivanje vremenske perspektive i posve novi i drugačiji sustav vrednovanja tih istih ljudi, događaja i predmeta. Tako je, primjerice, bilo moguće zamisliti da su svjetovni i crkveni poglavari okupljeni na sinodu u Splitu 925. godine razmišljali u istim idejnim kategorijama u kojima se odvijala politička borba između „Hrvata" („narodnjaka") i „talijanaša" („autonomaša") u dalmatinskim gradovima u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća.[50] To, opet primjerice, objašnjava zašto je i kako došlo do toga da je apsolutno moderni zahtjev za političkom samostalnošću umetnut u duhovni svijet srednjovjekovlja, pa je svaki postupak protagonista političkih i društvenih gibanja toga doba prosuđivan kao da je ta moderna politička samostalnost primordijalno i trajno obilježje svakog oblika političkog djelovanja.

U tom zamišljanju i posvećivanju nacionalne povijesti nije teško pratiti kako je nastala, oblikovana i reproducirana ideja o

[49] Pojmove koristim u smislu koji im pridaje A. ASSMANN, 2002.

[50] Opširno o tomu u: BUDAK, 1994., 159-198.

hrvatskome „svetom prostoru". Stvarni, činjenični temelj te ideje jest sklop dokumenata i artefakata iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka koncentriranih na području između Splita i Trogira. Posebno značenje tome sklopu daje činjenica da ti dokumenti i artefakti predstavljaju glavninu, dakle veći dio ukupnoga materijala iz razdoblja 9. do 11. stoljeća koji je uopće poznat modernim povjesničarima i arheolozima. U prosudbi, pak, značenja toga fundusa vrela napravljeno je nekoliko važnih previda – nije se vodilo računa o tomu da je sklop povijesnih okolnosti bitno utjecao na razinu očuvanosti vrela na pojedinim područjima; smatralo se kako su gradovi još u 9. stoljeću imali iste značajke, ali i društvenu važnost kakvu su imali u kasnijim stoljećima; previdjelo se kako je sklop povijesnih okolnosti iz kasnijih vremena djelovao tako da je materijal, kako onaj pisani tako i onaj fizičkih preostataka, upravo ovdje imao najveće šanse očuvanja i profesionalne valorizacije u 19. i 20. stoljeću. Drugim riječima rečeno, zanemarene su ukupne povijesne okolnosti, kako one trenutka nastajanja vrela, tako i one koje su utjecale na njihovu daljnju sudbinu ali i modernu recepciju (lokacija modernih arheologa i institucija koje su oni utemeljili bitno je utjecala na dosege i samim time i rezultate arheoloških istraživanja). Rezultat svega toga bio je zaključak da je upravo područje između Splita i Trogira onaj „sveti prostor" ranosrednjovjekovne hrvatske Kneževine i Kraljevstva, prostor na kojemu je rođena i oblikovana prva Hrvatska, ona koju su onda Hrvati devet stoljeća nakon 1102. godine uporno nastojali „obnoviti".

Cijeli je postupak danas moguće ilustrirati svim onim što se u protekla dva stoljeća događalo oko i pisalo o lokalitetu Bijaći u blizini Trogira. Polaznu točku svega što se u modernim razglabanjima vezuje uz taj lokalitet tvori činjenica da se on navodi kao mjesto pravnih čina koji su rezultirali izdavanjem najstarijih pisanih dokumenata hrvatskih vladara, isprava kneževa Trpimira i Muncimira iz 840.-843. i 891. godine. S obzirom da su na lokalitetu koji je očuvao isto ime do današnjih dana bili lako uočljivi i fizički ostaci starih građevinskih struktura nije nikakvo čudo što se o Bijaćima počelo pisati relativno rano.

Spajajući lokalne legende koje je tek načuo, činjenicu da se lokalitet spominje u najstarijim pisanim dokumentima koje su izdavali hrvatski knezovi, ali i činjenicu da su na tomu mjestu očuvani i jasno vidljivi tragovi relativno velikoga građevinskoga kompleksa, povjesničar Filippo Riceputi je u prvoj polovici 18. stoljeća došao do zaključka da je tu morao biti veliki i sjajni hrvatski vladarski dvor. Riceputijeve zaključke nadogradio je njegov nasljednik iz sredine 18. stoljeća Daniele Farlati, ustvrdivši kako se zapravo nije radilo o dvoru već o „prastarom i preplemenitom gradu" koji je bio sijelo hrvatskih ranosrednjovjekovnih vladara. Farlatijeve tvrdnje, iznesene u jednome od najutjecajnijih povijesnih djela sve do naših dana, čuvenome petotomnome *Illyricum Sacrumu*, generirale su bezbroj ponavljanja u literaturi, osobito onoj koju su od sredine 19. stoljeća producirali pripadnici kruga prvih intelektualaca-nacionalnih agitatora, oni koje M. Hroch naziva „skupinama patriota". U njihovoj je interpretaciji navodni sjaj vladarske rezidencije služio kao podloga ponosa na veličinu tek otkrivene nacionalne povijesti. Sa svoje je strane taj ponos od kraja 19. stoljeća sve više motivirao pripadnike nacije i davao im sigurnost da se izbore i za svoju suvremenu veličinu, što se sada iskazivala političkom samostalnošću. Kasnija su, međutim, arheološka iskapanja pokazala da o nekome vladarskome dvoru, pogotovu ne nekom osobito sjajnom, tu nema ni govora, a posve recentna istraživanja Bijaće ocrtavaju kao jedan od niza vladarskih posjeda koji je međutim relativno rano, još sredinom 9. stoljeća, prenesen na vladareva dužnosnika – podžupana.[51]

Drugo važno uporište shvaćanju o „svetome prostoru" predstavljaju objekti izgrađeni tijekom stoljeća ranoga srednjeg vijeka na širem vanjskom istočnom obodu antičke Salone. Riječ je tu prije svega o benediktinskome samostanu u Rižincima, koji je podigao već spomenuti knez Trpimir, potom o sakralnom građevinskom kompleksu zadužbine kraljice Jelene na Otoku iz druge polovice 10. stoljeća, gdje je pronađena njezina nad-

[51] Cjelovitu raspravu o ranosrednjovjekovnome sloju na Bijaćima vidi u: ANČIĆ, 2004.

grobna ploča a za koji se vjeruje da je bio i kraljevski mauzolej, te konačno o crkvi sv. Petra i Mojsija, u kojoj se 1076. okrunio kralj Zvonimir. U skraćenoj vremenskoj perspektivi činilo se da takva koncentracija važnih sakralnih gradnji, ili preciznije rečeno važnih iz kuta povijesti nacije jer se vezuju uz one kojima je mjesto u „Panteonu", nosi posebnu poruku i ocrtava izvanrednu važnost koju je u očima onodobnih hrvatskih vladara igrao ovaj prostor, koji čak i u tekstu inače vrlo opreznih povjesničara postaje „jedno od središta rane hrvatske države". Zaboravilo se, međutim, kako se radi o gradnjama i događajima vezanim uz njih raspoređenima na vremenskoj skali od skoro dva i pol stoljeća. Dodatni element koji svakako doprinosi teškoćama u raspoznavanju realne važnosti ovoga prostora bio je i nedostatak suvremenih vrela koja bi osvijetlila okolnosti podizanja svakoga od ovih spomenika, njihove funkcije i značenja u specifičnome suvremenom kontekstu. Sve teškoće koje iz toga proizlaze možda najjasnije ocrtava situacija s crkvom sv. Petra i Mojsija, za koju su recentna istraživanja nedvojbeno utvrdila da je u 11. stoljeću podignuta unutar još postojećih i visoko uzdignutih zidina mnogo veće kasnoantičke bazilike. Što je takav postupak značio za suvremenike, kako ga se tumačilo i kakve je poruke nosio, pitanja su koja vjerojatno neće tako lako dobiti uvjerljive odgovore. No, umjesto traganja za odgovorima na takva pitanja i time stvaranja slike koja bi uvažavala pozorno rekonstruirani povijesni kontekst, u svijest se prosječnoga pripadnika nacije od kraja 19. stoljeća, kroz obrazovni proces, urezuju predodžbe nacionalnih „ikona", kakve su primjerice „crkva u kojoj je okrunjen kralj Zvonimir" ili nadgrobna ploča kraljice Jelene. Kako je to izgledalo ponajbolje ilustriraju okolnosti vezane uz pronalazak upravo te ploče. Naime, nakon što je splitski arheolog don Frane Bulić raspoznao o kakvu je nalazu riječ, jedan od prvih impulsa bio je brzojavno dojaviti u Zagreb što je u Solinu izašlo na vidjelo dana. U tome svakako valja vidjeti dijelom i želju za osobnom promocijom, no da su i don Frane i oni kojima je vijest dojavio stvar vidjeli i u drugačijemu svijetlu jasno pokazuje činjenica da je taj događaj u Zagrebu javnosti oglašen zvonjavom crkvenih zvona. U pisanim porukama koje su tim

povodom razmjenjivali splitski i zagrebački arheolozi mnogo više se govorilo o vezama i jedinstvenosti htijenja Splita i Zagreba, no o sadržaju, značenju i okolnostima pronalaska spomenika. Uslijed takva odnosa spram spomenika, u kojemu se važnost iscrpljuje na činjenici da oni posvjedočuju postojanje hrvatskih vladara, knezova i kraljeva, čak i danas znamo vrlo malo, ili preciznije gotovo ništa, o tomu zašto je i kako upravo na solinskome otoku podignuta kraljičina zadužbina, odnosno kakvo je značenje te građevine bilo za suvremenike. Bez takvih, pak, uvida doista nije moguće bilo što preciznije reći o tomu kakvo je i od kolikoga značenja za hrvatske vladare 9., 10. i 11. stoljeća bilo područje između Splita i Trogira.

No, put je ka određenim spoznajama posve neočekivano ipak otvorilo nedavno sumiranje arheoloških nalaza iz 9. stoljeća,[52] pokazujući ponešto iznenađujuće rezultate koji uvelike mijenjaju sliku o značenju i ulozi splitsko-trogirskoga područja bar što se tiče ovoga ranog razdoblja. Svakako najvažnijim u tome kontekstu čini se podatak da dosadašnja arheološka iskapanja na tome području još nisu iznijela na vidjelo niti jedan ratnički grob toga doba, onakav i onakve kakvih se nalazi na širokome prostoru od Panonije do primorskih krajeva. Upravo ti i takvi grobovi, naime, predstavljaju jedno od glavnih obilježja arheološkoga sloja koji pripada vremenu naseljavanja hrvatskoga ratničkog elementa na području rimske provincije Dalmacije. Ta doista vrlo važna arheološka činjenica nije na žalost dobila mjesto u nekoj novoj eksplanatornoj shemi, iako je sama po sebi zahtjeva, tim prije što je veliki utjecaj hrvatskih kneževa na splitsko-trogirskom području već od 30-ih godina 9. stoljeća nedvojbena činjenica. Unatoč, dakle, odsustvu uvjerljivoga objašnjenja, ova tek nedavno uočena činjenica pokazuje razmjerno nisku važnost splitsko-trogirskoga područja bar u 9. stoljeću i iz perspektive prvotnoga hrvatskog naseljenja, što navodi na zaključak o promašenosti nacional-romantičarske konstrukcije o „svetome prostoru".

[52] MILOŠEVIĆ, 2001.

S druge strane, međutim, činjenica gustoga rasporeda upravo takvih grobnih nalaza, kao uostalom i sve ono što se može razabrati iz cijeloga niza pisanih vrela, nameću potrebu razmatranja statusa i značenja područja širokoga zadarskog zaleđa, uključujući cjelinu Ravnih Kotara, u vrijeme stvaranja i organizacije prve hrvatske Kneževine, ali i u kasnijem vremenu, sve tamo do 14. stoljeća. No, prije toga, u kontekstu rasprave o odnosu hrvatske etničke zajednice spram prostora, svakako valja razmotriti otkrivaju li, doduše rijetka, sačuvana vrela bilo što o specifičnome odnosu novodoseljenih Hrvata 9. i 10. stoljeća spram njihove prvotne postojbine. Problem, naime, proizlazi iz u literaturi već uočene pojave svojevrsne nostalgije za izvornom postojbinom kod migrantskih populacija, pri čemu se ta nostalgija definira kao „ustrajna predodžba o boljemu životu u dalekoj prošlosti. To je u stvari neka vrst 'kolektivne memorije' sa snažnim afektivnim implikacijama".[53] O takvoj pojavi kod doseljenih Hrvata i drugih populacija koje su sudjelovale u migracijskome valu s kraja 8. i početka 9. stoljeća, nažalost, nije moguće detaljnije govoriti i to stoga što o duhovnome svijetu i životu tih populacija ne znamo danas gotovo ništa. Taj svijet, naime, raspoznajemo samo u onim fragmentima koje, poput kava razbijenoga zrcala, odražava tekst bizantskoga cara i pisca Konstantina VII. Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća. Danas se uobičajeno smatra kako su informacije o stanju i prilikama na istočnoj obali Jadrana i njezinu dubokom zaleđu u Konstantinovo djelo dospjele iz izvješća jednoga ili više carskih dužnosnika koji su u drugoj polovici 9. stoljeća obnašali administrativne i vojne dužnosti na ovome području. Činjenica, pak, da se tu relativno opširno govori o područjima podrijetla i Hrvata, ali i drugih susjednih i udaljenijih populacija (Humljani, Srbi) dade naslutiti da se predaja o postojbini održavala i predstavljala još uvijek važan predmet u komunikaciji s carskim činovnicima, čim su ovi nalazili za potrebno o tomu i pisati. I to što je sam car-pisac u svoj tekst, za koji se pretpostavlja kako je zapravo priručnik o diplomatskome umijeću, uključio informacije o postojbinama doseljenih populacija daje naslutiti kako je u kontaktima s njihovim vodstvima poznavanje takvih

[53] ARMSTRONG, 16.

činjenica moglo biti od koristi. Ukupni, pak, doživljaj života u postojbini i odnos spram njega kod doseljenika ovisi ponajprije o tumačenju koje će se pridati pojmu „Bijeli" kojim su i Hrvati i Srbi opisivali svoju postojbinu („Bijela Hrvatska", „Bijela Srbija"). Je li uspomena na postojbinu doista nosila elemenata nostalgije o kakvoj je bilo riječi, odnosno je li ona bila dio kolektivnih predodžbi što su se prenosile usmenom predajom pa time bila uklopljena i u mit o doseljenju (koji u osnovnim obrisima također bilježi carski činovnik a onda u 10. stoljeću preuzima i Konstantin VII.), pa čak i to je li imala i elemenata svojevrsne posvećenosti, pitanja su nažalost koja još uvijek nemaju odgovora. S druge strane valja zamijetiti činjenicu da su neke od doseljenih populacija prenijele naziv stare postojbine na novi domicil („Humska zemlja" kao dublet, na području između Cetine, Neretve i Rame, s jedne, i u Poljskoj s druge strane[54]; Hlivno uz Elbu i u zaleđu Splita[55], itd.), što također još nije dobilo uvjerljivoga objašnjenja. Isti takav postupak prenošenja imena u novi prostor zabilježen je i u vrijeme velikih migracijskih gibanja izazvanih otomanskim upadima i osvajanjima od kraja 15. stoljeća nadalje. Seljaci podrijetlom iz Dalmacije preseljeni (u kompaktnim skupinama) u tada sigurnije krajeve Slavonije svoja su sela znali nazivati imenima gradova u čijoj su blizini prvotno živjeli, pa su tako na vlastelinstvu Velikoj u Križevačkoj županiji zabilježeni od 1476. godine nazivi *villa Venecianorum wulgo Benetk*, ali i *villa Zader* (Zadar), *villa Sybenyk* (Šibenik) te *villa Trogher* (Trogir).[56]

Bilo kako bilo, naseljavanje novoga prostora i proces izgradnje političke tvorbe te njezina susljednoga teritorijalnog širenja unosili su nove elemente u odnos spram teritorija i prostora. Prvi i još uvijek nedovoljno istraženi sloj problema predstavlja proces u kojemu je postupno stari i naslijeđeni zemljopisni naziv rimske provincije Dalmacije zamijenjen novim, iz etničkoga imena skovanim zemljopisnim pojmom Hrvatska. U takvu obliku pojam se zapravo i ne javlja sve do kraja srednjega vijeka,

[54] ANČIĆ, 2001a, 149.

[55] ANČIĆ, 2001b, 12.

[56] ADAMČEK, 67.

a uporaba njegove latinizirane inačice – *Croatia* – u srednjovjekovnim dokumentima krajnje je nekonzistentna i slobodno se može reći još uvijek u velikoj mjeri neprozirna, to tim prije što se kao njezin sinonim često pojavljuje pojam *Sclavonia*. Moderni su povjesničari u svojim raščlambama odviše često polagali veliko značenje krajnje nedosljednoj uporabi ovih zemljopisnih pojmova, izvlačeći dalekosežne zaključke a da pri tomu nije jasno određeno je li kada, odnosno ako i jest, u kojim je to društvenim okolnostima i krugovima bilo jasnih predodžbi o razgraničenju pojmova *Croatia, Sclavonia* i *Dalmatia*. Problem je još u 17. stoljeću uočio otac moderne hrvatske historiografije, Ivan Lucius Lučić, no osim što ga je naznačio i upozorio na različita shvaćanja i mjesta na kojima kontradiktornosti najjasnije izbijaju na vidjelo, nije ponudio preciznijega tumačenja. Put ka raščišćavanju dvojbi i kontradiktornosti kojima obiluju sačuvana vrela vodi preko detaljne raščlambe uporabe ovih zemljopisnih pojmova u pojedinim društvenim sredinama za koje se može utvrditi kontinuirano oslanjanje na starije tradicije i prenošenje znanja, odnosno kolektivnih predodžbi kroz nizove generacija. U tome smislu može se očekivati da će valjane rezultate dati raščlamba načina na koji se ovi pojmovi koriste u vladarskim kancelarijama u vrijeme kada one počinju sustavno prenositi kraljevske odluke u medij pisane riječi, što u našem slučaju znači od kraja 12. stoljeća nadalje, ili pak raščlamba načina na koji se ti pojmovi koriste i prenose kroz vrijeme u takvim zajednicama kakva je splitski intelektualni krug 13., 14. i 15. stoljeća, u kojem je nastao cijeli niz susljednih tekstova čiji se autori oslanjaju jedan na drugoga i pišu gotovo u kontinuitetu.

No, ovaj prvi sloj problema u svezi odnosa spram teritorija i prostora i nije ono što me u ovoj prigodi izravno zanima. Kao što je već rečeno, ovdje valja upozoriti na kontradikciju između onoga što otkriva materijal prvorazrednih vrela, kako onih pisanih tako i onih arheoloških, o tomu što je i gdje je bila prvotna jezgra u kojoj je došlo do transformacije hrvatske etničke zajednice u političku tvorbu, i onoga što je kao hrvatski

„sveti prostor" definirala moderna historiografija. Razliku, naime, daje naslutiti već naznačeni prostorni raspored ratničkih grobova 9. stoljeća, koji u potpunosti nedostaju upravo tamo gdje historiografija smješta „sveti prostor", u splitsko-trogirskom području. S druge strane, najgušća koncentracija upravo takvih grobova nalazi se na širem području zadarskoga zaleđa, prostoru grubo ograničenom Ninom, Kninom i Skradinom. Uz koncentraciju arheoloških nalaza koji zasvjedočuju najranije i vrlo gusto naseljenje hrvatskoga ratničkog elementa, u istome ovome prostoru smješteno je i sjedište prvoga biskupa hrvatske Kneževine (Nin), no i neki sakralni objekti koji su po svemu sudeći imali izvanrednu važnost u društvenom životu hrvatske Kneževine, odnosno Kraljevstva. Riječ je o benediktinskom samostanu sv. Grgura u Vrani, katedrali sv. Petra u Biogradu te crkvi sv. Petra u Bojišću, u blizini današnjega Benkovca.

Povijest samostana sv. Grgura u Vrani i danas je velikim dijelom nepoznanica, no njegovu važnost dade se naslutiti iz njegova prvog spominjanja u pisanome dokumentu, preciznije u zavjernici što ju je prigodom krunidbe 1075. godine izdao novi hrvatski kralj, Dmitar Zvonimir.[57] U tome se dokumentu, naime, izrijekom navodi kako je kralj predao samostan papi Grguru VII. kako bi se tu ubuduće mogli smjestiti papinski legati kada dođu u Hrvatsko Kraljevstvo, no ono što pobuđuje posebnu pozornost u tome tekstu jest popis dragocjenosti koje su se čuvale u samostanskoj crkvi. Iako se u takvoj interpretaciji moderni povjesničari ne slažu, čini se da u tome popisu dragocjenosti (dvije zlatne krune urešene dragim kamenjem i dva križa, kalež i plitica te Evanđelje izrađeno srebrnim slovima) valja vidjeti kompletan pribor svečanoga obreda kraljevske krunidbe, kojim se služilo u prigodama krunidbe prije uspona Dmitra Zvonimira na kraljevski prijestol. S obzirom da je Zvonimir bio stvarno uzurpator kraljevskoga prijestola kojemu je legitimaciju vlasti pružio papa Grgur VII. poslavši mu novu krunu i druge znake kraljevske vlasti, čini se posve razumljivim

[57] Dokument je posljednji put tiskan u: DIPLOMATIČKI ZBORNIK I, 139-140.

zašto je u takvoj situaciji kralj stari krunidbeni pribor, zajedno s mjestom na kojem se čuvao, predao na čuvanje upravo papinskoj stolici. Da samostan sv. Grgura doista nije bio obična kraljevska zadužbina, kakvih je vrlo vjerojatno bilo mnogo više no što se to danas može razaznati, uvjerava i ono što se o njemu zna iz kasnijih vremena. Naime, 60-ih godina 12. stoljeća tadašnji ugarsko-hrvatski kralj Stjepan III. predao je samostan, koji je u međuvremenu očigledno „iskliznuo" iz papinskih ruku, templarima, koji će tu ostati do ukidanja reda početkom 14. stoljeća, kada će ih naslijediti ivanovci. Ono što je posebice važno naglasiti jest činjenica da su templari naslijedili građevinu sa *svim posjedima* koji su doista bili ogromni i k tomu još situirani u izvanredno bogatu kraju.

Pretpostavku o priboru za krunidbu što se čuvao u samostanu sv. Grgura valja svakako vezati uz drugu, također definitivno i nedvojbeno nedokazivu, ali široko prihvaćenu pretpostavku kako se čin krunidbe prije Dmitra Zvonimira odigravao u katedrali sv. Petra u Biogradu. Najjači dokaz da je tomu doista bilo tako predstavlja činjenica da je 1102. godine novi (ugarsko-) hrvatski kralj Koloman svoju krunidbu, koja je njegovoj dinastiji osigurala trajnu vladavinu nad Hrvatskim Kraljevstvom, upriličio upravo ovdje. S obzirom da je Kolomanova krunidba uslijedila nakon pregovora, koje zasvjedočuju čak i arheološki nalazi[58], valja svakako pretpostaviti da je i izbor mjesta odigravanja toga čina dio tih pregovora te da on na određeni način zrcali shvaćanja i želje onih kojima je Koloman sa svojim nasljednicima namjeravao nadalje vladati. Čuvanje krune i krunidbenoga pribora u Vrani te obred krunidbe u biogradskoj katedrali dobivaju svoje puno značenje uzme li se u obzir da se uz ovu prostornu cjelinu vezuje i održavanje sabora, točnije srednjovjekovnoga „shoda" hrvatskoga plemstva (Vrana, Podbrižani u blizini današnjega Benkovca).[59] Najstariji koliko toliko cjeloviti prikaz rada toga tijela potječe iz prve polovice

[58] Vidi JAKŠIĆ, 1998., te ANČIĆ, 2002., za cjelovit prikaz okolnosti krunidbe.

[59] JAKŠIĆ, 2001.

13. stoljeća i može ga se razabrati iz jedne sačuvane isprave i informacija koje u svojoj *Kronici* donosi suvremeni splitski povjesničar i kroničar, Toma arciđakon. Iz tih informacija, kao i onih iz kasnijih vremena, jasno se dade razabrati kako se na „shodu" prije svega sudilo, odnosno kako je to bila vrhovna sudbena instanca Kraljevstva, ali su se odigravali i svečani crkveni čini, vezani uz samostansku crkvu u Vrani koja je sada pripadala templarima. Tako su upravo ovdje oko 1210. godine bili zaređeni novi biskupi ninske i kninske stolice, a desetak godina kasnije, u svibnju 1221. godine, na svečanome saboru (u nazočnosti bana, papinskoga legata Akoncija, hrvatskih biskupa i velikaša) predstavljen i novi splitski nadbiskup, crkveni metropolit Hrvatskoga Kraljevstva, Guncel, koji je tom prigodom i zaređen svećeničkim redom. Konačno, u Vranu je opet novoga splitskoga nadbiskupa, Hugrina, izabranoga upravo po njegovoj volji, doveo 1245. godine kralj Bela IV. te se ovaj odatle uputio u Split.[60] Prostornoj cjelini Biograd – Vrana – Podbrižani valja pridodati i lokalitet Bojišće, gdje je stajala crkva sv. Petra, koja je i sama pripadala kompleksu samostanskih posjeda sv. Grgura, prvo u vlasništvu benediktinaca, a potom templara i na kraju ivanovaca. Značenje toga lokaliteta svakako valja dovesti u svezu s njegovim imenom, izvedenim iz mjesta na kojemu su se najvjerojatnije odigravali sudbeni dvoboji kao dio ustaljene onodobne pravne procedure. Prostorna blizina Podbrižana u

[60] O zaređenju biskupa Nina i Knina (oko 1210. godine) pripovijeda TOMA, 136, r. 14-20, (latinski) i 137, r. 13-20 (hrvatski tekst), a za detaljan komentar tih vijesti vidi MATIJEVIĆ SOKOL, 197-201. Isto tako splitski kroničar govori i o dolasku nadbiskupa Guncela i putu preko Vrane (TOMA, 148, r. 1-6, latinski, i 149, r. 1-6, hrvatski tekst). Isprave koje govore o sudbenim prijeporima koji su se u ovo doba rješavali na „shodu" kraljevstva (auanti delli nobili di Croatia, odnosno coram comitibus Dalmatie et Chroatie) objavljene su u: DIPLOMATIČKI ZBORNIK III, 165-166 (1217. godina) i 202-203 (1221. godine). Ovaj drugi dokument nastao je upravo na onome „shodu" na kojemu je predstavljen a onda i zaređen za đakona novi nadbiskup, koji je doputovao u pratnji hrvatskoga bana (to splitski kroničar ne navodi). Svakako vrijedi posebice istaknuti da je taj dokument sastavio i napisao isti onaj splitski đakon Vukaš koji je prema Tominu opisu otišao po Guncela u Ugarsku. Ova skupina vrela dakle omogućuje kakav takav uvid u područje i način djelovanja sabora u prvoj polovici 13. stoljeća, ali nikad u historiografiji nije korištena za takve raščlambe.

kojima je zasjedao „shod" pretpostavlja uređeni prostor dvoboja, svojevrsnoga „Božjega suda", koji se u odsustvu drugih dokaza sve do 13. stoljeća koristio kao dokazno sredstvo. Valja ovdje svakako naznačiti kako je znakoviti toponim „Bojišće" s crkvom posvećenom sv. Petru, vrhovnom sucu i ključaru nebeskih vrata, zasvjedočen i u blizini Trogira,[61] a moglo bi ga se zapravo očekivati (s crkvom sv. Petra ili bez nje) u blizini svih onih mjesta gdje su zasjedali srednjovjekovni županijski „shodovi", koji su također bili sudišta.

Dižući pogled s mikroprostorne cjeline ograničene lokalitetima biogradske katedrale kao krunidbene crkve, samostanskoga kompleksa sv. Grgura gdje se čuvao krunidbeni pribor, mjestom zasjedanja „shoda" u Podbrižanima i mjestom sudbenih dvoboja kod crkve sv. Petra u Bojišću, valja svakako primijetiti dvije važne činjenice. Ta mikroprostorna cjelina predstavlja zapravo središte područja na kojemu su raspoređeni posjedi pripadnika „12 rodova" hrvatskoga plemstva, izmiješanih s vladarskim posjedima. Institucija „12 rodova" i njezino značenje u hrvatskoj povijesti i danas su, počevši od sredine 20. stoljeća, predmet rasprava među povjesničarima – jedna skupina, naime, smatra kako se radi o instituciji stvorenoj tek sredinom 14. stoljeća, koja je artikulirala interese sitnoga plemstva i s druge strane bila svojevrsni oslonac vlasti tadašnjega ugarsko-hrvatskog kralja, Ludovika Velikog;[62] druga skupina, međutim, smatra kako se radi o rodovskim zajednicama koje imaju mnogo dužu povijest i važniju ulogu u životu srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva, pa su, između ostaloga, pripadnici tih rodova odigrali i ključnu ulogu u instaliranju vlasti nove dinastije, Arpadovića, 1102. godine.[63] Ovo drugo shvaćanje, u ponešto drugačijem značenju i interpretaciji u odnosu na onu stariju, može se sada snažno osloniti na arheološke rezultate i u jed-

[61] O tome lokalitetu opširno govori OMAŠIĆ, 95-105, uz važne dopune u: ANČIĆ, 2004., bilj. 129.

[62] Posljednji put tako artikulirano, s pregledom starije literature, u: RAUKAR, 2002.

[63] Opširno tako formuliran stav obrazlaže i argumentira ANTOLJAK, 1980.

nom eksplanatornom modelu povezati s prostornim rasporedom i masovnošću ratničkih grobova na istom onom području gdje prevladavaju posjedi pripadnika ovih „12 rodova". U tako postavljenom modelu, koji ovdje može biti naznačen samo u najgrubljim obrisima, upravo bi pripadnici tih rodovskih zajednica bili nasljednici onoga ratničkog elementa koji je krajem 8. ili početkom 9. stoljeća zaposjeo isti ovaj prostor i u kratkome roku iz svoje etničke zajednice iznjedrio političku organizaciju Kneževine. Iz takvoga općeg objašnjenja, koje neminovno mora zanemariti pojedinačne slučajeve i nuzgredne procese koji se uklapaju u model (primjerice: uklapanje elita zatečene populacije, odnosno elita populacija doseljenih u isto doba kad i Hrvati), onda jasno proizlazi zaključak o tomu da je upravo prostor između Nina, Knina i Skradina, ono što bi se moglo nazvati teritorijalnom jezgrom ranosrednjovjekovne Kneževine i kasnijega Kraljevstva. I upravo tu valja podsjetiti na drugu važnu činjenicu koju otkrivaju kasniji dokumenti – isti taj prostor tijekom cijeloga srednjeg vijeka naziva se posebnim imenom „Hrvati", što će se zadržati čak i u prvo vrijeme nakon turskih osvajanja u 16. stoljeću. Izvorni izričaj koji je određivao taj prostor glasio je „v Hrvatih",[64] a njegova je latinska inačica bila ranije već spominjani pojam *Croatia* u užem značenju, koje valja pozorno lučiti od istoga pojma u širem značenju.

Dakako, upravo u vrijeme iz kojega potječu prve značajnije i razgovjetnije informacije o prostornom rasporedu i funkcijama objekata i lokaliteta uz koje se vezivala kolektivna memorija (ranosrednjovjekovnih) Hrvata, što znači s kraja 12. i početka 13. stoljeća, ta etnička zajednica više nije bila ni izbliza ono što je bila u prvim stoljećima nakon doseljenja. Razvoj i transformacije političke tvorbe nastale u 9. stoljeću, njezino teritorijalno širenje i uključivanje sve raznorodnijih etničkih elemenata u društveni život s jedne strane, odnosno dinamika društvenih gibanja, prije svega uspon jednih i propadanje drugih društvenih zajednica, od obitelji do rodovskih skupina i cijelih društvenih slojeva, izmijenili su narav nutarnjih veza i funkciju etničke zajednice. Možda se ta nova situacija ponajbolje zrcali

[64] Vidi primjerice ovdje str. 66

u transformaciji njezinoga mitskoga materijala – od mita o selidbi, hrvatski se etnički mit do 13. stoljeća pretvorio u mit o ukorijenjenosti i kontinuitetu hrvatskoga elementa na prostoru rimske provincije Dalmacije, dobivši svoj najjasniji izraz u vjerovanju o hrvatskome podrijetlu sv. Jeronima i tvrdnji kako je upravo on autor „hrvatskoga pisma", glagoljice. U takvoj situaciji prostor prvotne jezgre Kneževine i Kraljevstva bio je posve sigurno, već na razini naziva, jedan od posljednjih elemenata u kolektivnoj memoriji koji je zajednicu podsjećao na davno zaboravljeno doba. Je li se uz njega u takvu kontekstu sada vezivala nostalgija za „zlatnim dobom" prvotnih uspjeha, ili je možda taj prostor dobio značajke memorijalne posvećenosti, teško je u nedostatku odgovarajućih suvremenih tekstova odgonetnuti. Činjenica je međutim kako su integritet i funkcija te prostorne cjeline narušeni u 12. stoljeću u doba kada su ugarsko-hrvatski kraljevi odustali od običaja dvostruke krunidbe, jedne ugarskom a druge hrvatskom krunom, odnosno u trenutku kada su templari preuzeli samostanski kompleks sv. Grgura. Integritet je ipak mnogo teže narušen kada uslijed sklopa različitih razloga (politička gibanja; useljavanje hrvatskoga plemstva u grad; nadarbine crkvenim institucijama u gradu; sve jednostavnije i sve češće transakcije, prodaje i kupovina, zemljišta itd. itd.) počinje ubrzano širenje zadarskoga gradskog teritorija na područje u neposrednom susjedstvu. Jedan za drugim kompleksi zemljišta ulaze u jurisdikcijsko područje gradskih vlasti, gradski kotar (*districtus* srednjovjekovnih vrela), počevši od Biograda, koji je čak i fizički razoren i opustošen 1117. godine, od kada i tvori dio zadarskog gradskog područja, do okončanja procesa početkom 15. stoljeća. Tada, naime, Venecija konačno i trajno preuzima grad i vrlo široki pojas njegova zaleđa, sve do Karinskog i Novigradskog „mora", podčinjavajući ga upravi gradskoga kneza koji od ovoga vremena postaje namještenik središnje vlasti bez lokalne ukorijenjenosti i bliže veze s gradom i njegovim pučanstvom. Tijekom 15. stoljeća, štoviše, dade se pratiti proces izumiranja i nestajanja onih „12 rodova",[65] za koje se može slobodno reći kako su bili stvarni nositelji kolektivne memorije

[65] ANTOLJAK, 1962.

prvotne etničke zajednice koja je, sada već u davnoj prošlosti, i naselila ovaj prostor. Posljednji usklik te memorije, iz kojega provijava jasna nota nostalgije jest *Novigradski zbornik*, pisana kodifikacija običajnoga prava koje je vrijedilo, kako se to u uvodu teksta kaže, „na tlu Hrvatske između Knina i Nina" - *nel paese di Croacia, cominciando da Tnina fin a Nona.*[66] Iako su tu bili sabrani običaji, kako su to naznačili autori teksta, kojih su se „držali naši djedovi i pradjedovi i mi poslije njih", suvremeni dokumenti nastali u Zadru sredinom 15. stoljeća, u vrijeme kada je *Zbornik* doista i nastao,[67] jasno daju do znanja da je novi poredak nametan iz grada uvelike nagrizao lojalnost „starim običajima". Pučanstvo i onih od grada vrlo udaljenih krajeva, koji do 1409. godine nikad nisu ni stajali pod gradskom jurisdikcijom, sve se više okretalo i oslanjalo mediju pisane riječi i njemu prispodobljenim pravnim normama kako bi regulirali međusobne i odnose s vanjskim svijetom. Veliko je pitanje koliko je uopće ljudi već u to doba doista znalo što su i kakve su funkcije nekad imale biogradska katedrala i stari samostan sv. Grgura, iz kojega je, uzgred rečeno, izrastao pravi grad srednje veličine po onodobnim shvaćanjima (čije ruševine još uvijek čekaju pravo arheološko istraživanje).

I tamo gdje je to znanje postojalo ono više nije imalo ono značenje i važnost kakve su ga karakterizirale u ranijim vremenima, pa tako i nije zabilježeno u mediju pisane riječi, odnosno, želimo li biti do kraja precizni - ako su takve stvari i zapisivane bilo je to izvan okvira službene dokumentacije, u sferi privatne komunikacije te samim time podložno lakšem propadanju i uništavanju. Svemu već rečenom valja na kraju dodati i činjenicu da od druge polovice 15. stoljeća politička gibanja, prije svega sve češći i snažniji otomanski upadi a potom i osvajanja, s jedne strane vode ka materijalnome propadanju a s druge otvaraju migracijska kretanja koja će trajati stoljećima i dovesti do gotovo potpune izmjene pučanstva u krajevima o kojima je riječ. Uzimajući takav razvoj u obzir, nije nikakvo čudo što je us-

[66] Citirano prema izdanju teksta u: BARADA, 158.

[67] Vidi JAKŠIĆ, 2001., te ANČIĆ, 2003.

pomena na prostor koji se nazivao „v Hrvatih", pojedine objekte unutar njega i njihovu funkciju te ukupno značenje koje je on svojedobno imao, sve više blijedjela, gubila društvenu važnost i bila potiskivana. Kada se, pak, u 19. stoljeću pod utjecajem ideologije nacionalizma počelo stvarati društveno znanje na kojem počiva moderna hrvatska nacija te u sklopu toga sustavno raditi na istraživanju povijesti u nacionalnome ključu, središta te aktivnosti bila su udaljena od onoga što se nekad zvalo „v Hrvatih". Praktično je to značilo kako taj prostor nije bio lako dostupan arheolozima, a i ono što je u takvim uvjetima izašlo na vidjelo dana nije predstavljalo nalaze spektakularne u novome ključu – nije bilo imena vladara i ostataka izravno vezanih uz njih na onakav način kako je to bio slučaj s nalazima iz okolice Splita i Trogira. Rezultat je bio „zamišljena" slika povijesnoga gibanja i u njoj predodžba o „svetome prostoru" nastajuće naci-je, predodžba koju će postupno mijenjati tek podrobna i detaljna arheološka i povijesna istraživanja najnovijega vremena.

NARATIVI HRVATSKE NACIONALNE POVIJESTI

IZMEĐU „KOLEKTIVNE MEMORIJE“ I HISTORIJSKE ZNANOSTI

Povjesničarski posao, bilo onaj istraživački, bilo onaj vezan uz reprodukciju dosegnutih spoznaja kroz proces obrazovanja, neraskidivo je povezan s pričanjem pripovijesti – naracijom. Naracija i njezin temeljni oblik, pripovijest, i to ona koju oblikuje profesionalni historičar, za koju ću ovdje koristiti posuđenicu iz engleskoga jezika što se u nas sve više ukorjenjuje – narativ, praktično su osnovni oblik u kojemu se materijalizira i prenosi historijska spoznaja. Prisiljeni pričati pripovijesti o proteklim događajima, kroz koje onda posreduju i znanje o gibanjima i procesima, povjesničari se uvelike razlikuju od svih ostalih znanstvenika i stoje na sredokraći između znanosti i umjetnosti. Za one koji se žele uputiti u literaturu koja sumira desetljeća teorijskih istraživanja na ovome području prva su postaja, s obiljem referenci na ostalu literaturu, svakako djela američkog historičara i filozofa, Haydena Whitea.[68]

Činjenica da se u svome poslu koristimo narativima ima, međutim, i stanovite posljedice kojih vrlo često nismo svjesni

[68] Vidi WHITE, 1977., 1987., te vrlo slične ideje u nešto jednostavnijoj i pristupačnijoj formi u: K. JENKINS, 2003, i isti, 1995.

i prihvaćamo ih kao neizbježni dio posla kojim se bavimo. Riječ je o tomu da je proces sklapanja, konstrukcije tih narativa, uvijek definiran stanovitim pravilima koja prihvaćamo i usvajamo kroz dugotrajni proces obrazovanja,[69] upornim ponavljanjem kroz čitanje ukupnoga korpusa literature na kojoj počiva naše znanje. No, povjesničarski posao nije posao usamljenoga znanstvenika koji u tišini svoga kabineta ili laboratorija istražuje pojave i traži u njima niti poveznice iz kojih se oblikuju zakonitosti. Taj povjesničarski posao, koji u prvoj fazi doista i može izgledati tako, zapravo je od velike društvene važnosti i on može imati neočekivano široki odjek i utjecaj. Narativi, naime, koje povjesničari oblikuju i produciraju, preciznije – neki od njih, igraju jako važnu ulogu u životu njihove društvene zajednice. Oni odgovaraju na ključna pitanja o identitetu i mjestu te zajednice, određujući i utvrđujući njezine granice, i omogućuju joj da predodžbu o samoj sebi pojednostavi do mjere u kojoj se može masovno komunicirati i postati najmanji mogući sadržatelj identiteta goleme većine pripadnika te zajednice. Na tome putu pojednostavljenja vrlo složene povijesne zbilje i oblikovanja društveno prihvatljivoga i praktičnog znanja, koje je time pretvoreno u kolektivnu «povijesnu memoriju»,[70] često se, međutim, događa da od početnoga rezultata istraživanja prošlosti ostane malo toga što je historičar otkrio. Posljedica je to činjenice da šira društvena zajednica ima svoje zahtjeve, među kojima je i onaj za jasnom slikom svoje prošlosti, koja, uz to, mora korespondirati i s aktualnim stanjem i od većine prihvaćenim ciljevima te zajednice. Na ovoj točki se onda pojavljuje opasnost da te aktualne potrebe i društveno prihvaćeni ciljevi ugroze pouzdanost i realističnost slike prošlosti, drugim riječima da tu prošlost pretvore u ono što ona nije. Na taj se način povijesni diskurs udaljava od realnosti što društvenu zajednicu dovodi u slijepu ulicu nemogućnosti komunikacije sa svijetom koji ju okružuje.

Kamo to može odvesti moglo se jasno vidjeti, ali i na vlastitoj koži vrlo dobro osjetiti na prostoru bivše Jugoslavije u pr-

[69] ZERUBAVEL, 2003.

[70] O tome pojmu vidi: WERTSCH, 35-40.

voj polovici 90-ih godina 20. stoljeća. Kako bi se ta slijepa ulica izbjegla potrebno je osigurati društvenu klimu otvorene rasprave koja omogućuje održanje ravnoteže između rezultata pojedinačnoga historičarskog istraživanja i potreba šire društvene zajednice za pojednostavljenim slikama i društveno uporabljivim znanjem o prošlosti. Tek stvaranjem onoga što se naziva «neutralno polje» rasprave, u kojemu se *a priori* ne isključuje nijedno mišljenje ili stav, stvaraju se preduvjeti za dokidanje totalitarnoga naslijeđa i napuštanje obrazaca «ideološkoga mišljenja» koji opterećuju sva «društva u tranziciji». Takav način mišljenja, kao ostavštinu totalitarnog socijalizma, raščlanjuje G. Schöpflin polazeći od postavke H. Arendt prema kojoj «ideološko mišljenje počinje od identifikacije transcendentalne 'zakonitosti' i primjene te 'zakonitosti' na stvarnu situaciju», da bi došao do definicije po kojoj «ideološko mišljenje počiva na dva ključna postupka: pomicanju i emancipaciji od stvarnosti, koja se onda zamjenjuje zamišljenom stvarnošću»; drugim riječima, ideološko mišljenje «polazi od misli i završava na misli, umjesto da polazi od predmeta i završava na misli ili obrnuto».[71]

Ovaj, tek ukratko i provizorno orisani, teorijski okvir može poslužiti kao uvod u razmatranje hrvatskih povijesnih narativa, jednu vrst inventure koja bi za praktične potrebe nastavnika i profesora povijesti ukazala na sve ono što je postalo breme naslijeđa u njihovome praktičnom djelovanju. Istodobno, ta bi inventura trebala pokazati na kojim točkama u odnosima s vanjskim svijetom to breme naslijeđa izaziva svojevrsne «kratke spojeve», nerazumijevanje i otežanu komunikaciju.

U takvu bi inventuru svakako trebalo krenuti od onoga što se može označiti kao «središnji narativ nacionalne povijesti». Taj je pojam zapravo opisni prijevod engleskoga izričaja *master narrative*, koji je u literaturi već široko prihvaćen i često korišten. Njime se označuje elaboriranu pripovjednu strukturu na temelju koje je organiziran prikaz cjelovite i kontinuirane nacionalne povijesti u skraćenome dijakronom nizu. Taj je sre-

[71] SCHÖPFLIN, 2000., 100 i d.

dišnji narativ, kako smatraju neki autori[72], preduvjet integracije moderne nacije, odnosno spoznajni temelj stvaranja njezine svijesti o samoj sebi. U hrvatskome je slučaju izgradnja toga središnjeg narativa doista prethodila integraciji moderne hrvatske nacije, ili preciznije rečeno djela koja konstituiraju povijest te moderne zajednice nastala su daleko prije no što su stekla status društvenoga znanja. Riječ je o djelima povjesničara 17. i početka 18. stoljeća, Ivana Luciusa-Lučića i Pavla Rittera-Vitezovića, kojima se u stanovitom smislu može pridružiti i djelo još jednoga povjesničara 17. stoljeća, ono Dubrovčanina Mavra Orbinija. Lučićeva i Vitezovićeva djela, s njihovim naglaskom na hrvatskoj posebnosti u odnosu na ostatak slavenskoga svijeta (dakako još uvijek ne onako kako će tu posebnost definirati historiografija 20. stoljeća), postat će podloga na kojoj će prvi pravi, profesionalni povjesničari, s društveno uvaženih i uglednih pozicija sveučilišnih profesora i pripadnika intelektualne elite devetnaestog stoljeća, uobličiti sliku prošlosti nacije. Orijentacijske točke u sklapanju narativa te prošlosti postat će (kronološkim) redom: doseoba Hrvata u 7. stoljeću; ustanak Ljudevita Posavskoga početkom 9. stoljeća; vladavina prvoga kralja, Tomislava, u početku 10. stoljeća; sjaj i veličina vladavine kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira u drugoj polovici 11. stoljeća; gubitak državne samostalnosti početkom 12. stoljeća. Nastao u doba kada su procesi integracije hrvatske i mađarske nacije izazivali prijepore pa i otvorene društvene sukobe, taj je narativ zbivanjima iz godine 1102. dao posebno značenje, kao što je zbivanjima iz razdoblja do kraja 13. stoljeća praktično oduzeo bilo kakvu važnost. Nije, također, slučajno ni to što se u toj novoj, ali i prvoj sustavnoj interpretaciji povijesnoga gibanja na prostorima gdje je hrvatska nacionalna ideja naišla na pozitivan odaziv, posebno značenje pridavalo dinastičkim smjenama s kraja 13. i početka 14., odnosno kraja 14. i početka 15. stoljeća. Važna je, naime, bila činjenica da su u tim vremenima brzih i krupnih društvenih promjena, izazvanih političkim krizama, znatnu ulogu igrali i neki hrvatski velikaši, što je onda, dakako,

[72] WERTSCH, 67 i d.

i privlačilo pozornost povjesničara koji su rekonstruirali nacionalnu povijest. Sam je, pak, narativ odatle dalje dobivao razmjere tragedije pa je usmjeravan na pojavu Turaka, osvajanja i širenje vlasti otomanskoga sultana na račun srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva itd. itd.

S više ili manje vještine povjesničari poput Franje Račkoga, Tadije Smičiklasa, Vjekoslava Klaića, Šime Ljubića, Ferde Šišića, Milana Šufflaya i drugih, povezivali su ove događaje u suvislu pripovjednu cjelinu koja je davala smisao nizu događaja i ocrtavala prošlost homogene i organskim vezama iznutra povezane zajednice koja se nazivala Hrvati. Slika je te povijesne zajednice, definirana pripovijedanjem pojedinačnih povijesnih događaja u kojima su akteri uvijek djelovali kao Hrvati, zapravo zrcalila ideju moderne nacionalne zajednice. Kao stvarna podloga toga pothvata ocrtavala se ambicija tih istih povjesničara i njihova širega kruga suvremene političke i intelektualne elite da u svome svijetu konstituiraju tu i takvu zajednicu. Ona je, sukladno njihovim tadašnjim shvaćanjima, trebala postati ravnopravni čimbenik drugim sličnim zajednicama na moderniziranoj suvremenoj političkoj sceni Habsburške Monarhije, u kojoj su se u ovo doba osjećala snažna strujanja intelektualnih i političkih utjecaja iz zapadne Europe.[73]

Jednom sklopljen, narativ je predan u naslijeđe novim generacijama, ali je u novim političkim i društvenim okolnostima definiranim stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavije), dobivao posve nova značenja i interpretacije. Te su se interpretacije u praksi uglavnom ograničavale na različito vrednovanje pojedinih elemenata (pozitivan ili negativan predznak za pojedinu osobu ili događaj – primjerice ban Josip Jelačić, političar Ante Starčević, ili čin stvaranja Jugoslavije 1. prosinca 1918. godine), sa znatnim razlikama u službenoj i neformalnim verzijama. Reproduciran, uz takve intervencije,

[73] Rezultate novijih istraživanja procesa izgradnje modernih nacija u habsburškim zemljama sumiraju u izvanrednim sintetičkim pregledima VICK i CORNWALL, ocrtavajući okvir u koji valja smještati odvijanje toga procesa i u Hrvatskoj.

kroz proces, sad već obveznoga, obrazovanja taj je narativ utisnut u svijest svih generacija 20. stoljeća. Istodobno je, međutim, bavljenje poviješću, poglavito u drugoj polovici 20. stoljeća, sve više dobivalo dimenziju profesionalne znanstvene aktivnosti. To je, pak, značilo primjenu stanovitih novih istraživačkih procedura i protokola u radu s povijesnim vrelima. Pri tomu su pojedinačna istraživanja na različitim točkama dovodila u pitanje «stare istine», otkrivajući često i golemu razliku između složene slike povijesno realnih društvenih zajednica i proteklih gibanja, s jedne, te pojednostavljenih predodžbi stvorenih u sklopu konstrukcije «velike freske nacionalne povijesti» s druge strane. Razliku je možda najlakše ilustrirati usporedbom između, s jedne strane, čuvenih slika s povijesnom tematikom, što ih je krajem 19. stoljeća radio Oton Iveković (koje i danas vrlo često služe kao ilustracije u djelima s povijesnom tematikom, nerijetko bez potrebnih objašnjenja o čemu se stvarno radi), te, s druge strane, suvremenih znanstvenih monografija što nastaju kao rezultat istraživačkoga rada profesionalnih (akademskih) povjesničara.

Kumulativni učinci širenja kruga profesionalnih povjesničara-znanstvenika te njihova povezivanja i intenzivne komunikacije sa svijetom u okruženju, što je vodilo prihvaćanju novih metoda i strategija istraživanja, pokazali su se u punome svjetlu tek nakon formalnoga dokidanja totalitarnoga jugoslavenskog političkog okvira početkom 90-ih godina. Gubljenje elementa državne kontrole i represije u domeni intelektualnoga i znanstvenog rada, i s time povezano oslobađanje stega nutarnje cenzure, doveli su do nagloga procvata akademske, ali i bujanja (ne) profesionalne historiografije. Svi ti procesi djeluju zbunjujuće čak i za same aktere, pogotovu onda kad su povezani s njihovim realnim društvenim položajem i praktičnim interesima i u situaciji u kojoj obrasci «ideološkog mišljenja» još uvijek nisu izgubili stvarnu relevantnost. U konstrukciji nove (demokratske) društvene zbilje praktični materijalni interesi i potraga za mjestom na otvorenom i slobodnom tržištu ideja često se zavijaju u formu ideoloških prijepora i sukoba, međusobnih optužbi za

sluganstvo starom ili novom «režimu», odnosno vanjskim čimbenicima, ovoj ili onoj političkoj opciji. U toj novoj društvenoj utakmici sudionici nastoje naći potporu vanjskih akademskih čimbenika te na taj način priskrbiti sredstva ali i zazivanjem njihova autoriteta osigurati snagu svojim argumentima. Pri zazivanju te «vanjske pomoći» operira se poluinformacijama, pa čak i dezinformacijama, kojima se «protivnike» na domaćoj sceni nastoji prikazati u što goremu svjetlu. Na taj način izvan Hrvatske nastaje posve iskrivljena, jednodimenzionalna slika razvoja historiografije u ovome tranzicijskom razdoblju,[74] bitno različita od one koja se ocrtava autorefleksijom samih hrvatskih historičara.[75]

U takvim se okolnostima i u Hrvatskoj sve aktualnijom ukazuje potreba za promjenom starih i naslijeđenih paradigmi i shema uz pomoć kojih se objašnjava proteklo gibanje, problem koji se pojavio u svim društvima što prolaze proces tranzicije.[76] U taj se tek otvoreni prostor djelovanja, koji podrazumijeva veliko znanje, trud i obazrivost, ali i profesionalnu etiku i osjetljivost za šire društvene probleme, nastaje ubaciti i oni koji takvu poslu nisu dorasli, i čije su ambicije daleko iznad realnih mogućnosti, što se onda nadoknađuje neodgovornom agresivnošću.[77]

Akutna potreba za de(re)konstrukcijom «središnjega narativa nacionalne povijesti» ne znači, dakako, da hrvatskome društvu, u punome smislu konstituiranoj «naciji» («narodu» koji je oblikovao i svoju «nacionalnu državu»), ili Državi/Naciji, treba oduzeti spoznajnu osnovicu svijesti o sebi. To samo znači da bi taj narativ trebalo na jednoj strani uskladiti s dosezima moderne historijske znanosti, discipline koja se i sama iznutra uveli-

[74] Sve se to zorno zrcali u tekstovima kakav je onaj BRUNNBAUER, gdje se jednostavno, bez ikakve ograde i provjere, preuzimaju krajnje problematični stavovi jedne od sudionica (Iskra Iveljić) svih lokalnih prijepora i sukoba.

[75] Usp. LIPOVČAN – DOBROVŠAK.

[76] Vidi o tomu: BARFORD, 268 i d.

[77] Kao primjer oprečnih polaznih ideoloških pozicija ali vrlo sličnoga (krajnje neprofesionalnog) postupka vidi: MUŽIĆ i GOLDSTEIN, 2003.

ke promijenila u odnosu na njezino stanje u vrijeme izgradnje toga narativa u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća. Na drugoj strani, to bi usklađivanje svakako moralo slijediti i nove potrebe promijenjenih širih društvenih okolnosti s početka 21. stoljeća. To nije posao koji može obaviti pojedinac, ma kakve bile njegove sposobnosti, niti je to posao koji se obavlja u kratkome roku. Riječ je zapravo o dugotrajnome procesu koji se može označiti u nas još uvijek neprevodivim engleskim izričajem *work in progress*. Procedura je to argumentirane rasprave o pojedinačnim pitanjima i problemima, čiji se za većinu prihvatljivi rezultati onda kroz različite oblike prenošenja znanja šire u dubinu društva. Samo za ilustraciju činjenice da se takva usklađivanja provode i u drugim društvenim zajednicama, odnosno za ilustraciju toga kako taj postupak izgleda, može se ovdje pozvati na jedan primjer, onaj djela poznatoga i uglednog povjesničara kakav je Karl Ferdinand Werner. Riječ je o knjizi znakovita naslova, *Rođenje plemstva: Razvoj političkih elita u Europi,*[78] djelu što ga je na francuskome jeziku napisao vrlo ugledni njemački povjesničar, profesor na sveučilištima u Heidelbergu i Mannheimu i ravnatelj Njemačkog povijesnoga instituta u Parizu. Djelo je vrlo brzo prevedeno i na talijanski jezik, uz potporu francuskoga Ministarstva kulture, što sve zajedno stoji u neraskidivoj svezi s aktualnim procesima europskih integracija. U samome tekstu, odnosno povijesnoj naraciji, utemeljenoj na rezultatima svih ranijih, ali i svojih osobnih istraživanja, autor u prvi plan ističe i dosad poznate činjenice kojima međutim daje potpuno nova značenja i interpretacije, upozoravajući na naslage povijesnih mitova gotovo neosjetno nastalih tumačenjem povijesti sukladnim društvenim potrebama različitih generacija povjesničara. U nizu takvih valja se, za ovu prigodu, zaustaviti na ideji koju Werner vrlo argumentirano i uvjerljivo brani, ideji prema kojoj, nasuprot onomu što učimo u školama već preko jednog stoljeća, Rimsko Carstvo nije «propalo» s protjerivanjem cara Romula Augusta iz Rima 476. godine. Postavku o «propasti Carstva» Werner naziva «jednom od najvećih povije-

[78] WERNER.

snih mistifikacija»[79] i ističe, odnosno uvjerljivo dokazuje, da je za srednjovjekovnoga čovjeka Carstvo nastavilo funkcionirati i kao ideja i kao stvarnost još dugo nakon odlaska Romula Augusta iz Rima. Takva reinterpretacija ima velike i važne posljedice za «središnje narative nacionalne povijesti» velikih europskih nacija, prije svega Francuske i Njemačke. Između ostaloga time se njihove početke izmješta iz sfere herojskih pothvata barbarskih ratničkih skupina («predaka» današnjih Nijemaca ili Francuza) u sferu više ili manje mirnih, dugotrajnih i kontinuiranih procesa nutarnje transformacije staroga Carstva i postupnoga oblikovanja zasebnih srednjovjekovnih kraljevstava.

Treba li uopće naglasiti da se iz ovakve reinterpretacije može (ali i ne mora) izvući i razviti posve nova povijesna argumentacija kao opravdanje suvremenih europskih integrativnih procesa (još uvijek neizvjesnoga ishoda).[80] No, Werneru se svakako ne može imputirati da je rezultate svojih istraživanja «podesio» kako bi zadovoljili potrebe za traženjem povijesne legitimacije suvremenih društvenih i političkih procesa. On je, naime, samo upozorio na svu složenost povijesnoga gibanja i potrebu da se na njega prestane gledati samo, ili uglavnom kroz «nacionalnu vizuru» (to se, međutim, može dovesti u svezu sa širom društvenom atmosferom stvorenom kroz proces europske političke integracije).

No, nisu svi pothvati reinterpretacije i u europskim okvirima tako uspješni i stvarno lišeni suvremenih društvenih i političkih konotacija. Za primjer ću ovdje uzeti jedan zanimljiv i vrijedan pothvat čiju je početnu ideju uvelike kompromitiralo vezivanje za političke aktualnosti. Riječ je o zamisli proizašloj iz djelovanja skupine znanstvenika vezanih uz Sveučilište u Utrechtu, koji se već cijelo jedno desetljeće sustavno bave poviješću širenja kulture pisane riječi u srednjovjekovnoj Europi. U okviru te njihove aktivnosti održana je u lipnju 2001. godine u Utre-

[79] WERNER, 11.

[80] U (ujedinjenoj) Europi se i inače otvoreno govori o potrebi svojevrsnoga «prepravljanja» slike (i daleke i bliske) prošlosti te njezinu prispodobljavanju novoj političkoj stvarnosti – usp. kako to predstavlja LAVILLE, 174-175.

chtu velika međunarodna konferencija pod naslovom «Razvoj literarnoga mentaliteta u Srednjoj-istočnoj Europi». Priopćenja čitana na toj konferenciji autori su dakako proširili i priredili za tisak te je tri godine kasnije u nakladi vrlo poznate izdavačke kuće za akademska izdanja, *Brepols Publishers*, iz tiska izašao i vrlo vrijedan zbornik rasprava pod istim naslovom.[81] Određujući područje svoga interesa i istraživanja, urednici su naznačili da ga smještaju «negdje između Njemačke i Rusije» i precizirali da se odnosi na «srednjovjekovna Kraljevstva Ugarske, Poljske i Češke».[82] No, pozivi upućeni suvremenim znanstvenicima nisu ipak do kraja poštivali čak ni takvo uopćeno određenje, pa su na konferenciju praktično pozvani i na njoj se pojavili samo znanstvenici iz zemalja «nove Europe», odnosno onih suvremenih država koje su primljene u Europsku Zajednicu iste godine kada je knjiga objavljena, 2004. Na konferenciju nije pozvan nitko iz Hrvatske, niti se pak na njoj govorilo o pojavi i ukorjenjivanju pismenosti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj samo iz jednog razloga – Hrvatska, naime, u trenutku održavanja konferencije nije bila kandidat za članstvo u Zajednici! Taj nesklad između proklamiranih znanstvenih pretenzija i, moglo bi se reći, vrlo prizemne političke manipulacije (povijest novih zemalja članica Zajednice legitimira se na novi način uklapanjem u istraživanja europskih pojava i fenomena) primijetio je, međutim, i obazrivo na njega upozorio ugledni mađarski povjesničar Gabor Klaniczay. U svojim zaključnim razmatranjima rezultata konferencije Klaniczay je upozorio na propust da se i Hrvatsku uključi u razmatrano područje. Po njegovim riječima, «obrasci su političkoga, kulturnog i vjerskog» srednjovjekovnoga razvoja u njoj bili vrlo slični onima u ostalim obuhvaćenim krajevima.[83] Njegovu argumentaciju svakako valja osnažiti upozorenjem da se upravo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj rano ukorijenio relativno neobični obrazac «trojezične i tropismene kulture», o kojemu se već danas puno zna,[84] i koji bi u sklopu

[81] ADAMSKA – MOSTERT.

[82] ADAMSKA – MOSTERT, 2.

[83] KLANICZAY, 538.

[84] Usp. HERCIGONJA.

pojave razmatrane na konferenciji sam po sebi bio od velika interesa. Uz to, srednjovjekovna je Hrvatska čak i formalno bila obuhvaćena pojmom Ugarskoga Kraljevstva kako se on danas koristi, pa je element toga što bi se moglo nazvati političkom manipulacijom poviješću u njezinu ispuštanju iz vidokruga konferencije još jasnije vidljiv.

* * *

U svjetlu svega što je ovdje dosad rečeno pokušat ću sada samo upozoriti na neke od onih točki u hrvatskome «središnjem narativu nacionalne povijesti», ključne događaje koji su po starijem shvaćanju utjecali na ukupni tijek nacionalne povijesti, na koje danas možemo i moramo gledati drugačijim očima i interpretirati ih na posve novi način.

Krenut ću od bezbroj puta ponovljene konstatacije da su *Hrvati* po doseljenju na područje rimske provincije Dalmacije *organizirali državu*. Ta je konstatacija, bilo u implicitnom bilo u eksplicitnom obliku, postala opće mjesto svakoga prikaza povijesti te se uopće ne bi isplatilo tražiti gdje se sve u literaturi ponavlja. No, podrobnija raščlamba realnoga i složenog povijesnog gibanja[85] pokazuje da su instrumenti vladarske vlasti, iz kojih će tijekom vremena izrasti institucije ranosrednjovjekovne države, nastali djelovanjem prvih ratničkih vođa novodoseljene populacije i uskoga kruga rodovske elite okupljene oko tih vođa. Izgradnju tih mehanizama vlasti pomagao je, zbog svojih specifičnih interesa, posredno i neposredno vladajući sloj Franačkoga Carstva, a žrtve cijeloga procesa bili su, na određeni način, upravo oni koji su se nazivali Hrvati. Golema, naime, većina onih koji su se tako nazivali u relativno su kratkome roku od gotovo ravnopravnih pristaša ratničkoga vođe, poglavice, postali podanici vladara, kneza. Ukratko, nove su društvene okolnosti vodile oblikovanju takve zajednice u kojoj je vladar postao uvjet samoga njezina postojanja, a ukupni se život fokusirao u njegovu djelovanju, te je zajednica ušla u doba «he-

[85] ANČIĆ, 2004., 2005.

rojske historije».[86] Na tu konstataciju svakako valja nadovezati spoznaju proizašlu iz novijih istraživanja jednoga od najvažnijih protagonista u području nove i propulzivne discipline što se naziva «komparativna historija» ili «historijska sociologija».[87] Sociolog i povjesničar Michael Mann, naime, upozorava da su ovakvi prijelazi od uređenja labavo povezanih ratničkih/rodovskih skupina u oblike institucionalizirane nasljedne vlasti pojedinca u pravilu bili ostvarivani uz znatan otpor društvene zajednice i praćeni uporabom sile kojom se kršio taj otpor.[88] S druge strane, međutim valja naznačiti i ono što bi se moglo smatrati podlogom zamisli da su *Hrvati organizirali državu*. Riječ je o tomu da je ratnički vođa, poglavica, do uloge kneza, teritorijalnoga vladara, došao zahvaljujući činjenici što je stajao na čelu skupine koja je koristila hrvatsko ime. Širenje nadzora i njegove osobne vlasti, u sklopu nove uloge koju je dobio, nad susjednim zajednicama i njihovim teritorijima vodilo je ujedno i ka širenju hrvatskoga imena. Trajne, pak, posljedice toga širenja osigurala je činjenica da se izgradnja tih mehanizama i institucija vlasti vremenski preklapala i preplitala sa širenjem kršćanstva kao religije koja počiva na pisanoj riječi i implicira njezinu uporabu i širenje u dubinu društva. Novo, dakle, i u formi pisane riječi fiksirano političko vrhovništvo «kneza Hrvata», prekrivalo je starije rodovske identifikacije i identitete, koji su ograničeni na prenošenje kroz usmenu komunikaciju bili osuđeni na brzi zaborav.

Prebacimo li se nekoliko stoljeća bliže našem današnjem dobu zamijetit ćemo sličan proces pojednostavljivanja složene povijesne stvarnosti u razmatranjima pojave Turaka i njihova utjecaja na društvene transformacije Hrvatskoga Kraljevstva na izmaku srednjega vijeka. U «središnjem narativu nacionalne povijesti» razdoblje se nacionalne tragedije otvara porazom na Krbavskom polju 1493. godine, obilježenom pogibijom «cvijeta

[86] Ideju takvoga oblika zajednice opširno elaborira SAHLINS, 1985., 39-52.

[87] O toj disciplini može se opširnije informirati u: ROKSANDIĆ, 2004., te MAHONEY – RUESCHEMEYER.

[88] MANN, 1988.

hrvatskoga plemstva», i nastavlja «stogodišnjim protuturskim ratom» do prevrata ostvarenoga pobjedom pod Siskom, točno stotinu godina kasnije, 1593. godine. U slici koju je hrvatska historiografija izgradila o tome razdoblju Turci su poludivlja, agresorska horda, koja se čak i u akademskom diskursu u najnovije vrijeme uspoređuje s «novim agresorima» koji su tijekom Domovinskoga rata i opet stigli s Istoka.[89] Osim takve, kako će se pokazati prilično neumjesne, usporedbe, slika koju je orisala historiografija u velikoj mjeri korespondira s onim što otkrivaju suvremena povijesna vrela. U takvu se kontekstu i oni rijetki pokušaji da se takvu prikazu, bez jasnoga i preciznog obrazloženja, oduzme oštrica visoko emotivnoga «protuturskoga naboja» čine više kao anakroni pokušaj prenošenja suvremene ideje tolerancije na jedno razdoblje u kojemu mu nije bilo mjesta,[90] no kao ozbiljna povijesna raščlamba. S druge strane, međutim, suvremena historiografija uporno i sustavno zaobilazi jednu temu koju jasno nameću ista ona povijesna vrela na koja se povjesničari pozivaju. Problem, naime, nastaje razmotri li se podrijetlo svih vrela koja s hrvatske, i šire kršćanske strane, govore o Turcima i ratovima s njima. Sva su ta vrela, od kraljevskih darovnica u kojima se od početka 15. stoljeća počinju nabrajati herojski pothvati hrvatskih i ugarskih plemića u ratovima s Turcima, do protuturskih govora generacija hrvatskih intelektualaca s kraja 15. i početka 16. stoljeća[91] redom djelo pripadnika vladajuće suvremene elite. Nigdje u tim tekstovima ne progovara podčinjena seljačka masa tadašnjega društva, pa se na prvoj razini valja zadovoljiti konstatacijom da je slika Turaka i turske opasnosti ona koju su u svojim umovima, a susljedno tomu i u svojim tekstovima, producirali pripadnici vladajućega sloja. Tu se onda, na drugoj razini postavlja sljedeće pitanje: koliko su pripadnici elite uspjeli u prenošenju te i takve slike na seljačke mase i jesu li te seljačke mase prihvatile protuturske

[89] Takav, krajnje neprimjereni način diskurzivnoga preplitanja prošlosti i sadašnjosti, i to u situaciji koja traži formalni akademski govor, vidi u: PAVLIČEVIĆ, 1997., 8.

[90] Tako postupa GOLDSTEIN, 1997.

[91] Dio je tih govora objavljen u: GLIGO.

stavove svoje elite. U odgovoru na to pitanje može se citirati dio govora koji je pred papom Leonom X., kao poklisar hrvatskoga bana Ivana Karlovića, održao plemić Stjepan Posedarski. Govoreći o Turcima i o prilikama koje vladaju u krajevima koje su već osvojili, odnosno u pograničnim krajevima pod izravnom upravom njegova gospodara, Stjepan je na jednome mjestu izgovorio i sljedeći tekst:

> Ne zna se da li nas (Turci – op. M.A.) više zlostavljaju svojom silovitošću ili varkama i spletkama. Osvojenim tvrđavama i gradovima stavljaju na čelo vojvode koji obećanjima i posjedima primamljuju kršćanske podanike da im budu podložni. Jao, žalosti, preblaženi Oče, kršćani već sklapaju brakove s Turcima i tako se s njima slažu da moj gospodar s pravom mora sumnjati da li uopće živi među kršćanskim podanicima. Mogu ti potvrditi, premilostivi Oče, da se on (ban Ivan – op. M.A.) mnogo više boji neprijateljskih varki nego njihova oružja.[92]

Tvrdnje o tomu da su mnogi seljaci skloniji prihvatiti vlast turskoga sultana no ostati pod vlašću svojih dotadašnjih kršćanskih gospodara bile su, zapravo, integralni dio protuturskoga diskursa u 16. stoljeću, i to je ona činjenica koju suvremeni historičari često zanemaruju i preskaču. Te je i takve tvrdnje, naime, teško uskladiti sa slikom Turaka kao «neprijatelja Krista i križa» kakvu produciraju vrela 15. i 16. stoljeća, što onda upućuje na zaključak da prenošenje protuturske ideologije u donje slojeve društva nije bilo do kraja uspješno. Pri tomu se mora uzeti u obzir da su pojava Turaka i njihov način ratovanja produbili (takozvanu) krizu (feudalizma) u svijetu koji se već nalazio u raskoraku između srednjovjekovnih shvaćanja i novih društvenih realnosti. Uz to je i sav novi i veliki financijski teret potreba obrane svaljivan na pleća seljačkoga sloja, što je samo povećavalo njihove postojeće obveze spram gospodara.[93] S druge strane, česti i po posljedicama razorni turski upadi u dubinu kršćanskoga područja, koje je bilo vrlo teško pa i nemoguće

[92] GLIGO, 339.

[93] BAK – KIRÁLY.

zapriječiti i osujetiti s organizacijom i sredstvima na koje su se kršćanske snage oslanjale, stvarali su kod pripadnika podčinjenih nižih slojeva pučanstva novu svijest. Njihovi, naime, dotadašnji gospodari nisu bili u stanju ispunjavati svoje društvene obveze, prije svega onu najvažniju koja se odnosila na pružanje zaštite, što je predstavljalo plodno tlo za rađanje konflikata.[94] Valja, međutim, ovdje upozoriti na još nešto – Otomansko se Carstvo u ovo doba još uvijek gotovo svakodnevno teritorijalno širilo, a vladajući je sloj ostvarivao znatan prihod i u obliku ratnoga plijena, što je seljačkim masama pod njihovom vlašću uvelike olakšavalo teret izdržavanja te i takve elite. Rezultat je bila činjenica da je do kraja 16. stoljeća položaj seljaka na područjima pod sultanovom vlašću bio generalno (iako se ne može precizno reći u kojoj mjeri) lakši, povoljniji ali i sigurniji od položaja pripadnika istoga sloja pod starim kršćanskim gospodarima. Istodobno su i šanse za napredovanje i poboljšanje društvenoga položaja pojedinca, poglavito kroz sudjelovanje u pljačkaškim i osvajačkim pohodima, u krajevima pod sultanovom vlašću bile neusporedivo veće. Vijesti su o tomu, kako se iz svega dade razabrati, prenošene kroz usmenu komunikaciju lako prelazile granicu i uvelike utjecale na oblikovanje stavova nižih slojeva društva, poglavito na prijemčivost za ideju promjene gospodara, tim više što uspostava sultanove vlasti nije značila i prisilnu promjenu vjere. U takvoj su situaciji seljačke mase imale mogućnost izbora između mnoštva opcija: prihvatiti protuturske stavove svojih gospodara, sudjelovati u ratnome naporu i onda, prije ili kasnije, doći u poziciju da napuste svoje posjede i bježe u sigurnije krajeve; zanemariti protutursku promidžbu i bježati u krajeve koji su već došli pod sultanovu vlast; ostati pasivan na vlastitoj zemlji i prihvatiti u perspektivi novu vlast, s nadom da će ona biti lakša, ili se čak i pobuniti protiv kršćanskoga gospodara, itd. itd. Svakako veliki problem za današnje povjesničare predstavlja činjenica da taj seljački svijet nije imao načina i puta da svoja razmišljanja, ideje, očekivanja ili strahove, pretoči u pisani tekst koji bi danas služio kao po-

[94] BAK.

vijesno vrelo. S druge strane, sačuvana vrela, ona nastala djelovanjem pripadnika elite, bilježe, ali ne u podjednakoj mjeri, sve ishode ovdje naznačene kao moguće. No, u historiografiji se, pod teretom starih narativa najveća pozornost poklanja migracijskim gibanjima opisanima ovdje kao prvi izbor.[95] Rijetki se, međutim, poput Srećka Džaje, upuste u komentar činjenice da je prema jednome turskom popisu iz 1526. godine gotovo 20% islamiziranih profesionalnih vojnika u pratnji otomanskih spahija iz Bosanskoga sandžaka potjecalo iz Hrvatske.[96] S druge strane, čini se da bi upravo u ovakvu kontekstu trebalo čitati i stavak iz ljetopisa fra Šimuna Klimantovića u kojemu se veli:[97]

> 1499 tada pride skendjar baša s turci v hrvate na 20 i prvoga ijuna i vzeše ljudi sedam tisući. I živine vele i male 1700. I ubiše dom ivanka na hračah i dom luka na račicah. I dom martina na mahurcih. I dom jurija oplanića na praškvićih. I dom jakova na krčah. I dom vida na mirah. I dom stipana na rogovi pisca. Bog im dai pokoi vični. Amen.

Otomanski je upad zapravo trajao ipak dulje no što to fra Šimun pripovijeda, nekih petnaestak dana, a koliko se može razabrati iz sačuvanih vrela vojsku su tvorila dva odreda (jednoga je vodio Skender-paša, o kojemu govori fra Šimun, a drugoga unuk nekadašnjega hercega Stjepana Vukčića Kosače) ukupne snage oko 4.000 ljudi te je ona operirala na širokome prostoru zadarskoga i šibenskog zaleđa, između Zrmanje i Krke (što stvarno odgovara zemljopisnoj odrednici «v hrvate», kako ju koristi fra Šimun).[98] Pozornost, međutim, privlači veliki broj ljudi koje su otomanske snage povele sa sobom, kao i činjenica da je istom prigodom ubijeno čak sedam svećenika. Pri tomu valja držati na umu da su uobičajeno u ovakvim operacijama odnosi između ugrabljene stoke i odvedenih ljudi bili upra-

[95] Opširno i iscrpno o tomu, primjerice, piše RAUKAR, 406-439.

[96] DŽAJA, 1999., 32.

[97] Tekst reproduciran prema izdanju: ARKIV, 34-35. Za tumačenje pojedinih toponima vidi JAKŠIĆ, 2000, 242, i ovdje Kazalo.

[98] Usp. HRABAK, 110-112.

vo obrnuti ovdje naznačenim brojevima. Kada su, primjerice, već sljedeće 1500. godine kršćanske snage na čelu s banovcem iz Knina i s ukupno nekih 300 ratnika u dva navrata upali na teritorij pod sultanovom vlašću, plijen je izgledao ovako: prvi put 400 grla sitne stoke, 900 volova, 110 konja i (svega) 50 zarobljenika; drugi put 4.000 komada sitne stoke, 2.000 volova i (samo) 16 ljudi.[99] Veliki broj odvedenih ljudi u pohodu iz 1499. godine daje naslutiti da oni pri tomu nisu, u najmanju ruku, pružali kakav otpor, niti su se pak sklonili pred turskim snagama, kako je inače bio običaj u to doba. Ubojstvo, pak, onih sedam svećenika upućivalo bi na zaključak da su seljaci stvarno aktivno sudjelovali u cijeloj stvari i praktično bez velike prisile napustili svoja dotadašnja staništa, pri čemu bi onda svećenike otomanski ratnici poubijali najvjerojatnije stoga što su ovi seljake pokušali odgovoriti od odlaska, a cijela bi pripovijest (uz vjerojatno niz sličnih događaja) postala realni temelj riječi koje je pred papom izgovorio Stjepan Posedarski. Bilo kako bilo, ova kratka raščlamba ipak jasno pokazuje da je povijesna stvarnost bila daleko od jednostavne i crno bijele slike o epskom sukobu kršćana i «neprijatelja Krista i križa» na kojoj počivaju povijesni narativi izgrađeni u 19. stoljeću.

Treći nas primjer vodi u relativno nedaleku prošlost, vrijeme stvaranja i oblikovanja «jugoslavenske ideje». Tu su ideju prvi, ali vrlo maglovito, artikulirali pripadnici hrvatske intelektualne (i političke) elite druge polovice 19. stoljeća oslanjajući se na ideje Ilirskoga pokreta iz prve polovice istoga stoljeća. Prema njihovim zamislima, nikad do kraja i precizno elaboriranim, međusobna politička solidarnost «naroda» koji su se upravo u to vrijeme integrirali kao političke zajednice mogla je svima pomoći u ostvarenju pune «nacionalne integracije» a onda i što višega stupnja političke samostalnosti.[100] K tomu, s obzirom da im je svima kroz odgoj i obrazovanje bila duboko usađena ideja o «božjem pravu» dinastije Habsburga na vrhovnu vlast,

[99] ISTO, 114.

[100] Realnu sliku intelektualnih i političkih gibanja u središtu toga kruga ocrtava BROOKS TOMLJANOVICH.

zamisao o političkoj solidarnosti i suradnji, s tek zamišljanom i u daleku budućnost smještenom mogućnošću ujedinjenja, nije podrazumijevala, pa čak ni pretpostavljala radikalno mijenjanje političkoga poretka i zbacivanje vlasti dinastije. Štoviše, tvorci su izvorne ideje predviđali da će središte toga, u prvome redu, političkoga okupljanja biti u Zagrebu, a vrlo se realnim činilo da je i institucionalno povezivanje moguće ostvariti u okvirima postojeće Monarhije. Podlogu je takvim zamislima tvorila jasna svijest o kulturnoj i civilizacijskoj nadmoći Hrvata nad ostalim «Južnim Slavenima», koju su dijelili svi pripadnici političke i intelektualne elite, neovisno o međusobnim političkim razlikama. Tako je, primjerice, tadašnji hrvatski ban, inače ozloglašeni «mađaron», grof K. Khuen-Héderváry 1889. godine u jednoj neformalnoj prigodi izjavio da za vladanje Srbijom priprema svoju kćer Sofiju,[101] iskazujući time svoj sud o razvojnoj razini tadašnje Srbije. Zapravo je vrlo vjerojatno da nitko od protagonista tih idejnih gibanja nije «ni sanjao» da će početkom 20. stoljeća izbiti «Svjetski rat» u plamenu kojega će nestati i Habsburške Monarhije. No, kada se to stvarno dogodilo i kada je iz političkoga kaosa nastaloga raspadom Monarhije 1918. godine, kao izraz imperijalnih ambicija srpske političke elite a voljom i pod pritiskom prije svega tadašnjih velikih sila pobjednica, izrasla Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija), njezino je stvaranje proglašeno ostvarenjem planova skovanih u drugoj polovici 19. stoljeća. Stvarna, međutim, i organska veza starih ideja i nove političke realnosti zapravo nije postojala, pa bi se čak moglo slobodno ustvrditi da je nova država, načinom postanka i unutarnjim uređenjem predstavljala konačni poraz hrvatskih začetnika ideje «jugoslavenstva». No, kako je novoj državnoj tvorbi ipak trebala povijesna ideološka legitimacija, to su interpretacije zamisli i političkih planova J. J. Strossmayera, F. Račkoga i njihovih sljedbenika, usmjerene na uspostavljanje kontinuiteta između onoga o čemu su oni razmišljali i raspravljali i političke real-

[101] KRŠNJAVI, 19.

nosti poslijeratnoga svijeta.[102] Skoro sedamdeset godina postojanja Jugoslavije u ovom ili onom obliku i uređenju učvrstilo je takve interpretacije i pretvorilo ih u kanon ugrađen u «temeljni narativ nacionalne povijesti». Traumatično iskustvo nasilnoga raspada Jugoslavije u prvoj polovici 90-ih godina u hrvatskoj je javnosti izazvalo preispitivanje «jugoslavenske ideje», ali samo u onome vrijednosnome smislu – dok su do 1990. zamišljena (i suštinski krivotvorena) stremljenja i ciljevi autora te ideje proglašavana «pozitivnim» i «slobodarskim», nakon svih iskustava raspada države ista je interpretacija dobila negativni predznak a imena Strossmayera i Račkoga opterećena su u javnom diskursu stigmom intelektualnih tvoraca «jugoslavenske tamnice naroda». Realno, međutim, ni J. J. Strossmayer ni F. Rački zapravo nisu imali ništa s političkom tvorbom osmišljenom i kreiranom u posljednjim godinama I. svjetskoga rata i na pariškoj mirovnoj konferenciji, a pitanje kako bi se u njoj osjećali da su doživjeli njezino stvaranje i funkcioniranje ostat će bez trajnog odgovora.

[102] RUSINOW; nove i zanimljive vizure na cijeli sklop problema povezanih s «jugoslavenstvom» otvara zbornik u kojemu je tiskana i citirana rasprava – usp. DJOKIĆ.

IZMEĐU KOLEKTIVNOG PAMĆENJA I POVIJESNE ZNANOSTI

Epopeja i susljedni pad opsjednutoga Vukovara predstavljaju svakako jednu od ključnih točki Domovinskoga rata u Hrvatskoj te se, uz još neke pojave i događaje, poput dolaska UNPROFOR-a ili „Oluje", mogu smatrati okosnicom mentalne slike koju o tome ratu ima prosječni stanovnik današnje Hrvatske. Dakako, percepcija svega što se zbivalo, a i iz toga izvedeno značenje koje se tim zbivanjima pridaje kod svakoga ponaosob, ovisi o mnogo kulturnih čimbenika (nacionalnom identitetu, obrazovnoj razini itd.), pa bi svako dublje elaboriranje ove postavke moralo izdvajati zasebne skupine unutar onoga što sam nazvao prosječnim stanovnikom. Kako sam si, međutim, u ovoj prigodi postavio druge zadatke, takvo razlaganje ostavljam za neku drugu prigodu. Ovdje naime imam namjeru progovoriti o načinu na koji se takve mentalne slike o prošlosti stvaraju i u kakvu su odnosu s historiografskim znanjem. Slika opsjednutoga Vukovara služi kao povod tome razglabanju stoga što se nedavno pojavilo historiografsko djelo koje otvara posve novi pogled na zbivanja u i oko Vukovara, pogled koji bitno odskače od uobičajenih pristupa toj temi.

Riječ je o djelu Davora Marijana,[103] koje zbivanja u i oko Vukovara (uvažavajući i njihovu emocionalnu dimenziju) tretira

[103] MARIJAN, 2004.

kao klasični historiografski problem, odnosno nastoji temeljem dostupnih i relevantnih dokumenata razabrati što se i kako doista događalo s opsjednutim gradom, u okolnostima kakve su u to doba vladale. Rezultati do kojih autor dolazi takvim postupkom iznenađujući su u odnosu na diskurs kakav se u hrvatskoj javnosti u vezi s tim zbivanjima uobličio od 1991. godine do danas. Tako se na stranicama Marijanove knjige umjesto rasprava o „zakulisnim igrama oko Vukovara" (kakve su vodili upleteni sudionici postavljajući pitanja poput ovih: tko je i zašto sprječavao dopremu pomoći opsjednutom gradu, odnosno preusmjeravao tu pomoć; ili, tko je i zašto prekidao „uspješne" napade, itd.) može pronaći detaljan prikaz svih nevolja koje su pratile ustrojavanje i oblikovanje Hrvatske vojske u uvjetima rata s jedne, i transformiranja državne vlasti u Republici Hrvatskoj s druge strane. Podrobna raščlamba hrvatske dokumentacije tako pokazuje da su za razvoj prilika tijekom višemjesečne bitke za grad od ključne važnosti bili realni i „prozaični" problemi, od tehničke (ne)opremljenosti, preko (ne)obučenosti časničkog kora ali i običnih vojnika, (ne)raspolaganja relevantnim informacijama i realnim prosudbama, do sa svim tim usko povezanih pojava dezertiranja, odnosno odbijanja izvršavanja zapovijedi, problema s uspostavom hijerarhijskoga sustava zapovijedanja, i tomu sličnih. Iako nije raspolagao doista relevantnom srpskom („jugoslavenskom") dokumentacijom, autor posvećuje pozornost i „drugoj strani", u mjeri u kojoj to dopuštaju uglavnom objavljeni dokumenti, sjećanja sudionika i novinska izvješća. Premda taj i takav materijal ne omogućuje sigurnije dalekosežne zaključke, ipak se iz njega dade iščitati što su bili realni problemi druge strane u sukobu. Prije svega, riječ je o nejasno formuliranim političkim ciljevima proizašlim iz želje da se Jugoslavija transformira u Veliku Srbiju (uza sve ostalo, to je impliciralo zahtjev za potpunim zaposjedanjem određenoga teritorija i susljednu kampanju etničkoga čišćenja), što je izazvalo znatna kolebanja u praktičnom vojnom djelovanju s pogubnim posljedicama po moral vojske. Uz to se naziru i elementi koji ukazuju na profesionalnu nesposobnost unutar vojnih struktura staroga režima, odnosno nesposobnost prilagodbe društvenim promjenama i novim situacijama, što se i inače

može smatrati jednim od ključnih elemenata koji su doveli do propasti SFRJ.

Sa svim time Marijanova knjiga zapravo pokazuje kako se dio javnih rasprava o i oko Vukovara vodio na posve „pogrešnom kolosijeku". Te su rasprave počivale na narativu koji uopće nije uvažavao realnost povijesne zbilje i koji je pretpostavljao da se bitka vodila između dvije ravnopravne sukobljene strane, pri čemu je njezin ishod ovisio samo i isključivo o volji hrvatskoga političkog vrhovništva. Pođemo li korak dalje moguće je kao konačno „objašnjenje" nazrijeti misao kako bi Vukovar u stvari bio obranjen da nije bilo neke vrsti „izdaje" iznutra. Dakako, taj i takav podrazumijevani narativ bio je tek jedan dio javnoga diskursa. U ovisnosti o kontekstu, pojavljivalo se i njegovo drugo lice, a tu je u prvi plan bila istaknuta upravo materijalna i tehnička neravnopravnost dviju sukobljenih strana. Na podlozi se te neravnopravnosti onda jasno ocrtavalo herojstvo slabije, hrvatske strane, koja je svoju snagu crpila iz činjenice da je „pravda na našoj strani". Čini se, iako bi za vjerodostojniji sud svakako trebalo provesti opširnija istraživanja, da je i na srpskoj (odnosno, tada još uvijek, bar formalno, jugoslavenskoj) strani moguće zamijetiti narative koji ne poštuju povijesne realnosti društvene zbilje s kraja 80-ih i početka 90-ih godina prošloga stoljeća. Naime, već i iz samih naslova memoarskih djela koja Marijan navodi i koristi može se razabrati postojanje narativne podloge u kojoj veliku ulogu igra pojam „izdaje". Upravo se ta zamišljena „izdaja" (bilo unutarnja, bilo ona vanjska, od strane nekad prijateljskih sila) smatra presudnim razlogom ishoda ukupnih ratnih zbivanja iz 1991. godine, dakle nestanka SFRJ.

Uvođenje, međutim, pojma «narativ» u ovu raspravu zahtijeva i stanovito teorijsko objašnjenje, koje je ovdje nešto šire od onoga usko historiografskoga i polazi od rezultata suvremenih interdisciplinarnih kulturoloških studija. Naime, onako kako je ovdje uporabljen, pojam narativ (u smislu pripovijedanja priče) odnosi se na sklop informacija uobličenih u povezanu, koherentnu i zaokruženu sliku okolnosti, sudionika i događaja pojedinih epizoda bliže ili dalje prošlosti. Ta zaokružena slika neizostavno ima moralnu dimenziju i poruku. Ona u jednu cje-

linu može obuhvatiti kronološki i prostorno vrlo udaljene događaje i sudionike kako bi stvarnost bila objašnjena iz određene perspektive zainteresirane zajednice – konzumenta narativa. Uvjeti, pak, produkcije i reprodukcije takvih narativa u uskoj su ovisnosti o ukupnoj društvenoj, u tome sklopu i kulturnoj atmosferi. Inače se, u suvremenoj literaturi, uobičajeno drži da takvi zaokruženi sklopovi informacija, narativi, „igraju središnju ulogu u ljudskoj svijesti, poglavito pak u poimanju povijesti, odnosno u kolektivnom pamćenju" te samim time predstavljaju široko rabljeno „kulturno oruđe". U današnjim društvima takvi narativi postaju sastavni dio kolektivnoga pamćenja dobivajući tekstualnu formu posredovanjem informacija bilo kroz proces obrazovanja i uopće sekundarne socijalizacije, bilo kroz medije masovnoga komuniciranja.[104]

Na ovoj točki vrijedi se bar ukratko osvrnuti i na pojam «kolektivnoga pamćenja» i njegov odnos spram historiografije, kako se on ocrtava u suvremenoj literaturi.[105] Pri tomu svakako valja upozoriti da on, s punim pravom, ta dva pojma konfrontira tek uvjetno i uzima ih kao idealne tipove diskursa koji u stvarnosti kao takvi ne postoje. U tome idealnotipskome smislu kolektivno je pamćenje prije svega obilježeno «subjektivnim» pogledom. To znači da se prošlost promatra iz jedne specifične točke, koja zrcali stavove stanovite (zainteresirane) društvene skupine. Pri tomu ne postoji svijest o takvoj definiranosti pogleda, ali ni sklonost raspravi glede motiva i ambivalencija u interpretaciji događaja. U žarištu je, pak, pozornosti narativa iz sklopa kolektivne memorije stabilna, nepromjenljiva suština (zainteresirane) društvene skupine. U njima se prošli događaji usko povezuju sa sadašnjošću te cjelokupna slika odaje dojam ahističnosti. Polazeći korak dalje od Wertschovih rezultata, moglo bi se ustvrditi da iz pojedinih narativa, u ovisnosti o nizu

[104] O narativu kao vrlo važnom društvenom «kulturnom oruđu», s uvidom u široku literaturu, vidi WERTSCH (citirane riječi str. 57). O «pripovijedanju priče», međutim, iz nešto drugačijega kuta, onoga profesionalnoga povjesničara, vidi WHITE, 2004., te mnogo bliže shvaćanjima profesionalnoga akademskoga povjesničara TOPOLSKI, 1997.

[105] Vidi WERTSCH, 33 i d., posebice pak tabelu (str. 45) s prikazom razlika dvaju diskursa, od kojih su najvažnije ovdje prepričane.

okolnosti i uvjeta koji utječu na njihovu društvenu recepciju, postupno izrastaju mitovi, koji onda tvore najčvršće uporišne točke ukupnoga društvenog pamćenja.[106] Mitovi, pak, i kolektivno pamćenje izazivaju zazor i krajnje negativne reakcije u većem dijelu suvremenih intelektualnih i akademskih krugova, iako je njihova uloga u stvaranju i održanju društvene stabilnosti slobodno se može reći neprocjenjiva. Takav se zaključak temelji na početnoj premisi koju priznaje stanoviti broj modernih autora, poput G. Schöpflina. Prema toj premisi «postoje stanoviti aspekti našega svijeta koji ne mogu biti obuhvaćeni uobičajenom racionalnošću», i to stoga što bi se time ugrozila cjelovita društvena konstrukcija (jednostavni primjer: izgubili smo bitku ili rat zato što je naša vojska nesposobna, zato što su naši vojnici bježali u strahu od nadmoćnijega protivnika i sl.). U takvoj situaciji mitovi (i kolektivno pamćenje), ali i njihovo istraživanje, otkrivaju zakučasti svijet «kriterija selekcije, skrivenoga dijela mišljenja i /…/ predrasuda» koji se pokazuju neophodnim instrumentima u procesu konstrukcije društvenih stvarnosti.[107] Autor, inače, raspravljajući negativne strane društvene uporabe mitova i vezujući ih prije svega za sferu kulture, kao njihove glavne funkcije (što se, *mutatis mutandis*, može protegnuti i na kolektivno pamćenje) navodi da su, odnosno mogu biti: instrumenti samoidentifikacije, instrumenti transfera identiteta i uspostave solidarnosti bez konsenzusa te način ograničavanja spoznajnoga polja i pojednostavljivanja kompleksne stvarnosti (što su ključni elementi komuniciranja unutar društvenih skupina). Spomenuti, pak, zazor većega dijela intelektualnih i akademskih krugova od tih kulturnih instrumenata potječe otuda što mitovi i kolektivno pamćenje načelno stoje pod kontrolom društvenih elita, bilo da se oni prenose kroz usmenu ili pisanu komunikaciju. Ova činjenica dobiva posebno značenje s pogledom na razvoj moderne, apsolutne Države/Nacije u 19. i 20. stoljeću, koja sve dublje prodire u društvo i stavlja pod nad-

[106] Slična se zamisao nazire u: SCHÖPFLIN, 1997., 25-26, iako autor ne operira pojmom kolektivnog pamćenja.

[107] Usp. SCHÖPFLIN, 1997., odakle (str. 19) potječu i navedene riječi.

zor mnoge dimenzije društvenosti.[108] U tome su sklopu, posve prirodno, kolektivno pamćenje i njegovi ključni mitovi sve više dolazili pod nadzor nacionalnih/državnih elita. Od sredine 19. stoljeća taj se nadzor provodi ponajprije kroz državni nadzor nad procesom obrazovanja. Kroz taj se proces pojedincu posredovanjem određenih tekstova utuvljuje niz narativa i mitova što relativno jednostavno opisuju suštinske elemente života zajednice. Recepcija, ovladavanje i usvajanje tih narativa i mitova osiguravaju onda funkcioniranje «nacije» kao «zamišljene zajednice», zapravo jedne vrsti *tekstualne zajednice*.[109]

Nasuprot ovako orisanom diskurzivnom kompleksu kolektivnoga pamćenja (i u njega uključenim mitovima) stavlja Wertsch diskurs historiografije. Idealno, taj je diskurs obilježen posve oprečnim značajkama, pa bi tako idealni historiografski diskurs trebao u prvome redu biti obilježen «objektivnošću». To znači da bi trebao iskazivati kritičnost, sagledavati prošle događaje iz različitih kutova i uzimati u obzir razne motive i ambivalenciju pri interpretaciji. Historiografski bi prikaz trebao biti fokusiran na transformaciju prošle društvene stvarnosti te bi trebao smještati prošle događaje u njihov, onodobni društveni kontekst. Sve to, pak, podrazumijeva da u historiografskome diskursu treba biti jasno naznačena razlika između prošlih događaja i onoga što se događa u svijetu u kojemu živi i djeluje sam povjesničar. Naglasak je ovdje svakako na pojmu «idealan»

[108] Te procese na posve novi način tumači MANN, 1993., koristeći u raspravi metaforički te stoga i teško prevodivi pojam caging, koji slikovito opisuje postupak «zatvaranja» pojedinca u sve nove i nove društveno-institucionalne okvire pod nadzorom države (sam pojam teorijski podrobno objašnjava MANN, 1986., 73 i d.).

[109] Naciju je kao «zamišljenu zajednicu» definirao B. ANDERSON. Njegova je osnovna premisa, ona o naciji kao zajednici u kojoj participira golemo mnoštvo ljudi koji se međusobno ne poznaju i nikad se neće upoznati, dakle među njima ne postoji izravna komunikacija i interakcija (otuda oni «zamišljaju» da su zajednica), uspjela preživjeti sve kritike. Iako sam o tome ne govori izravno, iz Andersonove je argumentacije jasno da unutar te zajednice ipak postoji komunikacija i interakcija posredovanjem konzumacije istih pisanih (tiskanih) tekstova. Funkcioniranje, pak, takvih, tekstualnih zajednica, prvi je uočio i jasnije obrazložio, na primjerima iz 11. i 12. stoljeća STOCK, a njihovu modernu inačicu oslikava WERTSCH, 62 i d.

i kondicionalu «trebao bi», budući je riječ o diskursu koji u takvom, zamišljenom obliku, praktično nije moguć. Povjesničari su, naime, također samo ljudi koji i sami participiraju u punini društvenoga života iz kojega se ne bi mogli isključiti osim po cijeni ozbiljnog mentalnog poremećaja. Osim bavljenja svojim poslom, oni moraju voditi život u realnom prostoru i vremenu, što znači imati određene interese i koristiti se prikladnim strategijama za njihovo ostvarenje. Takva se pozicija onda neizostavno zrcali i u njihovu profesionalnom djelovanju.[110] Glede, pak, društvenoga značenja i funkcije idealnoga historiografskoga diskursa, kako je on ovdje predstavljen, valja upozoriti da je on od presudne važnosti za održanje osjetljive društvene ravnoteže. Kroz njega se, u okvirima društvene zajednice, održava sposobnost za suočavanje s realnim svijetom. Iz toga onda proizlazi i sposobnost za suočavanje s društvenim promjenama i transformacijama – na kraju moramo spoznati da nismo izgubili bitku ili rat zbog «izdaje» nego zbog nekih vrlo realnih i prozaičnih promjena koje su stari model društvene organizacije učinile neučinkovitim i neodrživim.

U realnosti, kako je već rečeno, nema ovako zamišljenih idealnih tipova diskursa. Ukupni se, naime, društveni diskurs o prošlosti kreće u kontinuumu između idealnih, zamišljenih tipova te se u njemu miješaju elementi i jednog i drugog od njih, a njihov međusobni omjer ovisi u prvome redu o ukupnom sociokulturnom okruženju. U zapadnoeuropskim društvima, s razvijenom akademskom tradicijom i ukorijenjenim demokratskim institucijama civilnoga društva, postoji teško zamjetljiva ali ipak čvrsto definirana infrastruktura javnoga diskursa. Ona, kroz javnu raspravu, omogućuje stalnu i produktivnu transformaciju «općeprihvaćenoga mišljenja», a u tome sklopu i kolektivnoga pamćenja, u skladu s idejama koje dolaze iz sfere historiografskoga diskursa. To, međutim, ne znači da su se tamo političke elite odrekle nastojanja da kolektivno pamćenje nadziru i po mogućnosti instrumentaliziraju. Kako bi se održa-

[110] Tek kao primjer, za oris intelektualnog i duhovnog krajolika u kojemu se kreće suvremeni historičar vidi JANEKOVIĆ RÖMER te iz nešto drugačijega kuta HAMERŠAK.

la društvena stabilnost, a time i stabilnost njihova položaja, te su elite prisiljene za ostvarenje takvih svojih ciljeva stalno razvijati nove strategije u okviru složenog procesa društvenog pregovaranja. U bivšim je, pak, socijalističkim zemljama situacija bitno drugačija. Iako je u njima totalitarizam doživio formalni, institucionalni poraz, u vladajućim mentalnim sklopovima još uvijek, negdje manje negdje više, prevladava totalitarni duh, odnosno bipolarno duhovno polje (stara podjela «za socijalizma» i «protiv socijalizma» transformira se u novostvorenoj Državi/Naciji u oporbe rivalskih društvenih/političkih/ideoloških klika, koje zahtijevaju bespogovornu lojalnost). Umjesto «općeprihvaćenoga», tu još uvijek vlada «diktirano mišljenje», mišljenje nastalo u *nexusu* političke elite i pojedinaca iz akademskih i intelektualnih krugova – ljudi koje bi se, možda i malo šaljivo, moglo nazvati «duhovnim gromadama». Valja se ovdje samo prisjetiti statusa i uloge Miroslava Krleže: njegov je ukupni status bio određen bliskim osobnim prijateljstvom s «najvećim sinom naših naroda i narodnosti», Josipom Brozom, i funkcijom «šefa Enciklopedije», a uloga se može razaznati usporedbom njegovih i stavova i mišljenja profesionalnih, akademskih povjesničara – njegove su ideje imale zapravo status svojevrsnih duhovnih direktiva.[111] Orisani se sustav odnosa reproducirao, dakako, i na lokalnim razinama, pa se kao primjer može uzeti sarajevski filozof i «polihistor» Muhamed Filipović, čiji je politički patron svojedobno bio istaknuti lokalni političar Hamdija Pozderac (osobno se prijateljstvo na simboličan način javno produciralo), a koji je tijekom 80-ih godina bio «šef Enciklopedije» za Bosnu i Hercegovinu.[112] Sliku svakako valja proširiti i produbiti upozorenjem da je u Srbiji situacija bila nešto drugačija zbog posebnoga, privilegiranog statusa Srba, koji je proizlazio iz tradicije, utemeljene 1918. godine, i činjenice da se radilo o najbrojnijoj naciji. Zahvaljujući tome privilegiranom položaju strategije su tamošnje političke elite tijekom 70-ih i

[111] Kao primjer za ovo posljednje vidi raščlambu u: ANČIĆ, 1997., 27-31.

[112] Ukupni profil i stvarnu podlogu statusa «duhovne gromade» M. Filipovića (koji on svim silama kroz različite strategije nastoji perpetuirati i u novim okolnostima) izvrsno ocrtava HAVERIĆ.

80-ih godina prošloga stoljeća uključivale prešutnu podršku i praktičnu zaštitu alternativne (izrazito nacionalističke) intelektualne hijerarhije (ideje i zahtjevi koji su dolazili iz tih krugova koristili su se, kao sredstvo zastrašivanja, kod pregovaranja u federalnim institucijama). Ta je alternativna hijerarhija, međutim, preuzela ulogu «matice» s političkim usponom Slobodana Miloševića i održala punu kontrolu duhovnog polja tijekom 90-ih godina.

Takve su, dakle, «duhovne gromade», stojeći na vrhu intelektualnih piramida, i u skladu s voljom svojih političkih patrona, redefinirale starije narative i mitove kolektivnog pamćenja iz razdoblja konstrukcije nacije («nacionalnog preporoda») i prispodobili ih novoj, socijalističkoj stvarnosti. Politička je, pak, elita tomu dodala vlastite mitove i narative koji su objašnjavali blisku prošlost («priznajem samo sud svoje Partije», «sedam neprijateljskih ofenziva», «Titovo historijsko Ne staljinizmu» itd.), čime je izgrađeno zdanje službenog kolektivnog pamćenja nad čijim je reproduciranjem budno bdjela socijalistička država.[113] Mitovi i narativi kolektivnoga pamćenja, redefinirani ili nastali u takvom postupku, a potom utuvljivani kroz obrazovni

[113] Jedan od najistaknutijih srpskih akademskih povjesničara, čija su djela i stavovi i u bivšoj SFRJ uživali visoku razinu društvene relevantnosti (skoro pa «duhovna gromada», što je konačno i postao u «trećoj Jugoslaviji»), nedavno je, opisujući nastojanja međunarodnih čimbenika u BiH na uspostavi nadzora nad obrazovnim procesom, što bi trebalo osigurati uspjeh društvenih promjena kako ih ti čimbenici zamišljaju, napisao i slijedeću rečenicu: «Da bi se javno mnenje uverilo u opravdanost takvog pogrešnog opredeljenja (za stvaranje multietničke i multireligiozne zajednice u toj zemlji – op. M. A.), upućivali su na Balkan prosvetljene funkcionere koji su počeli da vode politiku književnih jezika, pisanja udžbenika istorije i svega onoga u čemu je komunistička vlast pre njih bila i umerenija i znala da stane na racionalnoj granici» (EKMEČIĆ, 2001., 55 - naglasio M. A.). Iz podrobne raščlambe niza starijih i novijih djela istoga autora, ali i iskustva izravnoga osobnog kontakta, nije teško razabrati što on smatra «ispravnim opredeljenjima», onakvima kakve su vlasti bivše SFRJ kroz svoje «umerene» i do «racionalne granice» dovedene «politike književnih jezika» i «pisanje udžbenika istorije» utuvljivale učenicima i studentima. Ukratko, čini se da uvaženi profesor još nije svjestan toga da su ta i takva «ispravna opredeljenja», sažeta u ideju o Jugoslaviji kao «jednoj državi za sve Srbe» (usp. ovdje Poglavlje 6), jasno i precizno trasirala put raspada bivše države.

proces, još su uvijek nazočni u umovima svih onih koji su u išli u socijalističku školu.[114] Taj duhovni i intelektualni sklop još uvijek predstavlja dio simboličnoga kapitala za kojim se poseže u transakcijama društvenoga života. Što je mnogo važnije, isti taj materijal tvori integralni dio duhovnoga krajolika čak i u akademskoj zajednici. Štoviše, moglo bi se čak reći da su stari mitovi i narativi upravo tu najčvršće i ukorijenjeni, odnosno da se iz toga miljea još uvijek reproduciraju.

U takvoj bi situaciji napraviti iole potpuniju listu bilo mitova, bilo narativa kolektivnoga pamćenja, koji kolaju u zemljama nastalim iz bivše SFRJ bio posao koji bi iziskivao godine istraživanja cijeloga tima ljudi. Nedavno tiskani zbornik radova pripremljenih za međunarodnu konferenciju održanu u Sarajevu, a koja se bavila povijesnim mitovima,[115] može se smatrati pionirskim korakom u tome pravcu. Valja, međutim, svakako pripomenuti da tekstovi nastali za tu prigodu zrcale ponešto iskrivljenu sliku s obzirom na činjenicu da su se autori bavili gotovo isključivo mitovima nacionalističkoga predznaka. Tako je iz vidokruga posve ispao kompleksni sklop kolektivnog pamćenja i njegovih povijesnih mitova produciran u krugovima akademskih povjesničara a pod okriljem državne vlasti u dvije Jugoslavije. Samo za primjer valja se ovdje prisjetiti posljednjega kongresa historičara Jugoslavije, održanoga 1987. godine u Prištini, u situaciji kada se već jasno vidjelo da SFRJ i socijalističko samoupravljanje čekaju teška iskušenja. Njegova glavna tema odnosila se, ni manje ni više, na «procese historijskog približavanja jugoslavenskih naroda». Sudjelujući u radu toga skupa i kasnije izvješćujući kratkom notom o tomu na stranicama lokalnog (sarajevskog) povijesnog časopisa,[116] autor je ovih redaka nevino i naivno primijetio kako je glavna tema bila promašaj jer do sredine 19. stoljeća «približavanja ju-

[114] Opširno o tome, temeljem rezultata istraživanja provedenih u Rusiji, piše WERTSCH, 149 i d.

[115] Vidi: KAMBEROVIĆ.

[116] Vidi: ANČIĆ, 1987. Narav je kongresa povjesničara Jugoslavije I. Banac lakonski precizno definirao izričajem «ritualna okupljanja» - usp. BANAC, 1994.

goslavenskih naroda» nije bilo i nije ga moglo biti. Takav je stav, iskazan u publikaciji neznatne cirkulacije i u uvjetima kada više službe državne sigurnosti nisu funkcionirale na isti način kao desetljećima ranije, ipak imao posve neočekivani glasni (doduše neformalni) odjek u krugovima profesionalnih povjesničara u Sarajevu i Beogradu (moram priznati da mi je u ono doba takva reakcija bila zagonetna, jednostavno stoga što nisam ni bio svjestan svih implikacija napisanoga). Uzimajući, dakle, u obzir ovakve poteškoće, u ovoj ću se prigodi ograničiti na nekoliko primjera koji ilustriraju način reproduciranja elemenata kolektivnoga pamćenja u sklopu formalno akademskoga historiografskog diskursa. Pri tome ću, u najkraćem, pokušati orisati i kako oni iskrivljuju sliku povijesne realnosti, sliku što ju zrcale sačuvana vrela.

Prvi primjeri odnose se na dva djela[117] pisana u formi sinteze nacionalne povijesti, a koja otkrivaju kako je teško u toj formi uspostaviti diskurs koji bi imao makar neke značajke historiografskoga diskursa. Umjesto toga autori su prisiljeni stvarati narative poput onih iz fonda kolektivne memorije, sve do one razine na kojoj njihova djela kao zaokružene cjeline ne postanu upravo takvim narativima. Pri tomu se mora naglasiti da oba autora polažu pravo na znanstveni kredibilitet i akademski status, osvjedočen znanstvenim titulama i potvrđen službenim položajima, kako se jasno razabire iz kratkih bilješki koje govore o njima. Tako je autor *Povijesti Hrvatske*, dr. Dragutin Pavličević, u vrijeme izlaska njegova djela, bio znanstveni savjetnik u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, dok je dr. Mustafa Imamović bio (i još uvijek je) redoviti profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ambiciju dosezanja, od takvih autora očekivane, akademske razine rada obojica potvrđuju bibliografskim naputcima kojima su propratili svoja djela. Obojica autora, međutim, unatoč prividnoj razlici u naslovima (*Povijest Hrvatske* Pavličevića naslovom obećava nešto drugo no *Historija Bošnjaka* Imamovića), već na prvoj stranici i u prvoj rečenici teksta (Imamović u «Uvodu»,

[117] Riječ je o: PAVLIČEVIĆ, 2002. i M. IMAMOVIĆ, 1997.

a Pavličević u «Predgovoru»)[118] daju do znanja da će njihova priča biti ispričana u prvome licu množine, iz kuta suvremenih nacija. Pavličevićevo će djelo tako postati ilustracijom početne tvrdnje prema kojoj «u Hrvata postoji stoljećima spoznaja da su jedan od starijih naroda u Europi» zbog čega «žele opet imati – svoju samostalnu državu». Imamovićev će, pak, napor biti okrenut dokazivanju neispravnosti jednoga «od prvih poznatih sudova o Bošnjacima i njihovoj zemlji», onoga, naime, koji «Bošnjake i njihovu zemlju» vidi kao «egzotični svijet i tamni vilajet na rubu Orijenta i Evrope». Ove razlike potječu od razlika u već postojećim narativima kolektivnoga paćenja – hrvatski se identitet čvrsto temelji na etničkoj matrici i u ravnoj crti vodi od «plemena» Hrvati (čija se povijest prati od 5. stoljeća po Kristu) do današnje hrvatske nacije.[119] U bošnjačkome je identitetu sociokulturni element mnogo izraženiji, ili kako to kaže Imamović: «od sredine XIV i tokom XV st., dolaskom Turaka … na bosanskom državnom tlu i bosanskoslavenskoj etničkoj podlozi (u kasnijoj fazi knjige ipak će se pojaviti i «neko veće slavensko pleme Bosna» – op. M. A.), te novoštokavskom jezičnom izrazu, asimiliranjem islama konačno (se) oblikuje bosanskomuslimanski ili, kraće, bošnjački etnos.»[120] Dakle, već je od prvih rečenica posve jasno da i jedan i drugi autor pred sobom imaju stabilne i nepromjenjive zajednice, «narod» i «njegovu zemlju», koje traju stoljećima i odolijevaju svim promjenama svijeta oko njih, nastupaju kao objektivni akteri povijesnoga gibanja i to s uvijek nazočnom idejom vodiljom – ostvarenjem «samostalne države» (a upravo su to postigle, ili su na put postići, elite s kojima su autori povezani). Sami se, pak, autori pojavljuju kao ponizni službenici te velike i važne zajednice i njezine ideje vodilje,[121] preuzimajući na sebe teški zadatak nalaženja

[118] M. IMAMOVIĆ, 1997., 7; PAVLIČEVIĆ, 2002., 15.

[119] Tako PAVLIČEVIĆ, 2002., 30 i d.

[120] M. IMAMOVIĆ, 1997., 9, 25. Imamovićevu konstrukciju bošnjačkoga identiteta, inače, podrobno razlaže KVÆRNE, smještajući je, po mome sudu površno, u okvir nacionalističkoga diskursa.

[121] PAVLIČEVIĆ, 2002., 30, izrijekom smješta znanstvenike u okvire naroda te kao njihovu primarnu dužnost podrazumijeva pronalaženje «prave istine» o narodu. Takve, naime, zamisli izravno proizlaze iz riječi: «Kao i mnogi drugi

ključnih točki – orijentira – u prijeđenome putu, onih točki koje definiraju aktualno stanje zajednice. Pri tomu će već u formuliranju početnih premisa, a pogotovu razvijajući dalje svoje narative, oba autora neizostavno naznačiti i moralnu pouku koja povijest povezuje s aktualnim događajima. Po Imamoviću, koji piše u uvjetima svježih uspomena na stradanja u ratu 1991. do 1995. (s procjenama o užasavajućoj stopi od 8,5% gubitaka ukupne bošnjačko-muslimanske populacije), «Bošnjaci su kao muslimani ubijani, progonjeni ili silom pokrštavani, tako da ih danas nema u mnogim zemljama i krajevima gdje su nekad u većini ili velikom broju živjeli. Tako je Bošnjaka potpuno nestalo u Ugarskoj, Slavoniji, Lici, Krbavi, Dalmaciji, Boki Kotorskoj, današnjoj zapadnoj Srbiji, te staroj Crnoj Gori i bivšoj istočnoj Hercegovini.»[122] Isticanje moralne superiornosti muslimana kao žrtve u rukama kršćanskih krvnika, što je zapravo stvarni smisao ove tvrdnje, počiva na logičkom *salto mortaleu* što ga je autor napravio od devete do desete stranice svoje knjige. Naime, samo dvadesetak rečenica ranije, Imamović je ustvrdio da se «bošnjački etnos» uobličuje «na bosanskom državnom teritoriju» i to «od sredine XIV i u XV st., s dolaskom Turaka» (vidi ovdje bilj. 120), da bi onda taj etnos na zagonetan način (valjda eksponencijalnim demografskim rastom) postao «većina» u «mnogim zemljama i krajevima» (koji nisu bili dio «bosanskog državnog teritorija»). Takvih situacija u kojima autor, čak i na istoj stranici tiskanoga teksta, uspijeva «pomiriti nepomirljivo», odnosno koristi oprečne tvrdnje u sklopu jednoga narativa, u njegovoj knjizi ima na desetine. S obzirom na to da mu je, po vlastitoj izjavi, filozofska želja ovim djelom ostvariti «savez između mrtvih, živih i onih još nerođenih»[123], neobaziranje na logičke proturječnosti i ne treba čuditi. Nije ovdje, međutim, nevažno upozoriti da slične logičke probleme, poput onoga na koji je upozoreno, imaju i zastupnici ideja o pravocrtnoj transformaciji etničkih zajednica («plemena») u moderne nacije.

narodi (njihovi znanstvenici), i Hrvati još ne znaju postanak i značenje svog nacionalnog imena».

[122] M. IMAMOVIĆ, 1997., 10.

[123] M. IMAMOVIĆ, 1997., 8.

I njima je, naime, potreban eksponencijalni demografski rast na praznom prostoru, odnosno teritoriju, pa tako Pavličević u svoje razlaganje uvodi «pretpostavku o jakom i dobro organiziranom, vjerojatno ratničkom, konjaničkom plemenu» objašnjavajući kako je moguće da se tragovi hrvatskoga imena nalaze «od Poljske do Grčke i od Ukrajine do zapadne Austrije».[124] Njegov je, međutim, stvarni cilj, a ne valja zaboraviti da on piše dok još traje Domovinski rat u Hrvatskoj, «pokazati gotovo neprekinutu nit trinaestostoljetne hrvatske državnosti, teritorijalnog kontinuiteta i borbe za svaki pedalj zemlje, za naše povijesne i prirodne granice» te ukazati «na vlaške seobe, na pravoslavnu unutarnju agresiju i, u posljednja dva stoljeća, na organizirane težnje za stvaranje Velike Srbije na račun hrvatske zemlje».[125] Dakako, treba li to uopće i pripomenuti nakon što su ovako ocrtane konstante «nacionalne sudbine», kroz obje će knjige Hrvati i Bošnjaci, bezvremenske kategorije, ostati glavne *dramatis personae*.

Tehnika kojom se služe Pavličević i Imamović u izvedbi onoga što su citiranim uvodnim pripomenama definirali kao svoje ciljeve prilično je jednostavna. Obojica, naime, postupaju na sličan način – uzimaju već gotove narative iz historiografije i mijenjaju im naglasak u skladu sa svojim moralnim poukama. Za primjer Pavličevićeva postupka uzet ću tekstualnu cjelinu naslovljenu «Hrvatski pokret potkraj XIV. i na početku XV. st.». Tu se ukratko prepričava zbivanja nakon smrti ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika, 1382. godine,[126] dosad nebrojeno puta pretresena u literaturi. Kroz te se prikaze iskristalizirao zaključak da je temeljna podloga dugih sukoba, koji će nakon brojnih «zapleta» kao konačni ishod (iz hrvatske perspektive) imati mletačko zaposjedanje istočnojadranske obale, bila lokalna refleksija mnogo šire, europske «krize feudalizma». Ovdje se ona na pojavnoj razini manifestirala kao suprotnost dvaju skupina velikaša. Razdjelnicu između njih nije, međutim (kako

[124] PAVLIČEVIĆ, 2002., 31.

[125] PAVLIČEVIĆ, 2002., 16.

[126] ISTO, 113-119.

to implicira već i sam Pavličevićev naslov), tvorila etnička pripadnost (koju u mnogim slučajevima i nije jednostavno utvrditi), već narav odnosa i veza s dvorom Ludovikovih nasljednica, kraljice-majke Elizabete i okrunjene kraljice Marije.[127] Skupina pobunjenika protiv vlasti kraljica uspjela je majku i kćer 1385. godine prisiliti na odstupanje s prijestola i nametnuti za novoga kralja svoga kandidata, dovedenog iz Napulja. Novi je kralj, međutim, ubrzo ubijen kao žrtva dvorske urote, a vijest je o tome izazvala sablazan u suvremenoj Italiji, a vjerojatno i na europskim dvorovima. Kod Pavličevića je to u dvije rečenice prikazano tako kao da je «*narod* zahtijevao da kraljice Marija i Elizabeta odstupe», a potom su one «dale ubiti Karla Dračkog, drugog kralja kojeg su zajedničkoj državi *izabrali Hrvati*».[128] Četrnaest godina kasnije sin i nasljednik ubijenoga Karla Dračkoga, Ladislav, stavio je točku na tu neslavnu epizodu, prodavši svoja kraljevska prava i Zadar (jedini dio kraljevstva koji je stvarno držao pod nadzorom) Mletačkome duždu. U međuvremenu je Ladislav dugo bio (neuspješni) protukralj okrunjenome kralju Sigismundu (mužu kraljice Marije), pa je čak *nepoznatom* krunom 1403. godine u (po ondašnjim shvaćanjima) neregularnom ceremonijalu bio u Zadru i okrunjen za ugarsko-hrvatskog kralja. Pavličević, doduše s neodređenom rezervom («pretpostavlja se» - kao da je riječ o postavci koju prihvaća veći broj autora), nalazi za potrebno ustvrditi da je «to bilo urađeno Zvonimirovom krunom». Taj mu podatak (koji nema nikakva temelja u suvremenim dokumentima), zapravo, treba kako bi što više naglasio dramatski klimaks do kojega dolazi činom prodaje kraljevskih prava, što on opisuje sintagmom «Ladislav … izdade vjerne Hrvate».[129]

Kako rekompozicija već dobro poznatih narativa izgleda kod Imamovića pokazat ću na njegovu prikazu zgusnutih i dramatičnih događaja nakon otomanskoga neuspjeha pod Bečom 1683. godine, također mnogo puta prikazanih u literaturi.[130]

[127] Usp. ANČIĆ, 1997., 202 i d.

[128] PAVLIČEVIĆ, 2002., 114 (naglasio M.A.).

[129] ISTO, 116.

[130] M. IMAMOVIĆ, 1997., 276 i d. Kao mogući historiografski kontrapunkt može se za prikaz istih zbivanja uzeti ROKSANDIĆ, 2003.

U svome prikazu tih zbivanja Imamović stalno, i naizgled nesustavno, miješa pojmove Otomansko carstvo i Bosna. Tako se u njegovoj interpretaciji rat dvaju carstava «od prilaza Beču brzo prenio na južne granice Bosne», gdje je izbio morlački ustanak kojemu je «centar … bio u Ravnim kotarima, odakle se brzo proširio na jug do Cetine i Makarskog primorja»,[131] što znači da su neposredno zaleđe Zadra kao i jadranska obala od Neretve do Omiša «južna granica Bosne». Tužna povijest o stradanju Bosne i Bošnjaka od ruke nemilosrdnih kršćana nastavlja se već u sljedećoj rečenici, prema kojoj su «morlački uskoci i hajduci na prepad napali i opljačkali sve osmanske trgovce, uglavnom Bošnjake, koji su se u tom trenutku našli na mletačkoj teritoriji. U sljedećem naletu morlaci su pobili i protjerali bosanske pandure na granici». Iako se, dakle, na ovaj način rat prenio na «južne granice Bosne», u slijedećoj rečenici nastaje obrat, pa se sada pojavljuje «Osmansko carstvo» s kojim «Venecija tada još nije bila u ratu». Stoga su tamošnje vlasti «nastojale primiriti pobunjene morlake», koji su, prisjetimo se, divljali na «južnim granicama Bosne» i tamo ubijali, maltretirali i pljačkali «Bošnjake». U međuvremenu je trajao rat francuskoga kralja protiv «Austrijanaca» zbog «španjolske Holandije», koji je ubrzo okončan, što je «Habsburgovcima» (a to je isto što i «Austrijanci») oslobodilo snage za sukob s Otomanskim carstvom. Na toj točki se pojavljuje prigoda za moralnu pouku: «Da je Francuska nastavila rat protiv Habsburgovaca, Osmanlije bi vjerovatno bile u stanju da se oporave i obnove ofanzivu. Francuzi su ubrzo po ostvarenju svojih ciljeva napustili savez sa Osmanlijama, *što se Porti redovno događalo sa njenim eventualnim saveznicima na Zapadu*» (stoga, onima «sa Zapada» ne treba ni danas vjerovati – neizgovoreni je i nenapisani prirodni završetak ove misli). U velikoj ofenzivi kršćanskih snaga «Svete lige» granice su Otomanskoga carstva pomaknute daleko unatrag, a «najveće teritorijalne gubitke Osmanlije su pretrpjele u Ugarskoj», pa su «hiljade osmanskih spahija, među kojima brojni Bošnjaci, morale napustiti te krajeve … Juna 1686. pao je Budim, najvažniji

[131] Za ovaj i slijedeće citate vidi: M. IMAMOVIĆ, 1997., 277-278.

bošnjački centar sjeverno od Save i Dunava»[132] (što znači da je takvih «centara» bilo više). Sumirajući situaciju prigodom sklapanja mirovnoga sporazuma u Srijemskim Karlovcima, Imamović daje završni udarac: «Što se Bosne tiče, Osmanlije su izgubile praktično sve svoje posjede u Slavoniji, Lici, Krbavi i Dalmaciji»[133], pa neka se čitatelj sad snađe što je to Otmansko carstvo, što Bosna i dokle ona seže (do Budima sigurno, a možda i do Beča). Uza sve to, Imamović nije našao za potrebno naznačiti jednu od najvažnijih posljedica Karlovačkoga mira – sukladno njegovim odredbama Otomansko i Habsburško carstvo od sada su prvi put u povijesti bili razdvojeni *precizno povučenom i utvrđenom graničnom crtom*. To je značilo uvođenje europskih pravila međudržavnoga ponašanja i nadzora vlastitoga teritorija te početak nestajanja «Krajine, na tromeđi kao jedinstvenu prostoru imperijalnog sraza i sličnog načina života», koji je proizvodio, iz današnjega kuta, neobični kulturni *facies* što je recidive ostavio sve do našega doba.[134]

Nakon svega ovog valja primijetiti: ni jedan ni drugi autor nemaju nikakvih dvojbi glede svojih (re)interpretacija starijih narativa i kroz to iskazanih stavova, pa se recimo Pavličević niti ne pita (ovo je samo jedan od bezbroja mogućih primjera) je li doista moguće da hrvatski plemić (*nobilis Croata*) iz prve polovice 14. stoljeća, s posjedom od desetak kmetova u zadarskome zaleđu, ima bilo što zajedničko sa suvremenim kmetom na posjedu cistercitske opatije iz Topuskoga, postolarskim šegrtom iz Gradeca (slobodna kraljevska varoš koja će tek postati dio Zagreba kakav danas znamo), ili kanonikom čazmanskoga kaptola. Na koji bi način, kroz koje medije i društvene situacije, ovi suvremenici, ili neki od njih (a u tome slučaju, koji) mogli ostvariti bilo kakvu interakciju kao preduvjet da ih se doista smatra pripadnicima iste zajednice? Kakva je narav takve za-

[132] ISTO, 279.

[133] ISTO, 289.

[134] O povlačenju i utvrđivanju «međunarodno verificirane» granične crte ROKSANDIĆ, 16 i d. O naravi i obilježjima jedinstvenoga pograničnoga svijeta. ISTO, 119 i d. (odakle potječe i citat).

jednice (ako ona doista postoji), njezin doseg u dubinu društva, odnos s državom kakva tada postoji, ili kakvo je stvarno društveno značenje takve zajednice?

Slijedeći logiku ovako postavljenih pitanja mogao bih, u najkraćemu, ovako ocrtati stanje problema geneze moderne hrvatske nacije: u interpretaciji, koja zapravo odbija mogućnost korištenja pojma «narod» polazim od ranije izložene postavke prema kojoj su nacionalizam kao ideologija, te iz njega proizašlo masovno «bivanje nacijom» (u smislu stvarnoga postojanja nacije) doista dio moderne stvarnosti, u našem slučaju pojave kojih neće biti sve do 19. stoljeća. No, taj je moderni masovni nacionalizam koristio sedimentiranu tradiciju predmoderne ideologije etniciteta i na njoj utemeljeno praktično postojanje etničkih zajednica.[135] Sa širenjem diskurzivne pismenosti i stvaranjem *tekstualnih zajednica*, u kasnom se srednjem vijeku praksa «bivanja etnijom» počinje iskazivati u različitim novim oblicima zajedničkoga djelovanja vladajućega sloja, poglavito u sukobima oko ograničenih resursa, pa ponekad «ideologija etniciteta» može *ličiti* na moderni nacionalizam, ali joj uvijek nedostaje element moderne masovnosti te ostaje ograničena isključivo na vladajući sloj.[136] Pri tomu svakako valja naglasiti da se jasno može razabrati uska povezanost vladajućega sloja s društvenim miljeima u kojima se širi diskurzivna pismenost.[137]

Da sve ovo ne bi ostalo na razini uopćenog teorijskoga prikaza, odnosno da bi se jasnije ukazalo kakvu su vrst pojava svojom uporabom pojma narod zamaskirali Pavličević i Imamović,

[135] Za etničke identitete kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnoga doba vidi: POHL–REIMITZ, GEARY te POHL.

[136] Vidi izvanrednu raspravu S. Benea kojom je propraćeno novo izdanje *Spomena na kraljeve i banove Juraja Rattkaya* (BENE).

[137] Pojam diskurzivne pismenosti preuzet je iz: MANN, 1993., gdje je definiran (str. 36) kao «sposobnost čitanja i pisanja tekstova koja nije jednostavno reproduciranje formula ili lista, već podrazumijeva ovladavanje pismenošću kao oblikom argumentiranoga dijaloga». Takav se oblik pismenosti javlja na onim čvorišnim točkama srednjovjekovnoga društva gdje sve važnijom postaje uloga pisane riječi (rudimentarni oblici administracije vezani uglavnom još uvijek uz crkvene ustanove ili gradske vlasti te trgovački krugovi – usp. ANČIĆ, 2005a, i ANČIĆ, 2005b)

pokazat ću na jednome primjeru kako se u konkretnoj povijesnoj situaciji manifestira ono što bi se moglo označiti kao «ideologija etniciteta» i iz nje izvedeno «bivanje etnijom». Primjer vodi u prvu polovicu 15. stoljeća, preciznije u 1430. godinu i trenutak kada su skupina velikaša «i drugi pojedinci i zajednice plemića, prvaka i posjednika Hrvata cijeloga kraljevstva Hrvatske i banata, naime plemići sudbenih stolova» (slijedi popis dvanaest županijskih sudbenih stolova čiji su se predstavnici tu zatekli) našla kod kninske katedrale sv. Bartula. Tom su prigodom okupljeni sklopili udrugu, onodobnim riječima nazvanu «bratovština» (*fraternitas*), kako bi zaštitili «hvalevrijedne stare običaje i sloboštine … prije rečenoga našeg kraljevstva Hrvatske i prije rečenih sudbenih stolova … protiv svih Vlaha nastanjenih u prije rečenom kraljevstvu Hrvatske» (*laudabiles et antiquas consuetudines et libertates … dicti regni nostri Croacie et sedium predictarum … contra vniuersos Vlachos in predicto regno Croacie constitutos*).[138] Ovako izloženi osnovni sadržaj dokumenta moguće je interpretirati na vrlo različite načine. Na jednome bi polu moglo stajati tumačenje koje u obzir uzima samo pojmove «Hrvati», «kraljevstvo Hrvatske» i «Vlasi». Takva bi interpretacija, u jednoj od krajnjih konzekvenci, vjerojatno završila zaključkom po kojemu je ovo konačni i krunski dokaz genetski uvjetovane genocidnosti Hrvata, koji su još u 15. stoljeću (a ne «tek» u 17. stoljeću, kako je to svojedobno «otkrio» beogradski povjesničar V. Krestić), nastojali «istrijebiti» Srbe, to jest vlahe (što je, po tome tumačenju, uvijek i samo drugi naziv za Srbe). U sličnome bi duhu, polazeći od vađenja navedenih pojmova iz njihova vremenskog i društvenog konteksta, dokument mogao biti tumačen i kao krunski dokaz «samosvijesti hrvatskoga naroda». Raščlamba, pak, koja u obzir uzima društvene i gospodarske realnosti prve polovice 15. stoljeća,[139] mogla bi se smjestiti na suprotan pol diskurzivnoga

[138] Latinskim jezikom pisani dokument je transkribiran u opširnom izvodu objavio KARBIĆ, 110-111, izostavljajući, iz nepoznatih razloga, citirani izričaj o Vlasima.

[139] Kontekst ocrtava ANČIĆ, 1987a, a za razumijevanje srednjovjekovnoga «vlaškog kompleksa» od presudne je važnosti, od trenutka publiciranja, postalo voluminozno djelo MIRDITA.

polja. Kroz takav će, međutim, pristup u prvi plan izbiti suprotnosti između posjednika zemlje (*nobiles Croati*) i profesionalnih stočara (*Vlachi*). Oni su se prvi, naime, osjećali višestruko ugroženima dubokom krizom što se najvidljivije manifestirala sve češćim seljačkim napuštanjem posjeda, pri čemu se dio te dotad poljodjelske populacije priključivao vlaškim skupinama organiziranim u katune (dosadašnja istraživanja nisu uspjela preciznije odrediti kronologiju i razmjere takvih gibanja). Razloge tomu treba prvenstveno vidjeti u činjenici da su izgledi za unovčavanje vlaških proizvoda bili višestruko veći u odnosu na istovrsne izglede poljodjelskih proizvođača. Uz to je natprosječni demografski rast vlaške zajednice (prirodni prirast i mehanički priljev) vodio k umnožavanju katuna i samim time do ugroze postojećih odnosa te zahtjeva za preraspodjelom zemljišta (obrazac pendularnoga godišnjeg gibanja između nizinskih zimskih i visinskih ljetnih pasišta otvarao je problem zimskih pasišta u župnim krajevima, tamo gdje su bili posjedi određeni za poljodjelstvo). Konačno, i dakako ne najmanje važno, Vlasi su zemljoposjednicima postali i konkurenti pri novim raspodjelama posjeda kroz kraljevska darivanja. Bila je to prirodna posljedica činjenice da su ih značajke njihove profesionalne orijentacije činile posebno pogodnima za obavljanje stanovitih vidova vojničke službe, što im je u vladarevim očima dizalo cijenu i bilo razlogom pravome valu darivanja posjeda na kraju 14. i početkom 15. stoljeća. U takvome je, dakle, gospodarskom i društvenom okruženju kulturna distanca (običaji stanovanja, odijevanja, govor, način privređivanja i sl.), uobličena dotad u zasebne etničke identitete te uočljiva ali ne i posebno značajna i u ranijem razdoblju, dobivala sve više na težini. Posljedica je bila manifestirano jačanje horizontalne solidarnosti i u jednoj i u drugoj skupini. Jasno to ilustrira dokument iz 1433. godine, koji je zapravo zrcalni odraz onoga o stvaranju «bratovštine plemenitih Hrvata» iz 1430. (dokumenti se međusobno nadopunjuju i nisu posve razumljivi u odvojenome čitanju). Tim je, naime, dokumentom registrirano postojanje skupine opisane kao «vsi dobri Vlasi v Hrvatih» i njihovi glavari, a koja u ovoj prigodi zajednički donosi odluku o nadarbini crkve sv. Ivana

na Velebitu.[140] Uz to valja odmah primijeti da je i dokument o ustrojavanju «bratovštine plemenitih Hrvata» predviđao godišnja okupljanja i donošenje zajedničkih odluka. Zapravo se iz svega jasno dade razabrati svojevrsno zgušnjavanje komunikacije i interakcije u okvirima već postojećih etničkih zajednica, a upravo je to ono što sam pokušao opisati pojmom promjene u praksi «bivanja etnijom». Iz naše, pak, današnje perspektive čini se važnim naglasiti još jednu stvar. Sve se ovo odigrava izvan institucija suvremene države, čiji je aparat u ovo doba ionako nedostatan za bilo kakav ozbiljniji zahvat u društveni život. Ta je država u ovo doba još uvijek samo agencija koja organizira prikupljanje poreza i kakve takve vojske za kraljeve potrebe,[141] pa je sporovi podanika, čak i kada dobivaju etničke konotacije, zanimaju tek onda kada podanici traže kraljevu arbitražu. Započeti pravac istraživanja svakako bi, u situaciji u kojoj bi to vrijeme i prostor dozvoljavali, valjalo dalje usmjeriti na pitanje kako su se uočene suprotnosti a potom i sukobi manifestirali u ideološkoj sferi. Pri tomu bi svakako valjalo uzeti u obzir jasno raspoznatljivu vezu vlaške zajednice u onodobnoj Hrvatskoj i franjevaca koji su organizacijski pripadali Bosanskoj vikariji (čak je i citirani dokument iz 1433. godine čuvan u franjevačkome samostanu na Trsatu, kamo je pred osmanskim snagama izbjegao dio franjevaca bosanske vikarije). Kontrapunkt toj vezi tvori povezanost «bratovštine plemenitih Hrvata» uz kninsku katedralu, kaptol, a time i biskupa, pa stoga ne bi bilo iznenađenje ako nova istraživanja otkriju neku vrst trvenja ili sukoba između ove dvije hijerarhije upravo tijekom ovoga razdoblja. Valjalo bi dalje istražiti i eventualnu povezanost ovih gibanja sa suvremenom produkcijom narativa kolektivnoga pamćenja, itd. No sve to ipak ostaje za neku drugu prigodu – ovdje je, naime, bilo potrebno samo upozoriti kako jedan, od mnogih mogućih, historiografskih pristupa može izgledati.

[140] Dokument je pisan hrvatskim jezikom i objavljen u: ŠURMIN, 132-133.

[141] Takvu sliku srednjovjekovne države ocrtavaju, međusobno se nadopunjujući, BRUNNER, MANN, 1987., te HALDON (u kritici Mannovih stanovišta s marksističkih pozicija).

Vraćajući se nakon ovoga ekskurza djelima Pavličevića i Imamovića, valja, bez velike dalje rasprave, u prvome redu naglasiti odsustvo svijesti kod obojice, ali i mnogih drugih sa sličnim nazorima koje bi ovdje bilo teško i nabrojiti, da postavljanje niza ovakvih i sličnih pitanja predstavlja uvjet za iole ozbiljniji historiografski diskurs. Može se, zapravo, zaključiti da je način pisanja nacionalne povijesti za koji su se ova dvojica odlučili tek perpetuiranje modela diskursa kolektivnoga pamćenja preuređenog u vrijeme konstrukcije nacije («nacionalnog preporoda») i do kraja učvršćenoga u doba komunizma.[142] S time u vezi ovdje bi se u raspravu mogao uvesti zamišljeni kontinuum mogućih opcija produkcije diskursa o prošlosti. Na jednome bi njegovu kraju stajao pjevač/kazivač («narodnih») pjesama i priča (kao idealni reproduktivac/kreator koji, u ovisnosti o trenutnom kontekstu, konstantno prepjevava ili prepričava stanoviti repertoar narativa)[143], a na drugome znanstvenik koji nakon pomnoga istraživanja sačuvanih vrela formulira rezultate rekonstrukcijom nestaloga društvenog miljea. U tako zamišljenome kontinuumu autori poput Imamovića i Pavličevića mnogo su bliži onoj prvoj no ovoj drugoj poziciji.[144] Poput pjevača/kazivača, Imamović i Pavličević čak spremno reagiraju na promjenu društvenoga konteksta u kojemu obavljaju svoj posao. Naime, i jedan i drugi su svoje znanstvene karijere ostvarili i pozicije stekli u doba komunističke vlasti, što znači da su u uvjetima pune kontrole produkcije tekstova o prošlosti zadovoljavali bar minimum zahtjeva koje je postavljala tadašnja vlast (u tome je Imamović očigledno bio mnogo uspješniji, pa je uspio predavati «na pravnim fakultetima u Beogradu, Novom Sadu, Mostaru i Rijeci», ocrtavajući *curriculum* vrlo uspješnog «socijalistič-

[142] Pavličević svjesno prihvaća taj arhaični model, navodeći kao neke vrsti uzora knjige T. Smičiklasa, F. Šišića, S. Srkulja, L. Katića i T. Macana, i stavljajući nasuprot tomu model rada mlađih povjesničara, «koji su obično specijalisti za manje cjeline i kraća vremenska razdoblja» (PAVLIČEVIĆ, 2002., 15).

[143] Slika sintetizira opširnu raspravu u: BATES i TONKIN.

[144] Imamović čak i svjesno prihvaća takvu ulogu, što se dade razabrati iz njegovih riječi izrečenih u jednom razgovoru: «Ako je moja knjiga zaista stvorila mit o Bošnjacima, onda držim da mi je to veliki kompliment» (citirano prema KVÆRNE, 85). Usp. također ono što je rečeno ovdje u bilj. 17.

koga znanstvenika»; k tomu je iskazivao zavidnu razinu snalažljivosti u prilagodbi društvenim promjenama – 1970. godine se kao asistent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu «pridružio organiziranoj partijskoj kampanji usmjerenoj protiv Envera Redžića i njegove teze o nacionalnom bosanstvu/bošnjaštvu Muslimana», da bi početkom 21. stoljeća postao «ponosan što je stvorio mit o Bošnjacima»).[145] To ih, međutim nije smetalo da u uvjetima nove «slobode» izgrade narative koji su u suprotnosti s onim što su i sami gradili u desetljećima ranije «znanstvene» karijere. To, dakako, ne bi predstavljalo nikakav stvarni problem da su se, s bar nekoliko rečenica, osvrnuli i na promjenu svoje osobne pozicije i iskustvo izvučeno iz toga. Ovako, međutim, postavka o podudarnosti s pjevačima/kazivačima ostaje mnogo više od običnoga i površnog dojma.

Sve do sada napisano o dva odabrana djela, nastala na posve istim zasadama i u posve istome duhu, ali s različitih motrišnih točki («hrvatske» i «bošnjačke»), ne bi bilo dostatno za zaokruženu sliku ukoliko se ne uzme u obzir i recepcija tih djela. Tu, međutim, postaju očigledne vrlo velike razlike. Pavličevićeva je knjiga, naime, ostavila minorni trag u hrvatskoj javnosti, pa ju se u javnim raspravama gotovo nikada ne poteže kao argument (o citiranju u ozbiljnijim profesionalnim raspravama i korištenju za izvođenje nastave da i ne govorimo). Sa svojim sklopovima narativa nacionalnog kolektivnog pamćenja ona je ipak našla svoju publiku, pa je 1999. uslijedilo i drugo, prošireno izdanje (o broju izvoda i distribuciji nema dostupnih podataka). S druge je strane Imamovićevo djelo imalo posve drugačiju sudbinu. Za tu je knjigu u vrlo pretencioznoj sarajevskoj tiskovini (tjednik *Dani*, koji se nastoji predstaviti kao «nacionalni *news magazine*») napisano da ju «treba pročitati svaki Bosanac», što se na određeni način i ostvaruje, sudeći po nakladi od 20.000 primjeraka. Uz to, i u tekstovima koji imaju akademske pretenzije i objavljuju se u periodičnim tiskovinama namijenjenim užem krugu profesionalaca, ta se knjiga tretira kao referentno djelo.[146]

[145] Formulacije potječu iz: LOVRENOVIĆ, 282, gdje su navedena i vrela za takve tvrdnje.

[146] O recepciji Imamovićeva djela usp. KVÆRNE, što bi svakako valjalo dopuniti podrobnijim bibliografskim istraživanjem.

Već i ove sažete informacije o recepciji analiziranih djela, a u svjetlu onoga što je ranije rečeno o širem društvenom značenju razlika između diskursa kolektivnoga pamćenja i historiografije, jasno upućuju na zaključak o razlikama u sociokulturnom miljeu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.[147] Dakako, te razlike ne bi trebalo ni apsolutizirati, ni idealizirati, niti, pak, ostaviti bez pokušaja bar najsažetijega objašnjenja razloga. Neophodno je, dakle, u najmanju ruku naznačiti da je u igri vrlo složeni sklop razlika u prijeđenim putanjama povijesnoga razvoja i na temelju toga stvorenih razlika u tradiciji, potom razlika u otvorenosti spram strujanja iz vanjskoga svijeta, aktualnih društvenih prilika itd.

Drugi par tekstova[148] koje ću kao primjer ovdje pokušati analizirati u postavljenom teorijskom okviru ima posve različita obilježja i smješta se u različite žanrovske kategorije, pa su im i međusobne sličnosti daleko manje no u slučaju Pavličevića i Imamovića. Oba teksta, međutim, imaju zajednički imenitelj u tome što nastoje biti što je moguće više u području historiografskoga diskursa, kako po akribičnosti i vanjskim obilježjima (brojne bilješke) tako i po nastojanjima autora da zauzmu objektivnu poziciju. U prvome od odabranih tekstova autor, već spomenuti ugledni akademski historičar M. Ekmečić, nastoji objasniti vanjskopolitičke okolnosti rata u bivšoj SFRJ tijekom prve polovice 90-ih godina; u drugome, dvoje mlađih autora, D. Bonacci Skenderović i M. Jareb, vode dijalošku raspravu s drugim parom autora (M. Brkljačić i H. Sundhaussen), osporavajući neke njihove stavove o tomu kako su se tijekom istoga razdoblja koristili i tumačili nacionalni simboli.

U svojoj je raspravi, predočenoj na jednome okruglom stolu, M. Ekmečić nastojao stvoriti dojam nezainteresiranoga, objektivnoga promatrača. Njegov bi govor trebao biti govor znanstvenika koji povijesno gibanje gleda iz neutralne točke uz pomoć široke palete teorijskih oruđa (na samome početku on tako go-

[147] Zaključak će samo potvrditi rezultati do kojih, pišući o istom sklopu problema, ali na drugačiji način, dolazi DŽAJA, 2003.

[148] EKMEČIĆ, 2001. i BONACCI SKENDEROVIĆ – JAREB.

vori o «religioznom tipu nacionalizma» kao uzročnoj podlozi rata u bivšoj SFRJ). Akteri njegove verzije povijesnih događaja nisu jednoznačno određeni – to su čas pojedinci, čas više ili manje precizno određene društvene grupacije («dve nemačke konzervativne stranke» ili Vatikan), čas neodređeni kolektiviteti (uglavnom Srbi). On čak ne prihvaća pojedine tvrdnje koje bi mu mogle ići u korist jer sumnja u njihovu utemeljenost i vjerodostojnost.[149] Stvaranju ukupnog dojma objektivnosti doprinose metodološke pripomene i upozorenja o mogućnostima povijesnoga istraživanja pri ovako kratkoj distanci u odnosu na zbivanja o kojima se govori, te svijest o ograničenjima u dostupnosti relevantnih vrela.[150] No, pozornije čitanje otkriva da su takva upozorenja, čini se, samo posljedica inercije i davno usvojenoga obrasca historiografskoga diskursa, kao u drugome od citiranih primjera. Tu «ograničeni broj raspoloživih izvora, usput skupljenih» nije prepreka za formuliranje osnovne teze

[149] «Kazivanje američkoga istoričara Vilijema Stivensona 1976. da je Tito bio u poverljivoj vezi sa britanskom obaveštajnom službom, ne izgleda uverljivo» (EKMEČIĆ, 2001., 25). S druge strane, međutim, takav se komentar ne pojavljuje u slijedećem slučaju: «U Sarajevu se tada šaputalo da mu je (sc. A. Izetbegoviću, za razgovora u Bonnu – op. M. A.) obećana nezavisna država, čak da će Beograd biti bombardovan, ako se bude protivio» (Isto, 48). U bilješci autor kao vrelo informacije navodi «člana Glavnog odbora SDA», a komentarom «nisam u to verovao, bez obzira što se sve više pokazivalo da je Izetbegoviću u Bonu obećana nezavisnost jedinstvene države BiH» samo se potiče zaključak da se ipak radi o utemeljenoj i vjerodostojnoj interpretaciji onoga što je u Bonnu izgovoreno. Nije teško naslutiti predmnijevanu emocionalnu reakciju potencijalnoga srpskog konzumenta na tezu o želji Nijemaca za bombardiranjem Beograda – ta uradili su to 1941. godine, pa su to isto željeli i pedeset godina kasnije! Autorstvo ovakve glasine, ako je ona doista i kolala po određenim krugovima (a nije plod autorove mašte, ili, pak, želje «člana Glavnog odbora SDA» da zaplaši svoga srpskog sugovornika, prida sebi značenje kao «osobi upućenoj u tajne» i sl.), vrlo je teško utvrditi. Mogli su je lansirati mnogi, no teško da bi bilo koja upućenija osoba u nju povjerovala bilo 1991. godine bilo danas.

[150] Samo kao primjeri: «Treba naglasiti da se izvori za ovakve studije skupljaju nenamenski, usput i slučajno. Glavni zadatak istoričara je da odoleva poplavi literature koja je pisana kao instrument manipulacije javnim mnenjem» (EKMEČIĆ, 2001., 23-24). Ili: «U pitanju kako su zapadne države odlučile da podstiču razbijanje jugoslovenske federacije u samostalne države, svako zaključivanje je ograničeno brojem raspoloživih izvora, a u ovom prilogu još i činjenicom da su oni usput i nenamenski skupljeni» (ISTO, 45).

– da su «zapadne države odlučile da podstiču razbijanje jugoslovenske federacije». Naime, tu je tezu (koja je stvarna okosnica cijeloga narativa), unatoč spomenutu ograničenju, autor bio u stanju jasno formulirati, ali mu je ostalo nejasno samo to *kako* su u zapadnim zemljama do te odluke došli. Ekmečić, uz to, osim što zna da je takva odluka postojala, zna i *zašto* je ona donesena. Takva je odluka, po njemu, posljedica odlučnoga utjecaja Katoličke crkve, koja je pronašla zajednički interes s američkim imperijalizmom i slobodnozidarskim ložama u izgradnji «novog svjetskog poretka».[151] To se, pak, reflektiralo na situaciju Jugoslavije tako što je «jedan od motiva radikalizovanja američkih ciljeva i metoda ponašanja na Balkanu bila lakoća kojom su pridobili bosanski fundamentalistički islam i jednog njegovog svetski priznatog mislioca». A sve to zato što je «islam oružje za razaranje budućnosti Rusije i Kine»![152] Pri tomu je Katolička crkva imala i nutarnjega saveznika u Jugosaviji, Hrvate i Slovence, kojima je društvenu relevantnost i snagu davalo «pomirenje jugoslovenske vlade i katoličke crkve, u pregovorima od 1966. do Titove državne posete Vatikanu 1971.», koje je pomirenje, inače, bilo «organski nastavak pravca od vremena stvaranja novog profila jugoslovenske Komunističke partije 1937.» godine.[153] I sve je to, i mnogo toga sličnog u istome (ne baš koherentnome) duhu, potvrđeno i dokazano brojnim citatima iz svjetske literature.

Nevolje, međutim, počinju s provjerom tih brojnih vrela, i to onda kad se pokaže da argumentacija dobrim dijelom potječe iz ograničenoga broja zbornika koji su okupili autore, iz raznoraznih razloga, oporbeno nastrojene spram politike vlada u svojim zemljama. Stvar još mnogo gore stoji s nešto lakše provjerljivom tvrdnjom o «pregovorima od 1966.» s Katoličkom crkvom, koji su samo «organski nastavak pravca» određenoga 1937. godine (a koji je, to se tek nazire, element kontinuiteta «izdaje iznutra»). Autoru očito pri takvoj tvrdnji ne predstavlja

[151] EKMEČIĆ, 2001., 35.

[152] ISTO, 23.

[153] ISTO, 28.

nikakav problem činjenica da su između 1945. i 1952. godine odnosi između komunističke Jugoslavije i Katoličke crkve bili vrlo napeti te da su diplomatski odnosi, kao simbolični odraz ukupnih odnosa, prekinuti 1952. godine. Pregovore je, pak, za obnovu odnosa moguće pratiti ne od 1966. već od svibnja 1963. godine.[154] Kao i u svemu ostalome što se u to doba događalo u Jugoslaviji, poticaj je za obnavljanje odnosa došao od J. B. Tita, koji je cijelu stvar pokrenuo za svoga puta po Južnoj Americi razgovarajući s papinskim nuncijem u Boliviji.[155] Službena jugoslavenska dokumentacija o pregovorima, a kojom se M. Akmadža koristio, očigledno ne otvara uvid u način na koji se inicijativa prenosila kroz jugoslavensku komunističku hijerarhiju, od J. B. do institucija zaduženih za odnose s vjerskim zajednicama i vanjsku politiku, koje su svemu davale konačnu i službenu formu. No, svakako vrijedi upozoriti na okolnosti u kojima je tadašnji veleposlanik FNRJ u Rimu, Ivo Vejvoda, koji je u pregovorima očigledno igrao ulogu ključne povjerljive osobe s jugoslavenske strane, morao kao najteži argument izvući podatak o J. B. kao začetniku procesa – bilo je to na sjednici Savezne komisije za odnose s vjerskim zajednicama u prosincu 1963. godine, u trenutku kada se u tome tijelu artikulirao otpor započetome procesu. U svemu tomu tražiti kontinuitet od «pravca» određenog dolaskom J. B. na čelo KP 1937. godine potpuni je promašaj. S druge strane, u tim pregovorima nije teško prepoznati dio uspješnih strategija kojima se vođa «jugoslavenske Revolucije» služio kako bi stekao što šire uporište za svoju zamisao «nesvrstane politike». Treba li uopće podsjetiti da je Južna Amerika, gotovo isključivo naseljena katolicima, bila pravo vrelo potencijalnih saveznika za već oformljeni «pokret nesvrstavanja», pa su i dobri odnosi s Katoličkom crkvom (unatoč neprevladanim ideološkim suprotnostima) u tome kontekstu imali veliko značenje (ostaje, dakako, otvorenim pitanje je li razgovor s papinskim nuncijem u Boliviji rezultat *ad hoc* odluke, ili već odranije smišljenoga plana). Uostalom,

[154] Opširno o tim pregovorima, temeljem službene dokumentacije, s točnim datumom otpočinjanja procesa pregovaranja AKMADŽA, 481 i d.

[155] ISTO, 482.

na isti će način J. B. vremenom početi koristiti i manipulirati muslimanskom zajednicom u SFRJ kao dijelom simboličkoga kapitala u transakcijama s islamskim nesvrstanim zemljama.

Podrobnijom bi se raščlambom moglo, vrlo vjerojatno, doći do istih ili sličnih rezultata za svaki pojedini element u Ekmečićevu složenom narativu. Taj, naime narativ ocrtava grandiozne razmjere međunarodne urote američkoga imeprijalizma, Katoličke crkve, slobodnozidarskih loža i zapadnoeuropskih vlada (posebice one njemačke, koja je, pod utjecajem preživjelih nacističkih snaga, samo ispunjavala zadatke dobivene od Amerikanaca – *sic*!), podržanih od «domaćih izdajnika», protiv *Srba* i Jugoslavije. Ili, rečeno drugačijim riječima, pa stoga i drugačije po duhu, svi nabrojeni čimbenici su početkom 90-ih odustali od podrške Jugoslaviji (i srpskoj političkoj eliti). Jasno to u jednom trenutku, nabrajajući tko je sve svoj autoritet javne osobe uložio u podršku Bošnjacima-muslimanima tijekom sukoba u BiH, priznaje i sam Ekmečić: «Ovi isti ljudi su nekada ovako branili Srbe».[156] Konstruirajući narativ o uroti i izdaji, Ekmečić se, zapravo, približava na početku analiziranome hrvatskom narativu o Vukovaru. Razlika je u tome što su ovdje za poraz u ratu od 1991. do 1995. godine, a potom i za susljednu katastrofu američkoga bombardiranja Srbije 1999. godine, krivi međunarodna urota i izdaja «starih prijatelja». To, pak, zaklanja od pogleda nerealne ciljeve, postavljene od lošega političkog vodstva, koje je onda za njihovo ostvarenje bilo prisiljeno koristiti sredstva koja su širom svijeta izazvala gađenje i napuštanje staroga političkog saveznika. Uzme li se u obzir da je u svemu tomu i sam M. Ekmečić aktivno sudjelovao kao intelektualna siva eminencija srpskog političkoga vodstva,[157] eto valjana praktičnog razloga za pokušaj da se kolektivnom pamćenju vlastite zajednice podvali «kukavičje jaje». Društvenu korist i štetu ovakvoga pristupa, koji (a to se čini posebice važnim za istaknuti) producira akademski autoritet velikoga ugleda u vlastitoj sredini, moraju prosuđivati sami akteri te društvene

[156] EKMEČIĆ, 2001., 23.

[157] Usp. EKMEČIĆ, 2001., 60 i d.

sredine. Za probleme, pak, koji se ovdje raspravljaju predočena je raščlamba važna u dvije dimenzije. S jedne je strane važno uočiti da narativi sa značajkama diskursa kolektivnoga pamćenja mogu imati veliki dio formalnih obilježja historiografskoga pristupa, a pri tomu ipak biti stvarno prispodobljeni za konzumiranje u procesu konstrukcije kolektivnoga pamćenja. U njega, dakako, neće ući u obliku u kojem su lansirani, ali će u svojoj opširnoj formi predstavljati široku tekstualnu podlogu na temelju koje će se u javnom diskursu, kroz postupak pojednostavljenja, artikulirati željeni učinak. S tim u vezi stoji i drugo upozorenje, mnogo uopćenije od onoga prvog. Iako, ne samo naizgled, nacionalistički po duhu, pristup uočen u tekstu M. Ekmečića ima i vrlo praktičnu i prozaičnu osobnu pozadinu. Takav zaključak upozorava na činjenicu koja se prečesto zaboravlja u povijesnim raščlambama nacionalizma kao ideologije – živi ljudi u svome praktičnome djelovanju često se ravnaju prema ideološkim odrednicama, no ipak mnogo češće realnim i prozaičnim interesima i potrebama, posebice onda kada im mogu dati obrazloženje ili opravdanje sukladno prihvaćenim ideološkim odrednicama.

Posljednji od za ovu prigodu izabranih primjera razlikuje se od svih prethodnih po činjenici da njegovi autori ne konstruiraju nikakav novi povijesni narativ, ali se zato u svojoj raspravi pozivaju na niz već uobličenih i postojećih. Naime, D. Bonacci Skenderović i M. Jareb pokušavaju u svome prilogu raspoznati kako se u društvenoj komunikaciji koriste nacionalni simboli, odnosno kako se u toj komunikaciji konstruira značenje tih simbola u skladu s već postojećim narativima. U naizgled vrlo utemeljenoj raspravi, dvoje autora zamjera drugom autorskom paru da su u svome tekstu podlegli negativnim stereotipima koji prate uporabu hrvatskih nacionalnih simbola – grba, zastave, pleternoga ornamenta itd. Pojam negativnog stereotipa, koji se javlja već u naslovu njihova priloga, svakako zaslužuje posebnu pozornost, ako ništa drugo ono stoga što bi bilo zanimljivo utvrditi na koji su način autori postavili koordinate unutar kojih se kreću i koje omogućuju da se nešto (u ovom slučaju stere-

otipi, kao poseban oblik znanja) odredi kao «negativno», nešto kao «neutralno», a nešto kao «pozitivno». Taj se koordinatni sustav doduše kroz njihovo izlaganje naslućuje kao implicitan, ali to ipak ostavlja stanovite dvojbe. Naime, iz konteksta je cijele rasprave vidljivo da je «negativan» onaj stereotip koji uobičajene hrvatske nacionalne simbole sve odreda poistovjećuje sa simbolima NDH, što onda doista ostavlja nejasnim što bi bili «neutralni» a što «pozitivni» stereotipi. Čini se, po svemu, da D. Bonacci Skenderović i M. Jareb i nisu previše «lupali glavu» oko toga, već su na različite načine iskazanu odbojnost spram javne uporabe hrvatskog nacionalnoga znakovlja jednostavno kolokvijalno nazvali «negativnim stereotipom». No, vratimo se tekstu. Kao argumente za osporavanje stavova svojih «protivnika», D. Bonacci Skenderović i M. Jareb se pozivaju na utvrđenu i povijesnim primjerima potvrđenu uporabu tih simbola te rekonstruiraju značenje kakvo se tim simbolima pridavalo u pojedinim povijesnim situacijama. U tome kontekstu mnoge od zamjerki upućenih M. Brkljačić i H. Sundhaussenu čine se opravdanim i utemeljenim – primjerice objašnjenje kako se i zašto u socijalističkoj heraldici koristilo pšenicu i crvenu zvijezdu, kako izgleda stvarna pozadina «priče» o prvom polju hrvatskoga grba (pučki «šarenice», a donekle posprdno «šahovnice»), itd. Posebice se utemeljenom i pronicljivim pokazuje analiza spora oko navodne konstitutivnosti Srba u Ustavu SR Hrvatske, do 1990. godine, i navodnoga dokidanja te pozicije u novome Ustavu donesenom 22. prosinca iste godine. Iako ga sami, bar formalno, ne prihvaćaju (to se iskazuje tvrdnjom da je «zločest»), njihov zaključak da cijela ova rasprava pokazuje kako su Srbi «držali da su vrjedniji od drugih»,[158] zapravo pogađa stvarnu suštinu cijele rasprave. Dakako, ostaje samo definirati koga se i u kojem trenutku podrazumijeva pod skupnim navodom Srbi. I upravo s tim zaključkom o superiornoj društvenoj poziciji pripadnika (i to ne svih i ne uvijek) jedne nacije stoji u vezi problem zbog kojega se na ovaj tekst i osvrćem.

Naime, raspravljajući s M. Brkljačić i H. Sundhaussenom, zagrebački autorski dvojac u jednom trenutku sa čuđenjem

[158] BONACCI SKENDEROVIĆ – JAREB, 737-739.

komentira stav svojih «protivnika» prema kojemu je «crvena komunistička zvijezda bila za Srbe 'iznad svega znak njihove ravnopravnosti s Hrvatima u Hrvatskoj'». Oni pri tome smatraju da je «više nego dvojbeno da bi jedan totalitarni simbol mogao predstavljati simbol jednakosti»[159] te nastavljaju raspredati opravdane («za većinu Hrvata i za stotine milijuna ljudi u bivšim totalitarnim komunisitičkim državama») razloge za prestanak njegove javne političke uporabe. Pri tomu D. Bonacci Skenderović i M. Jareb argumentiraju gotovo kao pravnici, tako kao da politički simboli imaju jednom, za sva vremena i sve situacije čvrsto definirano značenje. To se pokazuje u novome svjetlu nešto dalje u tekstu, pri objašnjenju okolnosti u kojima se tijekom desetljeća komunističke vlasti (ni)je moglo rabiti hrvatske nacionalne simbole bez socijalističkih obilježja. Tu, naime, oni citiraju presude prekršajnoga suca iz Makarske donesene u rujnu 1969. i 1971. godine. Prvom od tih presuda sudac je odbacio prijavu protiv nekih sudionika hodočašća u svetište Vepric, kraj Makarske, odlučivši da uporaba hrvatske zastave bez socijalističkoga znakovlja u takvoj prigodi nije razlog za prekršajno gonjenje. Točno dvije godine kasnije isti je sudac kaznio zatvorskom kaznom u trajanju od 30 dana petoricu mladića zbog crtanja hrvatskoga grba bez socijalističkoga znakovlja na stijeni iznad sela Brela. Obrazložio je opširno takvu svoju odluku, a iz toga obrazloženja valja opširno citirati izvadak koji iznenađujuće precizno opisuje moduse komunikacije simbolima u političkom polju: «Izlaganje zastave ili grba bez socijalističkih oznaka samo po sebi nije zabranjeno i ne predstavlja navedeni prekršaj, ovo pogotovo ne u situaciji kada se takovi simboli ističu kao sastavni dio nacionalnih običaja, narodne nošnje, folklora, u sklopu povijesnih kao i muzealni eksponati i t.d. ali svako drugo neuobičajeno demonstrativno ili provokativno javno isticanje takovih simbola bez socijalističkih oznaka predstavlja navedeni prekršaj, pa se takovom radnjom nastoji kod građana stvoriti antisocijalističko raspoloženje, raspoloženje protivno bratstvu i jedinstvu»[160]. Ono što u svemu

[159] ISTO, 734.

[160] ISTO, 743.

ovome izaziva zbunjenost jest činjenica da u ovdje predočenoj situaciji dvoje povjesničara u znanstvenoj raspravi o društvenoj komunikaciji političkim simbolima raspravljaju i razmišljaju kao pravnici (sjetimo se sada «negativnih stereotipa», a onda se okrenimo simbolima koji imaju svoje čvrsto i objektivno značenje te stoga postoje opravdani, odnosno neopravdani razlozi za njihovu uporabu). S druge se strane pravnik s kraja 60-ih i početka 70-ih godina prošloga stoljeća ponašao i rezonirao kao teoretičar komunikacije, jasno naznačujući i obrazlažući da značenje političkoga simbola definira u prvome redu kontekst njegove društvene uporabe, odnosno da taj kontekst određuje u velikoj mjeri sadržaj poruke koju se odašilje uporabom simbola (utvrđivanje «namjere» doista je dio sudbene procedure, što, međutim, postaje problem u totalitarnom sustavu kada se počne kažnjavati «politička namjera» potpkopavanja sustava tvrdnjom da postojeći nije dobar ili da je neki drugi bolji).

Nakon upozorenja na ovu neobičnu inverziju, postavlja se pitanje ima li sve izrečeno i neko praktično značenje. Uz teorijski poučak makarskoga prekršajnog suca, kontekstualnim tumačenjem predmeta rasprave, načina uporabe nacionalnih simbola u političkom polju, doći ćemo relativno lako do stanovitih iznenađujućih zaključaka. Oni bi, ukratko izloženi, mogli izgledati ovako: Za veliki je dio Srba u Hrvatskoj uklanjanje zvijezde imalo jasno simbolično značenje – time je označen poremećaj dotadašnjega stanja odnosa, narušen njihov dotadašnji (privilegirani) društveni položaj u pojedinim sferama života i doista ugrožena njihova «ravnopravnost» (dakako onako kako su je oni, u okviru narativa o Jugoslaviji kao «jednoj državi za sve Srbe», dotad shvaćali i praktično provodili u životu; to što su drugi takve odnose shvaćali kao «neravnopravnost» nije do 1990. većinu zainteresiranih među Srbima nimalo zbunjivalo). Na drugoj je simboličnoj razini, onoj tekstualnoj, takvo tumačenje razvoja prilika potvrđeno prebacivanjem Srba iz povlaštene ustavne kategorije (posebno navedene u formulaciji prema kojoj je Hrvatska bila «nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u

njoj žive») u novu kategoriju «manjina» (čime je dokinut privilegirani položaj u odnosu na pripadnike drugih nacija, s kojima su sada, bar prema slovu Ustava, bili izjednačeni). Razumljiva nelagoda pred neizvjesnošću rekonstrukcije društvene stvarnosti (nitko nije sretan kad mu se uskraćuju «stečena prava», ma kakvo njihovo stvarno podrijetlo i značenje bili), pretočila se u odbojnost spram političkih simbola pod kojima je ta rekonstrukcija tekla. Njihova, pak, formalna sličnost sa simbolima NDH (koju se nije moglo izbjeći, sve da je to netko doista i htio, a ne znam i zašto bi) omogućila je političkoj eliti da ih u javnom diskursu poistovjeti čime je u prvi plan kolektivnoga pamćenja izvučen narativ o masovnim progonima, stradanjima i zločinima počinjenim pod tim simbolima. Može li se, pak, sve to pokriti izričajem «negativni stereotipi»? Odgovor je kratak i jasan: u ozbiljnom historiografskom diskursu svakako ne. Historičara, naime, ne bi trebalo zanimati *je li* nešto «negativno», već *kako* je i *zašto* nešto *postalo* «negativno».

„VELIKA PROMJENA“
RETORIKA I REALNOST

Pad Berlinskoga zida i susljedni ubrzani proces propasti komunizma početkom 90-ih godina 20. stoljeća u svim je bivšim socijalističkim zemljama, pa tako i u onima nastalim iz nekadašnje socijalističke Jugoslavije, ostavio puno mučnoga naslijeđa. Ostavljajući za sada po strani ostale bivše zemlje socijalizma, valja primijetiti kako se u društvenom životu država nastalih iz Jugoslavije često pojavljuje sklop problema vezanih uz jednu osobitu dimenziju socijalističkoga naslijeđa. Naime, (doduše tek djelomično) otvaranje arhiva i iznošenje njihova sadržaja u javnosti iznijelo je na vidjelo neprijepornu činjenicu da je (bar u prvoj fazi) nakon uspostave revolucionarne vlasti 1945. godine u cijeloj zemlji uslijedio pravi val klasičnoga revolucionarnog terora. Ta pojava, dakako, može biti tumačena i prikazana na različite načine – ovdje ću i za ovu prigodu za raščlambu te pojave iskoristiti eksplanatornu shemu Gerharda Lenskoga o „političkim ciklusima“, proizašlu iz njegovih komparativnih studija. Prema Lenskome,[161] dakle, tipični bi politički ciklus izgledao ovako:

a/ nova elita nasilno preuzima vlast, što podrazumijeva i inicijalnu fazu naknadnih nasilnih obračuna u kojoj je organizirani otpor ili potpuno uništen ili u velikoj mjeri potisnut;

[161] LENSKI, 59 i d.

b/ u slijedećoj fazi protagonisti novoga sustava nastoje smanjiti što je moguće više ovisnost o goloj sili te izgraditi legitimaciju svoje vlasti – tijekom ove faze sklonost za izgradnju ustavne, odnosno vlasti utemeljene na pravnome sustavu, može biti dovedena u pitanje zbog vanjske ili nutarnje ugroze;

c/ ako nema susljednoga nizanja ovakvih izazova i ugroza, sustav se dugoročno razvija u pravcu sve manje uporabe sile i sve većega oslonca na uvjeravanje i inicijativu, sve dok ne postane žrtvom nasljednika (nove elite), ili vanjskoga osvajača.

Razvoj prilika u bivšoj (socijalističkoj) Jugoslaviji izvrsno se uklapa u ovako postavljenu shemu, što onda omogućuje da se ciklus poratnoga terora, kao i susljedno ponašanje komunističke elite sagledaju na nove načine.

No, prije toga valja upozoriti kako su šire društvene reakcije što su uslijedile nakon djelomičnoga otvaranja arhiva i prvih jasnih spoznaja o razmjerima revolucionarnoga terora bile iznenađujuće mlake, pa se može čak reći kako ih zapravo i nije bilo. Ovdje, naravno, ostavljam po strani one pojedinačne slučajeve u kojima se tijekom 90-ih godina političke protivnike pokušalo u javnome diskurs difamirati nikad ozbiljno dokazivanim ili dokazanim optužbama za počinjene i „počinjene" zločine. Na teorijskoj, pak, razini pojava cijeloga niza više ili manje ozbiljnih historiografskih radova omogućuje da se danas razloži i objasni taj val terora, raspoznaju njegove razmjere, pa čak i razaberu učinci – ozbiljne raščlambe govore o najmanje 180.000 ubijenih žrtava komunističkih vlasti.[162] Moj cilj, međutim, u ovoj prigodi nije takva raščlamba. Namjera mi je pozornost čitatelja usmjeriti na problem koji se uporno zaobilazi i „zaboravlja" u javnome diskursu – čvrstu vezu koja postoji između činjenice da nitko za poratne zločine nije odgovarao i kompozicije širih elita koje danas upravljaju državama nastalim na ruševinama Jugoslavije.

U pojašnjavanje današnjega stanja valja svakako krenuti od činjenice da je taj revolucionarni teror provođen u sklopu šire-

[162] Vidi: PORTMANN.

ga obračuna sa snagama poraženim u Drugom svjetskom ratu. Posvuda, naime, u Europi kraj je toga rata donio val fizičkoga obračuna s pristašama Hitlerova «novog poretka», pri čemu su znali stradati i posve nevini ljudi.[163] No, revolucionarne su vlasti socijalističke Jugoslavije pošle mnogo dalje od u to doba uobičajene („opravdane") osvete, pa su umješno iskoristile tu prigodu za obračun sa *svim političkim protivnicima*, od kojih mnogi nisu imali nikakve veze ni s nacistima ni s fašistima. Žrtve su bili prije svega pripadnici crkvenih hijerarhija (čini se ipak najviše one katoličke, od nadbiskupa Alojzija Stepinca, do širokobrijeških fratara),[164] a onda i predratni političari i njihove pristaše. Među ovima drugima su stradali oni koji, s jedne strane, nisu imali nikakve veze s okupatorima i kvislinzima, ali se, s druge strane, nisu mogli lako pomiriti s činjenicom društvenoga prevrata i uspostave novoga modela odnosa. Samo za ilustraciju valja se prisjetiti kako je predratni vođa Hrvatske seljačke stranke, Vladko Maček, bio zatvaran od ustaških kvislinških vlasti, a onda nakon kraja rata oglašen „ratnim zločincem", čije se vjerne pristaše surovo proganjalo. Na taj je način u bivšoj Jugoslaviji počinjen cijeli niz posve neopravdanih pojedinačnih, ali i masovnih zločina, za koje nikad nitko nije snosio čak ni moralnu odgovornost. Tek dijelom s time u svezi, u javnome se diskursu s vremena na vrijeme pojavljivala tema lustracije,[165] iako nikad u zemljama slijednicama Jugoslavije nisu poduzeti ozbiljni koraci ka provođenju toga postupka. No, valja odmah primijetiti – lustracija je tek djelomično povezana s problemom zločina počinjenih tijekom trajanja revolucionarnoga terora. Tim bi postupkom iz javnoga života bili udaljeni tek oni koji su pred počinjenim zločinima zatvarali oči i onda aktivno sudjelovali u konstrukciji (socijalističke) društvene stvarnosti koja je

[163] Duhovni kontekst, u koji valja smjestiti obračun s „okupatorima i njihovim pomagačima" u cijeloj Europi, ocrtava: FRANÇOIS, 225 i d.

[164] Usp. prilično izbalansiranu najnoviju raspravu o odnosu jugoslavenskih komunista spram vjerskih zajednica i crkvenih hijerarhija u: BOECKH.

[165] Lustracija se definira kao postupak utvrđivanja činjenica glede suradnje s komunističkim režimom (osobito s tajnom policijom) u kršenju ljudskih prava te susljednoga diskvalificiranja za istaknute položaje u javnome sektoru – usp. APPEL, 383.

počivala na tim zločinima. Izravni krivci, inspiratori i počinitelji, a vrlo često uopće nije teško utvrditi tko su oni bili, morali su međutim *krivično* odgovarati za svoje čine i postupke, a to nikad nije došlo čak ni na dnevni red širih društvenih rasprava. Ovdje, dakle, želim ponuditi neke od mogućih odgovora na pitanja zašto se to nije dogodilo i kakve su posljedice toga propusta.

* * *

Etnički rat i elite

U odgovor na prvo pitanje čini se prikladnim krenuti od rezultata do kojih je došao američki politolog V. P. Gagnon istražujući stanje i prilike u Hrvatskoj i Srbiji tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. Gagnonova temeljna teza može se nazrijeti već iz naslova njegove monografije *Mit o etničkom ratu*, objavljene 2004. godine.[166] Krajnje pojednostavljeno, Gagnon smatra da je «etnički rat» koji se u prvoj polovici 90-ih godina vodio na većem dijelu nekadašnje Jugoslavije zapravo tek strategija što su je koristile stare elite, koje su vladale u socijalističkoj Jugoslaviji, kako bi se u sklopu propasti socijalističkoga modela i dalje održale na vlasti. Takav je autorov zaključak rezultat jednodimenzionalne raščlambe političkoga polja jugoslavenske i post-jugoslavenske, odnosno socijalističke i post-socijalističke stvarnosti. Jedna od važnih premisa od kojih Gagnon polazi jest zaključak da je propast socijalizma zahtijevala konstituiranje novoga političkoga polja te da je ono konstituirano nasiljem u nacionalnom ključu. To su, pak, nasilje uspješno provocirale svojim nacionalističkim diskursom upravo pripadnici stare elite, onoga njezina krila koje Gagnon označuje kao „ortodoksna komunistička frakcija". Ta se „frakcija", po njegovoj rekonstrukciji, tijekom post-titovskoga razdoblja 80-ih godina sukobila s „pragmatičnom reformističkom frakcijom", pa je upravo u sklopu toga sukoba i pribjegla nacionalističkoj mobilizaciji kao strategiji očuvanja vlasti.[167]

[166] GAGNON.

[167] Vidi: GAGNON, 21 i d.

Cijeli, međutim, Gagnonov zaplet počiva na usvajanju narativa što ga je u godinama poslije izgubljene bitke sa Slobodanom Miloševićem i susljednoga raspada Jugoslavije konstruirao Miloševićev nekadašnji prijatelj i politički istomišljenik, Ivan Stambolić. Gagnon se oslanja na Stambolićevu knjigu tiskanu 1995. godine, ali i još više na usmena pojašnjenja koja mu je dao sam Stambolić u razgovoru vođenom upravo u vrijeme pojave te knjige.[168] U procesu naknadnoga, selektivnog prisjećanja, Stambolić se sam sebi ukazao kao pristaša „reformi", iako sredinom 80-ih godina 20. stoljeća njemu i njegovim kolegama nije ni na kraj pameti padalo bilo kakvo reformiranje socijalističke stvarnosti. Ponajmanje im je, pak, padalo na pamet kresati vojni proračun, uvoditi višepartijski sustav ili povući neki sličan potez – cijela se socijalistička elita u to doba još uvelike klela imenom J. B. Tita, a one koji su takve poteze predlagali smatrali su otvorenim neprijateljima i uredno ih, ako su ikako mogli, zatvarali na dugogodišnju robiju. To se jasno razabire već i iz smušenoga Gagnonova prikaza djelovanja tzv. „pragmatične reformističke frakcije" nakon Titove smrti.[169] Tipična je ilustracija te Gagnonove smušenosti to što je u prikaz zahtjeva nepostojećih srpskih „reformista" ušao i zahtjev S(aveza) s(ocijalističke) o(mladine) Slovenije za ukidanjem JNA.[170] Autor čak ne zna ni službeni naziv te organizacije, pa govori o nekoj „organizaciji Mlade Komunističke Partije Slovenije" (*Young Slovene Communist Party Organization*). Zahtjevi su, međutim, slovenskih „omladinaca" bili legendarni upravo po tomu što su u Srbiji, u gotovo svim segmentima društva, a poglavito u političkoj eliti, dočekivani kao svetogrđe i propraćeni histeričnim napadima. No, ima u Gagnonovoj knjizi i drugih elemenata koji čak pobuđuju sumnju u autorove intelektualne sposobnosti – primjerice, tvrdnja[171] da je „HDZ uspostavio čvršću i autoritarniju kontrolu društva od one koja je postojala u posljednjim godinama vlasti SKH" (kada je, između ostaloga, postojala i famozna „Bijela knjiga" kao *index prohibitorum autorum*). U

[168] Usp. GAGNON, 65 i d.

[169] Usp. GAGNON, 61.

[170] ISTO, 62, bilj. 25

[171] ISTO, 134.

takve spada i misaona konstrukcija[172] da su zločini kakvi su bili ubojstvo obitelji Zec u Zagrebu i 24 civila u Gospiću tek „vrh ledenoga brijega općega terora nad srpskim civilima" – želeći ilustrirati taj „ledeni brijeg terora" autor se poziva *jedino* na *privatnu izjavu* „profesorice ruske literature" iz Zagreba, Srpkinje, koja mu je *pričala* da su joj u stan upali i maltretirali je hrvatski policajci (kontekst „priče" vjerojatno treba tražiti u „potragama za snajperistima" koje su obilježile početak rata u gradovima kako u Hrvatskoj tako i u BiH; te „potrage" i stvarne razmjere pojave „snajperista" nisu do danas razjašnjene). Tek za razjašnjenje svega pogrešnoga u Gagnonovu pristupu valja naznačiti da strukturalna ograničenja koja su u bivšoj Jugoslaviji onemogućavala „reformu socijalizma" kao zamisao elita u vrlo uvjerljivoj raščlambi ocrtava sociolog Josip Županov.[173] Na kraju, Gagnon nije bio puno bolje sreće ni u analizi oblikovanja političkoga polja nakon raspada socijalizma. Obzirom da spada u onu skupinu vanjskih promatrača koji su dolazili u bivšu Jugoslaviju i bili zadivljeni njezinom „idilom" koju su im servirali vješti domaćini, Gagnon uopće nije svjestan da je političko polje socijalističke Jugoslavije oblikovano kroz intenzivnu primjenu nasilja, s rezultatom od (najmanje) 180.000 mrtvih, ili 1,5 % ukupne populacije. Riječ je, naravno, o već spomenutome valu revolucionarnoga terora u godinama nakon Drugog svjetskog rata. Da je, naime, o tomu vodio računa i ozbiljno istraživao probleme koji su se otvorili u raščlambi onoga što se u i oko bivše Jugoslavije događalo početkom 90-ih godina protekloga stoljeća, ne bi mu bilo teško zaključiti da korijen nasilja valja tražiti u povijesti totalitarizma na ovome prostoru, ali i (ne manje važno) u političkoj kulturi Kraljevine Srbije.

No, bez obzira na sve mane koje njegovu knjigu čine potpunim promašajem (nažalost tek jednim u cijelome nizu takvih raščlambi post-jugoslavenskih ratova), Gagnon je svojom temeljnom tezom postavio pravi istraživački problem – razmatranje udjela starih elita u oblikovanju i konstrukciji nove

[172] ISTO, 152.

[173] Vidi: ŽUPANOV, 27.

društvene stvarnosti nakon 1990. godine, odnosno razmatranje današnje uloge i mjesta u društvu pripadnika tih elita. Ono što prvo upada u oči pri razmatranju tih problema jest, uz vrlo rijetke izuzetke, odsustvo, na cijelome prostoru bivše Jugoslavije, ozbiljnih istraživanja usmjerenih na rasvjetljavanje tih problema[174]. Stoga je svako nastajanje da se u jednome kratkome tekstu o tomu nešto kaže ograničeno na anegdotalni pristup, čija je ambicija da se s nekoliko primjera ukaže na trendove, bez mogućnosti solidnih i utemeljenih kvantifikacija. Zapravo je namjera upozoriti na postojanje problema i eventualno potaknuti prave istraživačke zahvate koji bi ponudili ozbiljne i utemeljene odgovore. Čini se, dakle, da će čak i anegdotalni primjeri biti dostatni za glavni argument ovdje pokrenute rasprave, a to je povezanost dva problema – politika sjećanja te (ne)odgovornosti za učinjena djela na jednoj, i oblikovanje i reprodukcija društvenih elita na drugoj strani.

Okrećući se u prvome redu eliti, zadovoljit ću se jednostavnom i široko postavljenom definicijom pojma što se oslanja na tradiciju Paretovih stavova, a prema kojoj je taj sloj „najviše rangirani segment bilo kojeg društva ili njegova dijela, hijerarhijski ustrojenog po bilo kojem kriteriju".[175] Polazeći, dakle,

[174] Usp. kao tipičan primjer GOLUB – KRIŠTOFIĆ – ČENGIĆ, te PAPIĆ, gdje se vrlo stidljivo i tek nuzgred govori o problemu kontinuiteta elita. Jedan od rijetkih izuzetaka jesu radovi D. Sekulića (vidi: SEKULIĆ – ŠPORERa, i SEKULIĆ – ŠPORERb). Rezultati koje predočavaju Sekulić i Šporer su uvelike komplementarni s mojim ovdje iznesenim zaključcima, no s druge strane, unatoč jasnim empirijskim pokazateljima (vidi: poglavito SEKULIĆ – ŠPORERb, 400-405, s najvažnijim pokazateljem prema kojemu je „elita" nastala prije 1989. godine još i 1996. godine predstavljala 40,7% ukupne «elite»), autori u zaključnim razmatranjima iznose stav koji je suprotan onome koji zastupam u ovome tekstu. Prema njihovu eksplicitnom zaključku, naime, „Hrvatska je prošla kroz proces smjene političke elite" (vidi: SEKULIĆ – ŠPORERb, 417). Ovdje vrijedi pridodati da bi preciznije definiranje kategorija možda uklonilo veći dio (u tom slučaju prividnih) razlika.

[175] LENSKI, 78-79. Za sve dvojbe koje proizlaze iz Paretovih stavova, a koji se inače uvelike oslanjaju na ideje G. Mosce, te se vežu uz suprotstavljanje marksističkim stavovima, usporedi sažeti i vrlo jasni prikaz u: BOTTOMORE, 1-40. Vrijedi, međutim, svakako upozoriti da je u socijalističkim (totalitarnim) sustavima stvarnost bila mnogo bliža Moscinim i Paretovim idejama no što je to slučaj sa stvarnošću suvremenih demokratskih sustava.

od takve definicije nije teško uočiti kako ukupnu sliku jasno ocrtava činjenica da je u Hrvatskoj, unatoč prividu „velike promjene" na početku 90-ih godina 20. stoljeća, vladanje i upravljanje u tranzicijskome razdoblju obilježeno djelovanjem gotovo *isključivo* (na razne načine „preodjenutih") pripadnika stare socijalističke elite. Od prvoga predsjednika, dr. Franje Tuđmana, preko njegova neko vrijeme najvažnijega suradnika, Josipa Manolića, i vođa oporbenih političkih stranaka (Ivice Račana, Slavka Goldsteina, Dražena Budiše, Vlade Gotovca), cijeloga segmenta akademske i intelektualne zajednice, do brojnih nekadašnjih direktora socijalističkih poduzeća koji su u kratkom roku postali kapitalisti i vladajuća gospodarska elita, zemljom posljednjih sedamnaest godina vladaju i upravljaju u golemoj većini pripadnici stare, socijalističke elite.

U ovakvome instant-profilu tranzicijske elite za razumijevanje procesa u kojemu je ona oblikovana bit će dovoljno navesti da su empirijska istraživanja čvrsto potvrdila stavove Josipa Županova glede razvojnih putanja „managerske" elite koju je kao svoju ostavštinu namro socijalizam, a što se *mutatis mutandis* može primijeniti i na ostale segmente društva. Županov je, naime, tvrdio kako će se ti socijalistički „manageri" odlučiti za dvije strategije: „učlaniti se u vladajuću stranku" ili „kupiti znatan (ako je moguće većinski) paket dionica (poduzeća kojim upravljaju)". Istodobno je smatrao da se na treću predvidljivu strategiju, „pouzdati se u vlastitu stručnost i sposobnost ... vjerojatno nitko nije kladio".[176]

Valja ovdje svakako pripomenuti – neki su od pripadnika „nove" elite, poglavito oni koji se danas mogu smatrati polit-

[176] Usp. GOLUB – KRIŠTOFIĆ – ČENGIĆ, 43 i d. Pitanje preživljavanja stare elite postavilo se u svim bivšim socijalističkim zemljama, pa tako rumunjski autor TĂNASE, 362-363, skeptično zaključuje da je posvuda u bivšim socijalističkim zemljama izostala pojava nove elite, odnosno da je ona stara prvo krenula osigurati svoj položaj a tek onda i eventualno rješavati društvene probleme. Njegovi zaključci počivaju, prije svega, na empirijskim istraživanjima provedenim 1993.-94. u Bugarskoj, Češkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rusiji i Slovačkoj, rezultati kojih su onda objavljeni u posebnome broju časopisa *Theory and Society* 24(5)/1995. Zaokruženi pogled na takva istraživanja daje BOZÓKI.

kom elitom novih država, u doba socijalizma pripadali krugu *out*-elite, onima koji su iz ovih ili onih razloga u jednome trenutku „isključeni" iz procesa donošenja odluka te postali „disidenti". No, ti su pojedinci čak i u takvoj poziciji zahvaljujući nizu okolnosti (kao junaci urbanih legendi i usmene predaje, kroz veze i interakciju s onima koji su ih zamijenili na čelnim pozicijama, ili pak zahvaljujući činjenici da su povremeno zatvarani), sačuvali karizmu predvodnika stečenu u doba totalitarne vlasti.

Kako bi slika postala jasnija valja svakako pripomenuti da je ono, što se na razini predstava i predodžbi pokušavalo prikazati kao „velike promjene" nakon izbora 1990. godine, bilo u samome začetku suštinski razvodnjeno konceptom „nacionalne pomirbe" što ga je promovirao sam prvi predsjednik, dr. F. Tuđman. Ideja pomirenja ideoloških protivnika iz vremena dominacije totalitarnih sustava (1941. – 1990.) u sebi je sadržavala retoričke promjene, a onda su nove društvene okolnosti (rat) unijele i diskurzivne ideološke promjene.[177] No, ideja je pomirenja, a što je ovdje posebice važno, uključivala i element bacanja „koprene zaborava" preko svega onoga što je u ime totalitarnih ideologija počinjeno u realnome svijetu. Tako su iz prividno nesocijalističkoga javnoga diskursa, ubrzano konstruiranoga nakon 1990. godine, postupno nestajali zločini što su ih počinili ustaše i (hrvatski) partizani tijekom 40-ih i početkom 50-ih godina 20. stoljeća.

Doduše, ovisno o poziciji u političkom polju, pojedinci su povremeno znali potezati različite verzije sjećanja na drugu polovicu 20. stoljeća. Iz tabora su (tadašnje) lijeve oporbe s vremena na vrijeme dolazile optužbe da je vlast zaboravila ustaške zločine, ali se pri tomu uporno izbjegavalo spomenuti komunistički teror, pa se u nekim (ekstremnim) slučajevima čak i negiralo njegovo postojanje. Sve do danas ljevica se poziva na svoju

[177] Okolnosti u kojima je došlo do diskurzivne promjene izvanredno je raščlanio ŽUPANOV, 49-50. Vrlo uvjerljivo djeluje objašnjenje koje daje HOEPKEN, 216, prema kojemu je ideja o „pomirenju" zapravo nastojanje „otresti se povijesti" u situaciji kada bi s tom poviješću trebalo „izaći na kraj" (u smislu prihvaćanja činjenice da naša prošlost ima i svjetle i tamne trenutke).

tradiciju „antifašizma", ali se slika toga „antifašizma" uvijek definira uz zaborav onih 180.000 mrtvih što su ih ondašnji „antifašisti" poubijali nakon *završetka neprijateljstava*. Desno krilo same vlasti i desna oporba, s druge strane, uporno su nametali problem komunističkih zločina, zaboravljajući naravno ustaške zločine, iznoseći ponekad i takve nevjerojatne tvrdnje poput onih da su logori bili zapravo tek nekomforni hoteli. Središnja politička vlast, oličena u samome predsjedniku, izvrsno je kontrolirala taj diskurs na takav način da su se ekstremne tvrdnje međusobno potirale, pa se zapravo činilo da se sredinom 20. stoljeća i nije desilo ništa ozbiljno. Opravdanje je za ovakvo postupanje bilo da se zemlja nalazi u ratu i da je potrebno okupiti sve snage spremne za pružanje otpora, što se kao argument svakako i može prihvatiti, ali tek uz određena ograničenja. Naime, ratovi su na prostoru bivše Jugoslavije praktično završili do kraja 1995. godine, a ostaje činjenice da ni nakon toga vremena, u proteklih dvanaest godina, niti jedna hrvatska državna institucija nije pokrenula pitanje odgovornosti za desetine tisuća ljudi pobijenih bez suda, a često i bez ikakve stvarne krivnje (da i ne spominjem one koji su proveli godine po tamnicama) nakon 1945. godine.

Preusmjerimo li pogled s Hrvatske na Srbiju, u jednoj pojednostavljenoj slici iz „ptičje perspektive" pokazat će se brojne razlike, no u strukturalnome smislu iznenađujuća sličnost. Razlike se ocrtavaju ponajprije u činjenici da u Srbiji tijekom 90-ih nije bilo čak ni privida, u dimenziji simboličke reprezentacije, „velike promjene" – stara se elita ovdje čak nije ni trudila prikazivati promjene, pa je do toga došlo tek s padom S. Miloševića 1999. godine. I ovdje su „disidenti" iz doba socijalizma dobili zadovoljštinu, često i istaknuto mjesto u ponešto transformiranoj društvenoj ljestvici. No, dok je bio na vlasti Milošević je uspješno nadzirao i donekle usmjeravao i „ljevicu" i „desnicu", ali ih nikad nije ni pokušao i formalno pomiriti. Posljedica je toga bila činjenica da se javno diskurzivno polje samo mehanički proširilo, pri čemu je vlast zadržala čak i staru retoriku, na-

slijeđenu iz socijalizma[178]. Obzirom da mi nisu poznate pobliže okolnosti javnoga tretmana pitanja žrtava poratnoga terora u Srbiji tijekom 90-ih godina, mogu se samo ograničiti na konstataciju da je pitanje tko je odgovoran i kriv za (najmanje) 20.000 poubijanih ljudi (od čega 10.000 samo u Beogradu – ovi brojevi ne podrazumijevaju njemačke žrtve poubijane u Vojvodini)[179] ostalo i tamo bez pravoga odgovora i sudbenoga epiloga.

U Bosni i Hercegovini slika je nešto složenija.[180] Na samome početku 90-ih godina 20. stoljeća izgledalo je da stare elite upravo ovdje imaju najmanje šanse za održavanje stečenih pozicija. Čak se nekoliko mjeseci činilo da je i u bošnjačko-muslimanskome i u hrvatskome korpusu doista došlo do smjene u političkoj eliti te da će se val promjena pokrenut s vrha političke piramide i retorički jasno vidljiv nezaustavljivo širiti u dubinu društva. No, nakon izborne pobjede potkraj 1990. godine valjalo je i praktično preuzeti mehanizme vlasti, od upravnih preko sigurnosnih službi sve do kontrole nad (još uvijek „društvenim") gospodarstvom. Vrlo se brzo, međutim, ispostavilo da osim relativno uskoga kruga ljudi okupljenih oko Alije Izetbegovića i šačice nepovezanih pojedinaca heterogenih pogleda, okupljenih u HDZ-u, ne postoji kritična masa koja bi se mogla označiti kao „alternativna elita". Oblikujući se kroz proces preuzimanja poluga vlasti i uprave, „nova" je elita zapravo sve više i brže ličila na onu staru, koju je, kao i u Hrvatskoj, karakterizirala promjena retorike, ali ne i susljedna temeljita promjena ideološkoga diskursa (osim u hrvatskom segmentu, i to po logici utjecaja koji je dolazio iz Hrvatske). Društvena realnost nacionalnih podjela, s vrlo snažnim utjecajem što je strujao iz susjednih „matičnih" republika, a uskoro i država,

[178] U kojoj su se mjeri preklapali diskurs (socijalističke) vlasti i nekadašnjih „disidenata" tijekom 90-ih u Srbiji zorno pokazuje u najnovije doba SLAPŠAK.

[179] Za ove podatke usp. PORTMANN, 61.

[180] Ovdje znatiželjnijega čitatelja valja svakako uputiti na časopis Status 7/2005, u kojemu je tema broja glasila „Društvene i političke elite u BiH", pa je u tome okviru objavljeno ukupno 12 različitih tekstova (nažalost, nijedan nije bio utemeljen na empirijskim istraživanjima).

dvaju ovdašnjih nacija, još je više onemogućavala bilo kakav ozbiljan pokušaj promjene. Vrijednost simboličnoga kapitala u obliku poznavanja mehanizama i poluga vlasti i uprave naglo je skakala u okolnostima sve oštrijih sukoba, pa su uskoro bošnjačko-muslimanske i hrvatske jezgre „alternativnih elita" ostale izolirane i realno marginalizirane. To ih je onda prisiljavalo na traženje neformalnih i alternativnih mehanizama i poluga moći, što je u praksi značilo oslonac na kriminalni milje i (u slučaju Bošnjaka-muslimana) uvezene „ratnike za pravu vjeru". U konačnici sve je to rezultiralo potpunim propadanjem društvenoga tkiva i rekonstituiranjem u obliku tri zasebna nacionalna društva koje u političkoj zajednici održava isključivo vanjska intervencija. Naravno da se u takvim okolnostima može govoriti onda i o zasebnim politikama sjećanja, u sklopu izrazito nacionalističkoga diskursa i više no vidljive selektivnost. S druge strane, upravo je u BiH nakon revolucionarnoga prevrata 1944./45. palo zasigurno najviše (nevinih) žrtava, pri čemu će se činjenica da nacionalni sastav korpusa žrtava najvjerojatnije ipak nije vjerno zrcalio sastav ukupne populacije pokazati vrlo važnom u oblikovanju politike sjećanja i pokretanja eventualne odgovornosti za počinjena nedjela – oni koji su najviše stradali (Hrvati) najglasniji su u traženju odgovornosti (predmnijevajući krivnju pripadnika drugih nacija), ostali se uglavnom, uz izuzetak uskoga kruga obnovljene organizacije „Mladi muslimani", ponašaju kao da se ništa nije dogodilo.

No, postupak pretvaranja žrtava komunističkoga terora u nacionalne žrtve i njihova susljednoga prebrojavanja po nacionalnom kriteriju nije bio ograničen samo na BiH. Naime, što je više krajem 80-ih godina 20. stoljeća društveni sukob oko (političke) budućnosti Jugoslavije dobivao elemente nacionalnoga (po anglo-američkoj terminologiji „etničkoga") sukoba, to je i diskurs o nedavnoj prošlosti jasnije oblikovan kao isključivo nacionalni diskurs. Putanju razvojne linije odredilo je od sredine 80-ih godina međusobno javno nadmetanje slovenskih i srpskih nacionalista u tome tko je veći Slovenac ili Srbin – i u jednom i u drugom slučaju nacionalisti su (dotad kontrolirani),

slikovito rečeno, „pušteni s lanca“ kako bi ih republička rukovodstva (kao neku vrst „strašila“) iskoristila u procesu pregovaranja na federalnoj razini. No, tako otvoreni ventil slobode vrlo je brzo izazvao lančanu reakciju i u ostalim nacijama bivše Jugoslavije, jer više praktično nije moglo biti zabranjeno ono što je dozvoljeno u Sloveniji i Srbiji. Pred narastajućom lavinom pritiska javnosti najsnalažljiviji pripadnici vladajuće elite i sami su prihvatili nacionalistički argument u objašnjavanju krize izazvane strukturalnom nesposobnošću sustava za društvene promjene. Ukratko, u Srbiji su već u drugoj polovici 80-ih godina za sve nevolje proizašle iz dugotrajne vlasti komunista javno okrivljeni „Hrvat Tito“ i „Slovenac Kardelj“ (kao da upravo Srbi nisu bili najbrojniji u njihovoj pratnji), što je onda dobilo simetriju i u tada aktualnoj „neprincipijelnoj koaliciji“ slovenskoga i hrvatskog političkog vodstva. U Hrvatskoj su, pak, svi grijesi komunizma svaljeni na kolektivna pleća Srba, kao da nikad nije bilo (povelikoga broja) hrvatskih komunista koji su vrlo aktivno sudjelovali tijekom cijeloga poratnoga razdoblja u „socijalističkoj konstrukciji društvene zbilje“. U BiH, pak, politika sjećanja dobila je novu dimenziju pronalaskom, u nekim slučajevima, čak i nacionalnih socijalističkih heroja, poput Đ. Bijedića i H. Pozderca, koji su proglašeni muslimanskim žrtvama srpskih hegemonističkih nastojanja.

No, kakve sve to veze ima s kompozicijom društvenih elita u post-komunističkim i post-jugoslavenskim državama i društvima i pitanjem njihova kontinuiteta? Ovdje se sada vraćamo na problem definicije elite s jedne, i važnost modela „političkoga ciklusa“ na drugoj strani. Elita je, dakle, regrutirana i oblikovana u vrijeme ekstremne uporabe nasilja kao političkoga oružja, prvo u narodnooslobodilačkome ratu, a potom kroz onaj spominjani val revolucionarnoga terora koji je potresao zemlju do početka 50-ih godina 20. stoljeća. U takvim se uvjetima čak može govoriti i o postojanju svojevrsnoga „krvnoga bratstva“ što su ga tvorili svi oni koji su prolili „neprijateljsku krv“. Izvrsnu ilustraciju patologije „krvnoga bratstva“ izrasloga na ritualnom ubijanju neprijatelja pruža, u dostupnim vrelima inače ri-

jedak takav slučaj, mučni opis što ga u svojim memoarima daje M. Đilas. Đilas je, naime, tijekom borbi na Sutjesci u proljeće 1943. godine naišao na dva zarobljena njemačka vojnika, pa mu je prvo, po vlastitom kazivanju, kroz glavu prostrujala misao kako su zarobljenike njegovi „drugovi" ostavili žive „da ne plate za pokolje koje su *njihovi drugovi vršili*, koje će i oni *sutra vršiti*" (naglasio M. A.). Potom nastavlja: „Skinuo sam pušku i – budući nisam smeo pucati, jer su Nemci bili na steni iznad nas, visokoj četrdesetak metara, tako da se čulo njihovo dovikivanje – udario iz zamaha Nemca po glavi. Kundak se odlomio, Nemac pao na leđa. Izvadio sam nož i jednim mahom presekao Nemcu grkljan. Zatim sam dodao nož Raji Nedeljkoviću, političkom radniku kojega sam poznavao od pre rata i čije su selo, Gronicu, sublizu Kragujevca Nemci izmasakrirali 1941. godine – dodao sam mu nož da *dokrajči* drugog Nemca. Nedeljković je pritiskao Nemca, Nemac se koprcao, ali se ubrzo smirio". Divljački je postupak dičnih „boraca za slobodu" (u kojem nije teško prepoznati model ponašanja tipičan za rat što se u prvoj polovici 90-ih vodio na području bivše Jugoslavije) iznenadio čak i pripadnike po zlu čuvene 7. SS „Prinz Eugen" Divizije, a da to nije bio jedini slučaj u praksi jednoga od vođa jugoslavenskih partizana i „antifašista" odaje i njegov komentar. „Nemci su bili kao uzeti – kao mahom zarobljenici, i nisu ni pokušali da se brane ili pobegnu".[181] Sudjelovanje je, dakle, u ovakvim činima nasilja imalo funkciju inicijacijskoga obreda, što dakako ne znači da su svi sudionici tih čina automatski postajali dio elite. U strukturalnome smislu ta elita nije bila ni klasična „elita moći" ni „društvena klasa", ali ni „funkcionalna elita", a važno joj je obilježje predstavljao sustav patronatsko-klijentelističkih odnosa što se razvio i tijekom vremena premrežio cijelo društvo. Stoga se možda može govoriti kako se ona najviše približava obliku *poliarhije* – sustava u kojemu se različite individue i neformalne skupine sukobljavaju u borbi za moć i utjecaj, pri čemu nitko ne raspolaže monopolom. Pripadanje se eliti temeljilo na pripisanome društvenom statusu, u prvo vrijeme ste-

[181] Cijela priča, na koju me je ljubazno upozorio kolega dr. I. Lučić, na čemu mu i ovdje zahvaljujem, u: M. ĐILAS, 1990., 292.

čenom sudjelovanjem u oružanoj borbi, dok je u kasnijim vremenima pri regrutaciji podmlatka čimbenik naslijeđa igrao sve važniju i važniju ulogu. Konačno, u krug se elite moglo dospjeti i određenim profesionalnim sposobnostima i zaslugama, ali pod uvjetom socijalizacije u ključu bespogovornoga i bezrezervnoga prihvaćanja i javnoga ispovijedanja temeljnih postulata samoupravno-socijalističke „političke religije" (u tome su diskursu elemente „svetinje" imali: uloga „druga Tita", „epopeja NOB-a i socijalističke revolucije", „bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti", „samoupravni socijalizam" itd.)[182]. Na taj su način u krug elite inicirani i prihvaćani čak i „ostaci staroga režima", u slučajevima kada se radilo o pojedincima koji su uživali veliki ugled – njihovo javno prihvaćanje socijalističke agende i iz nje izrasle legitimacije donosilo je znatno povećanje simboličnoga kapitala sustavu. Ne treba, naravno, zaboraviti da je to bilo vrijeme kada su protagonisti toga političkog sustava nastojali prijeći iz faze primjene gologa nasilja u fazu uvjeravanja i vladavinu utemeljenu, bar donekle, na pravu.

Oblikovanje elite

Ovdje se, dakle, valja prisjetiti dva primjera koji će naznačenome shematskom prikazu razvoja dati životnu puninu, ali i pomoći razumijevanju susljednih transformacija. Prvi se odnosi na poznatoga književnika Ivu Andrića, koji je ubrzo nakon 1945. godine postao prvi „državni pisac" tadašnje socijalističke Jugoslavije, pri čemu je postupno socijaliziran u pristašu nove, socijalističke stvarnosti sve dok nije 1954. godine i formalno postao član KPJ. Jedan dio razloga, uz činjenicu da se radilo o već vrlo poznatu piscu, koji su komunističke vlasti navele da upravo Andrića odaberu kao osobu koju će moći „pripitomiti" sažeo je u lakonski dogovor u jednome intervjuu Ivo Banac. Ustvrdio je, naime, kako je posrijedi bila prosudba komunističkoga vodstva prema kojoj je poznati pisac već u doba postojanja Kraljevine SHS-Jugoslavije pokazao konformizam koji je omo-

[182] Pojam "političke religije" najjasnije definira GENTILE, 29-30.

gućavao da se od njega napravi što god vlast poželi.[183] Realnost takve prosudbe nije teško pokazati ni danas, i to već na razini uvida u njegovu biografiju, koja otkriva Andrićev gotovo savršeni osjećaj orijentacije u odnosu na vladajuću društvenu i kulturnu klimu[184].

Tako je u vrijeme studija, prije Prvog svjetskoga rata, Andriću prema službenim dokumentima maternji jezik bio „hrvatski", dok je u rubriku „narodnosti" pri upisu na Sveučilište u Krakowu uredno upisao „Hrvat". U to vrijeme, 1914. godine, objavljuje i šest pjesama u antologiji *Hrvatska mlada lirika*, da bi osamnaest godina kasnije, u studenome 1932. godine, sada već kao visoko pozicionirani činovnik ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije, u pismu upućenom M. Kombolu, nadobudno odbio da mu se pjesme objave u *Antologiji novije hrvatske lirike* – teško može biti dvojbe da je to odbijanje rezultiralo postavljanjem na mjesto urednika *Srpskog književnog glasnika* već iduće, 1933. godine. No, valja primijetiti da je Andrić mnogo ranije, već u kasnu jesen 1918. godine, savršeno dobro procjenio odakle pušu politički vjetrovi te je u zagrebačkim *Novostima* tada objavio tekst „Nezvani neka šute", u kojemu, prema riječima njegova srpskog biografa, „oštro odgovara na prve simptome nesloge u državi koja još nije ni stvorena i poziva na jedinstvo i razum". Ispravnost se njegovih prosudbi jasno pokazala kada je godinu dana kasnije, u listopadu 1919. godine, iako s nezavršenim studijem, počeo raditi kao činovnik Ministarstva vera u Beogradu. Iduće, 1920. godine, prelazi

[183] Citirano prema: WACHTEL, 195. U skladu sa svojim uvjerenjima u duboku ukorijenjenost „jugoslavenstva" i silne simpatije spram takvih stavova, što se očituje na gotovo svakoj stranici njegove knjige, Wachtel će ustvrditi samo „da u ovom razmišljanju može biti i zrnce istine".

[184] Biografije Ive Andrića, s težištem na različitim činjenicama iz njegova života, dostupne su na http://www.ivoandric.org.yu/html/biografija.htm (riječ je o biografiji sastavljenoj u sklopu djelovanja Fondacije Ivo Andrić iz Beograda) te http://hr.wikipedia.org/wiki/Ivo_Andri%C4%87 (riječ je o biografiji sastavljenoj u sklopu izrade Leksikona hrvatskih pisaca u BiH – pristup je objema biografijama ostvaren 10. veljače 2007.). Svi detalji o Andrićevu životu u daljem izlaganju, ako nije drugačije naznačeno, potječu iz ove dvije biografije.

u diplomatsku službu, a nakladnike za svoje književne uratke ubuduće traži i nalazi isključivo u Beogradu, da bi devetnaest godina kasnije sastavio zloglasni elaborat o nasilnom načinu „konačnog rješenja" albanskoga pitanja (s tek neznatnom dozom cinizma moglo bi se reći kako je tu do kraja razvio misao o suzbijanju „nesloge" i uspostavi „jedinstva" sukladno nazorima koji su vladali u političkoj kulturi čijim je integralnim dijelom u međuvremenu postao). Nagrada za taj plan, koji će u kasnijim vremenima skrivati na svaki mogući način, uslijedila je iste godine u obliku mjesta veleposlanika u Hitlerovu Trećem rajhu (može li biti dvojbe o tomu da je ugledni diplomata jako dobro razumio Hitlerovu želju za „konačnim rješenjem" židovskoga pitanja – kad se jednom počnu tražiti „konačna rješenja" postaje svejedno radili li se o Albancima, Židovima ili nekom trećem ili desetom).[185] Na tome je položaju dočekao i početak Travanjskoga rata 1941. godine, pa je nešto prije toga, točnije 25. ožujka, bio i službeni predstavnik Kraljevine Jugoslavije pri svečanome činu potpisivanja sporazuma o pristupu Kraljevine Trojnom paktu.

Cijeli je rat proveo mirno živući i pišući u Beogradu, da bi odmah po završetku rata objavio svoja najpoznatija djela, ona nastala tijekom rata – *Travničku hroniku* i *Na Drini ćupriju*. Tim se, izvanredno napisanim, djelima i konačno kvalificirao za miljenika novih vlasti, pri čemu su zacijelo važnu ulogu kod donošenja odluke na strani predstavnika te vlasti igrale izrazito vidljive značajke negativna odnosa spram otomanskoga („orijentalnoga") naslijeđa u Andrićevu književnom diskursu. Naime, tretman islama, otomanske vlasti, islamskoga naslijeđa i muslimana, u Andrićevim najpoznatijim djelima posve je sukladan tretmanu istih problema u balkanskome javnom diskursu konstruiranom i u tradiciju oblikovanom još u 19. stoljeću

[185] Andrićev hrvatski biograf daje naslutiti da je istaknuti pisac i diplomata nudio svoje znanje, iskustvo i usluge i vlastima novouspostavljene NDH, pa ga ne bi bilo teško zamisliti kako „konačno rješava" u istome duhu i na isti način i srpsko pitanje. Može se dakle (opet uz određenu dozu cinizma) zaključiti kako je Andrić imao sreću utoliko što je Pavelićeva vlast odbila njegove usluge.

(i tu je Andrić pokazao zavidnu razinu orijentacije u odnosu na prevladavajuću društvenu i kulturnu klimu). Valja se ovdje samo prisjetiti kako je svojedobno M. Todorova uočila „u diskursima koji preovlađuju u različitim balkanskim zemljama ... veliku međusobnu sličnost i zapanjujuću istrajnost". Tražeći i nalazeći onu najvažniju zajedničku nit u tim historiografskim tradicijama, ona zaključuje „Otomani se uvek opisuju kao nosioci jedne suštinski tuđinske civilizacije, koja se odlikuje fanatičnom i militantnom religijom ... Prilikom opisivanja te civilizacije, akcenat se stavlja na nasilje, zločine i okrutnost", pa ta „slika 'najtužnijega i najmračnijeg perioda' balkanske istorije prikazuje pet vekova otomanske vlasti kao istoriografski ekvivalent zapadnoevropskom 'mračnom dobu' pre pojave istorijskog revizionizma".[186] Tomu svakako valja dodati i zapaženje njemačkoga antropologa K. Rotha koji zaključuje da je opći stav spram otomanskoga naslijeđa u „mladim nacionalnim državama (na Balkanu) /.../ bio krajnje negativan /.../ a 'otomansko' (ili 'tursko') uskoro je postalo sinonim za sve što je negativno i štetno u svakodnevnoj kulturi nacije". U tome je kontekstu onda bilo „sasvim logično što je umanjivanje ove zaostavštine, 'de-otomanizacija' nacionalne kulture, postala jedan od prioritetnih političkih interesa tog vremena",[187] pa se i Andrićevo književno djelovanje u toj dimenziji ukazuje samo kao pridruživanje općemu trendu. Andrićev se, dakle, odnos spram islama i njegova ukupnoga naslijeđa na Balkanu realno smješta u ovakav društveni kontekst, dok je činjenica da je taj i takav odnos zauzeo važno mjesto u bošnjačko-muslimanskome javnom diskursu od kraja 80-ih godina 20. stoljeća,[188] posve drugi problem. Valja tek naznačiti kako se u takvim raspravama moderni bošnjačko-muslimanski identitet, pa i cijela nacija, jednostavno izjednačuju s otomanskim naslijeđem, a u okviru se takve diskurzivne strategije nacija zapravo konstituira u

[186] TODOROVA, 1999, 312-313, O tretmanu otomanskoga i islamskoga naslijeđa u balkanskim kulturama 19. i 20. stoljeća usporedi i izvanrednu studiju JEZERNIK, gdje se opširno obrazlažu okolnosti i uvjeti stvaranja slike o kojoj govori i Todorova.

[187] ROTH, 196-197.

[188] Usp. kao ogledni primjer zbornik *Andrić i Bošnjaci,* Tuzla 2000.

povijesnoj dimenziji i u vremenu kada o njoj na takav način Andrić sigurno nije ni razmišljao. Posljedica je toga da se Andrićev stav spram islama i otomanskoga naslijeđa „čarobnim štapićem" pretvara u stav o Bošnjacima-muslimanima, a da je tomu doista bilo tako je naravno nemoguće dokazati. Stvarni se stavovi velikoga pisca nikad neće saznati, kao što nećemo nikad saznati na koje je sve načine te probleme doista promišljao Ivo Andrić te kako je gledao na promjene koje je donosilo vrijeme. Uglavnom, „antiotomanski diskurs" kojega je i on prihvatio doista je nalazio jasnu rezonancu i kod velikoga dijela nove komunističke elite, kako to izvanredno ilustrira neobični detalj što ga u biografiju J. Broza Tita, objavljenu 1958. godine, unosi V. Dedijer. Opisujući rodni kraj J. Broza, srpski i partizanski povjesničar Dedijer već u uvodu nalazi za potrebno posebice istaknuti: „Turci nisu nikad ovladali Zagorjem", što onda dovodi u izravnu svezu s činjenicom da se u tome od Turaka nikad osvojenom kraju „negovala i razvijala nauka i kultura, istina u jednom vrlo ograničenom krugu".[189] Iz tih detalja proizlazi jasna spoznaja o tomu koliko su i kakvo značenje imali narativi o „Turcima" u svijesti velikoga dijela nove komunističke elite, odnosno zašto je toj eliti upravo Andrić, s njegovim jasno iskazanim negativnim stavovima o otomanskome naslijeđu, odgovarao kao idealna osoba za poziciju „državnoga pisca".

Uglavnom, Andrić je, unatoč mrlji veleposlaničke službe u Trećem Reichu, ili možda baš i zbog nje, inkorporiran u novu

[189] Citirano prema BRKLJAČIĆ, 185. Autorica Dedijerove riječi objašnjava time što se radi o «zemlji koje je najveći dio njegovao mit o predziđu kršćanstva te se hranio na legendi o '500 godina turskog jarma'», očito nesvjesna mjesta i značenja «turskoga» toposa u kulturi iz koje je ponikao Dedijer, ali i suprotnosti dvaju narativa koje je spojila u jednoj rečenici. Oni, naime, koji su se identificirali s «mitom o predziđu» nikako nisu mogli svojim smatrati i narativ o «500 godina turskog jarma» – naprotiv, narativ se o «predziđu» uvijek koristio kao podloga diskursu o kulturnoj superiornosti nad onima koji su «trpjeli jaram». Promakla joj je, opet s time u svezi, misaona podloga povezivanja činjenice da je kraj ostao izvan domašaja otomanske vlasti s tvrdnjom o «negovanju i razvijanju nauke i kulture» kao izvanredna diskurzivna eksplikacija metanarativa o «najtužnijem i najmračnijem» razdoblju povijesti – nažalost to nisu jedina šuplja mjesta u ovoj krajnje bljedunjavoj studiji o konstrukciji «ljudske priče o djetinjstvu» jednog surovog diktatora.

elitu pa su mu već 1945. godine dodijeljene ceremonijalne funkcije, poput one predsjednika Saveza književnika Jugoslavije ili vijećnika na III. Zasjedanju ZAVNOBiH-a. Uz njih je dobio i jednu poziciju koja mu je omogućavala ubrzano učenje i prispodobljavanje novim prilikama – postao je, naime, i potpredsjednik „Društva za kulturnu saradnju sa Sovjetskim savezom". Na tim se dužnostima očito iskazao pa je 1947. godine dobio i mjesto člana Prezidijuma Narodne skupštine NR BiH, a konačnu je provjeru prošao kao član tijela zaduženoga za cenzuriranje inozemnih filmova, u kojemu sjedi od lipnja 1953. godine.[190] Sjedeći u tami projekcijske dvorane i donoseći „pravilne" odluke o tomu koje filmove publika tadašnje Jugoslavije može bez opasnosti gledati, konačno je svojim novim „drugovima" dokazao da je „jedan od njih", pa su ga iduće, 1954. godine, i formalno primili u KPJ – no, i to valja posebice naglasiti, Andrić nikad nije ušao u onaj nutarnji krug partijskih pisaca/intelektualaca koji su osim istaknutoga položaja imali i realnu političku moć te sjedili na mjestima i u tijelima koja su donosila važne odluke.[191] Potpunu transformaciju iz „gospodina diplomate" u „druga narodnog pisca" koji je u potpunosti ovladao egalitarnim kolektivnim diskursom konačno je dokazao izjavom što ju je dao nakon objavljivanja vijesti da je dobio Nobelovu nagradu za književnost. Ta je izjava poznata u dvije verzije – prema jednoj, manje vjerojatnoj, a koja više liči na izjavu predsjednika zemljoradničke zadruge no autora Andrićeva kalibra, poznati je pisac rekao „Mislim da je ovo pre svega nagrada za moju zemlju ... Svet je obratio pažnju na jugoslovensku književnost. Više od 400 knjiga jugoslovenskih autora objavljeno je u različitim zemljama od 1945. godine. Počast koja mi je ukazana obuhvata čitavu Jugoslaviju". Druga varijanta, koje se ipak čini vjerodostojnijom, glasi: „Znam da se ova nagrada

[190] Za Andrićevo sudjelovanje u radu cenzorske komisije usp. MILORADOVIĆ, 112.

[191] Zapažanje koje iznosi KULJIĆ, 435, a prema kojemu su «u Titovom režimu ... vodeću organsku inteligenciju» tvorili ljudi koji su uz simbolični kapital što je proizlazio iz djelovanja u kulturnom polju imali na raspolaganju «određenu moć», zaslužuje u ozbiljnoj raščlambi, kakvu sam poduzima, mnogo više pozornosti no što mu Kuljić pridaje svojim lakonskim izričajem.

dodeljuje pojedincu, ali počast koja mi je ukazana proteže se na čitavu zemlju, zbog njene velike borbe na svim poljima ljudske delatnosti, naročito na polju kulture".[192]

Slučaj, dakle, Ive Andrića zorno ilustrira kako se u krug nove elite, pripadnika „krvnoga bratstva", inkorporiralo istaknute pojedince koji su, poput kakvih ikona, trebali osnažiti legitimaciju nove vlasti, pri čemu se pojedinčeva biografija, a samim time i sjećanje, mijenjalo i reinterpretiralo sukladno novom diskursu. Drugi, pak, odabrani primjer omogućuje uvid u to kako se ta elita transformirala u idućih dvadesetak godina i kako se pri tome oblikovao diskurs onoga „disidentskog" sloja koji će, bar u Hrvatskoj, stvarno preuzeti političku vlast na samome početku 90-ih godina 20. stoljeća. Pozovemo li opet G. Lenskoga u pomoć neće biti teško zaključiti da je od sredine 50-ih godina, odnosno preciznije od vremena Staljinove smrti 1953. godine, kada je uklonjena izravna vanjska ugroza, socijalistička Jugoslavija ušla u treću fazu svoga „političkoga ciklusa". Legitimacija je novoga poretka već bila u potpunosti izgrađena, nije više bilo ozbiljne vanjske ugroze, a nutarnja je oporba (ne zaboravimo: uz velike žrtve) bila u korijenu sasječena. Sustav se sada mogao i morao osloniti na uvjeravanje i dopustiti inicijativu onima koji su bar generalno bili u njega uspješno uklopljeni te time doista postati *poliarhija*. No, tu se pojavio ozbiljan problem i ograničenje – stari aparat prisile, oblikovan u službe sigurnosti u doba nasilnoga obračuna s protivnicima, ostao je integralnim dijelom političkoga i državnog sustava. On je bio definiran i izgrađen tako da otkriva „neslogu", praktično sve one koji su se protivili uspostavi novoga modela društvenih odnosa, te da ih eliminira i održi društveno „jedinstvo" u izgradnji novoga poretka.[193] Kao i svaki takav aparat prisile, i ovaj je

[192] Obje izjave donosi WACHTEL, 217. Prvu je prenio *Primorski dnevnik* a drugu *Borba,* što joj samo po sebi daje veću vjerodostojnost.

[193] VODUŠEK STARIČ, 115, ovako definira pojam «jedinstva» kako se on među komunistima rabio krajem Drugog svjetskoga rata i u neposrednom poraću: «jedinstvo je ... imalo višestruko značenje: učvršćivanje partijske vlasti u okviru OF-a i istodobno likvidiranje opozicije unutar Partije, kao i partijsko podređivanje centru.»

po inerciji morao nastaviti tražiti neprijatelje i istim metodama kao i do tada, a to znači (velikim dijelom) podmetanjem i nasiljem kao odgovorom, tragati za (zamišljenom) „neslogom" i uspostavljati narušeno (zamišljeno) „jedinstvo". Problem je bio u tome što je tim aparatom upravljao mali dio komunističke elite koji je, uz to, imao i svoje agende i vizije budućnosti. Posljedica je toga bila da se svaka inicijativa što je dolazila iz kruga same elite, a nije dogovarala agendi šefova aparata prisile i s njom povezanim vizijama, počela tumačiti kao „nesloga" koja narušava „jedinstvo". Na čelu toga aparata, držeći ga pod punom kontrolom i nadzorom, stajao je inače Aleksandar Ranković, loše obrazovani i beskrajno surovi „pas čuvar" revolucije i njezina vođe, Josipa Broza Tita. On je s toga položaja u dva desetljeća nakon rata izgradio gustu mrežu klijenata (utemeljenu na djelovanju unutar aparata prisile, odakle se za nagradu odlazilo na važne „rukovodeće položaje") koja je pokrivala cijelu tadašnju Jugoslaviju, ali je pri tomu najširu bazu i oslonac imala u Srbiji i krajevima gdje su Srbi tvorili koherentnu masu populacije. Praktično je, međutim, Ranković svojim ukupnim djelovanjem uspio narušiti ravnotežu *poliarhije*, i to kroz stvaranje monopola nad sigurnosnim službama, čime je stekao izrazitu prednost u odnosu na svoje političke konkurente. Da bi se doista razumjelo što je to značilo mora se par riječi potrošiti na pojašnjenje misaonih struktura iz kojih je polazilo kako Rankovićevo, tako i djelovanje njegovih suparnika.

Jedno od važnih pitanja na kojemu se testiralo shvaćanje o tomu što je „jedinstvo" bilo je ono nacionalno. U gruboj podjeli moglo bi se reći da se komunisitička elita u doba oblikovanja socijalističke Jugoslavije podijelila na dva osnovna tabora: na jednoj strani pristaše izgradnje političke nacije „Jugoslavena", kojima bi stari nacionalni identiteti ubuduće bili tek stvar folklora, bez realne političke važnosti; na drugoj su strani stajali pristaše dosljedno provedene federalizacije, koji su smatrali da su federalne jedinice, definirane kao nacionalne države, no bez punoga suvereniteta, idealan okvir za dalji razvoj „nar da

i narodnosti" bivše Jugoslavije.[194] Aleksandar je Ranković, poput svoga šefa, J. Broza, pripadao onoj prvoj grupi, koja će nakon kraja rata odnijeti, ponajprije zbog široke srpske podrške, konačnu prevagu (treba li uopće naznačiti da će ta pobjeda, u skladu s komunističkom i staljinističkom tradicijom nasilnih obračuna, označiti i fizičku eliminaciju njihova „ideološkoga protivnika", Andrije Hebranga). Ranković je, dakle, i formalno i stvarno bio integralni „Jugoslaven", pa je taj element „jugoslovenstva" u njegovoj interpretaciji, a onda i u interpretaciji cijele službe koju je vodio, predstavljao važan dio onoga „jedinstva" koje je čuvao i branio.

No, ta pozicija nije bila bez ugrađenih proturječnosti, vezanih ponajprije uz samo federalno uređenje Jugoslavije kakvo je definirano još 1943. godine i stvarno potvrđeno nakon kraja Drugog svjetskog rata. Bilo je, naime, vrlo teško unutar takvoga ustavno-pravnoga okvira praktičnim djelovanjem održati ideju o jedinstvenoj političkoj naciji „Jugoslavena", čak i pod uvjetom da su ingerencije federalnih jedinica svedene na vrlo nisku razinu samostalnosti – Hrvatska, Slovenija ili Srbija, onako kako su ograničene nakon Drugog svjetskoga rata, i nadalje su ostajale „teritorij nacije", pa se i komunistička elita ponašala sukladno takvu shvaćanju, radeći uvijek na korist „svoje zemlje" i kroz to sve više učvršćujući nacionalni identitet naslijeđen iz predkomunističkoga doba. U novijoj se literaturi često uzima da su se nacije u Jugoslaviji znatnije teritorijalizirale u okvirima „svojih" republika tek u šezdesetim godinama te se to povezuje s normativnim promjenama što ih je donio Ustav iz 1963. godine.[195] Ovakav «ustavni argument» kao objašnjenje dezintegrirajućih procesa u bivšoj Jugoslaviji tipičan je za diskurs najvećeg dijela srpske historiografije, a do paroksizma ga je, pod prepoznatljivim utjecajem svojih srpskih prijatelja, doveo američki pravnik

[194] Najistaknutijim predstavnikom ove druge struje može se smatrati ratni vođa K(omunističke) P(artije) H(rvatske), Andrija Hebrang. Njegove ideje i djelovanje tijekom II. svjetskoga rata izvrsno portretira IRVINE.

[195] Kao primjer vidi: PAVLOWITCH, 208: «Konačnim uvođenjem stvarne decentralizacije, Ustav iz 1963. podsticao je povezivanje nacionalnosti s teritorijom».

i antropolog, R. M. Hayden.[196] Da je autor, umjesto rasprava s «beogradskim prijateljima», čiju podužu listu donosi u «Predgovoru i zahvalnosti»[197], pozornije čitao primjerice dnevničke zabilješke Borisava Jovića, koje inače citira na samo jednome nevažnom mjestu,[198] pokazala bi mu se posve drugačija slika prilika koje su dovele do raspada Jugoslavije. Snažan utjecaj beogradskih intelektualnih krugova koji su, svjesno ili ne, svojim djelovanjem inspirirarli rat u bivšoj Jugoslaviji, jasno se inače razaznaje u Haydenovu stavu da su slovenski «jednostrani (ustavni) čini» doveli do toga da je «opstanak jugoslovenske federacije postao nemoguć u ustavnom, a iz toga razloga i u političkom smislu, što je izbijanje unutrašnjeg rata *učinilo neizbežnim*».[199] Ostavljajući po strani pitanje što je izazivalo pojedine čine, a ni u tome Hayden nije baš bio «sretne ruke», ostaje činjenica da je zaključak o *neizbježnosti* rata nakon raspada zemlje tipičan argument srpske političke elite – primjeri Čehoslovačke ili SSSR-a jasno pokazuju da raspad federacije ne vodi *nužno* u rat, odnosno dokazuju da je rat u toj situaciji *izborna* opcija. No, vraćajući se na «ustavni argument», vrijedi upozoriti kako ozbiljnija istraživanja jasno pokazuju da je republički interes vrlo rano postao argument u raspravama različitih državnih i paradržavnih tijela socijalističke vlasti[200]. U sklopu takve društvene reprodukcije nacionalnoga identiteta referentna točka, onaj «važni drugi», sve su više postajale susjedne nacije, koje su se počele, u skladu s egalitarističkim diskursom, tretirati kao kompetitori u borbi za oskudne resurse (tko će dobiti veći dio kolača od sredstava prikupljenih i dijeljenih na razini cijele

[196] Vidi: HAYDEN.

[197] HAYDEN, 13.

[198] ISTO, 46.

[199] ISTO, 45 – naglasio M. A.

[200] Vidi kao primjer SELINIĆ. U raspravama o podjeli primjerice uvoznih kvota za vještačka gnojiva potezali su se i argumenti ovakvoga tipa: «Ja sam protiv socijale, ja sam protiv toga da se mi udružujemo u cilju nekog apsolutnog izjednačenja u svemu, pa da budemo svi jednaki radi neke familijarne sloge, a da u isto vreme delujemo van zakona tržišta gde se razvija borba za najpovoljnije uslove». Isti je diskutant dodao «da se u ovim pitanjima ne može primenjivati 'bratstvo i jedinstvo', jer se radi o poslovnoj stvari» (SELINIĆ, 179).

države). U takvoj je situaciji mjesto u institucijama središnjih, federalnih vlasti, postalo poluga i mehanizam kojim se donosila korist «svojoj zemlji» te se ujedno iskazivala premoć nad «drugim».[201]

Sve je to vodilo u situaciju u kojoj, tijekom vremena i zahvaljujući gotovo neosjetnim promjenama u društvenoj klimi kroz prihvaćanje starih misaonih obrazaca, (zamišljeno) «jedinstvo» političkoga «jugoslovenstva» u slučaju A. Rankovića nije narušavao element srpskoga nacionalizma. Prvotni marksistički diskurs je takve promjene mogao tolerirati sve dok je dobrobit srpskoga naroda nacionalizam povezivao s projektom socijalističke revolucije. Tako se u njegovim shvaćanjima i djelovanju područje tolerancije za iskazivanje nacionalnoga vremenom sve više širilo. Na ovome bi se mjestu, kako bi se pokazalo (i dokazalo) da «slučaj Ranković» nije zapravo nikakva posebnost, svakako valjalo prisjetiti načina na koji je svojedobno, u prvim godinama tranzicije nekadašnjih socijalističkih država, međusobni odnos marksizma i nacionalizma predstavila M. Todorova.[202] Ona je, naime, između ostaloga (pri tomu se sa svim tvrdnjama nije moguće bez ostatka složiti) ustvrdila:

a/ svijest o «etničkom» identitetu i nacionalizam su fenomeni vezani uz modernost;

b/ moraju se jasno razdvajati komunizam kao ideologija s jedne, i praktično djelovanje unutar državnih organa u komunističkim društvima s druge strane;

c/ i komunizam i nacionalizam su kao ideologije specifični

[201] Institucionalizacija «bivanja nacijom» provedena je u socijalističkoj Jugoslaviji doslovnim kopiranjem sovjetskoga modela «rješavanja nacionalnoga pitanja». O problemima koji su iz toga proizlazili raspravljam na drugom mjestu u ovoj knjizi, a ovdje se čini dostatnim uputiti čitatelja na dva djela koja daju misaonu podlogu ovdje predočene skice razvojne putanje – usp. BRUBAKER, 1996., te BUNCE, 1999.

[202] Vidi: TODOROVA, 1993., posebice zaključke na str. 152-153. Do sličnih je rezultata, istražujući stavove najvažnijih komunističkih državnika, došao i KRYUKOV. Na nešto drugačiji način, s pogledom ograničenim samo na prostor bivše Jugoslavije, problem odnosa marksizma i nacionalizma tretira i SEKULIĆ.

odgovori na izazove modernizacije, ali kako između njih postoji teorijska inkompatibilnost ne može doći do njihove organske simbioze;

d/ nacionalizam i «državni komunizam» (institucionalizirano „bivanje nacijom» u socijalističkim zemljama) predstavljaju dio kontinuirane razvojne putanje u Istočnoj Europi, započete još krajem 18. ili početkom 19. stoljeća;

e/ u okviru (socijalističke) države nastale nakon 1917. godine došlo je do spajanja komunističke prakse (koja je inkorporirala važne elemente marksističke doktrine) i nacionalizma;

f/ tijekom postojanja istočnoeuropskih komunističkih država (u koje svakako treba ubrojiti i SFRJ) hegemonija je klasične marksističke doktrine predstavljala kratku cezuru u kontinuiranome razvoju nacionalizma te je tijekom toga kratkoga razdoblja klasični marksizam zapravo postao irelevantan, unatoč verbalnoga zazivanja Marxa i njegovih nastavljača.

U domeni praktičnoga djelovanja sve to izvrsno ilustrira činjenica da je, primjerice, upravo Ranković osobno uredio povratak iz emigracije u tadašnju Jugoslaviju poznatog predratnoga pisca ali i jedne od ikona srpskoga nacionalizma, Miloša Crnjanskoga,[203] čime je očigledno ugađao nacionalističkim intelektualnim krugovima u Beogradu. Štoviše, osobno je krenuo iz Dubrovnika u Rijeku kako bi se s Crnjanskim prvi susreo te tako i njemu i onima s kojima će kasnije pisac komunicirati na simboličan način stavio do znanja tko je zapravo „glavni Srbin" koji je intelektualnu veličinu dočekao po povratku u „otadžbinu".[204] Da je doista upravo sebe doživljavao kao „glav-

[203] Ne ulazeći ovdje u njegov književni prosede, kao ni u razloge zašto je to bilo tako, valja samo naznačiti da je Crnjanski odmah 1945. godine proglašen „narodnim neprijateljem" te da je njegovo ime dospjelo na index prohibitorum autorum – usp. MILIČEVIĆ, 128.

[204] O dolasku Crnjanskoga i svome susretu s njim piše Ranković u zabilješkama nastalim neposredno nakon što je uklonjen sa svih funkcija – RANKOVIĆ, 107-108. Obzirom da mu je sam J. Broz zamjerio postupak dovođenja u zemlju Crnjanskoga, Ranković naknadno nastoji umanjiti svoju ulogu u tome pa veli da su cijeli postupak „vodili drugovi iz Srbije više od dve godine"

noga Srbina" pokazuje Ranković u sačuvanim i objavljenim bilješkama kada svoje uklanjanje iz političkoga života tumači kao „udar na Srbiju". Objašnjavajući, naime, okolnosti u kojima je došlo do obračuna koji je završio njegovim porazom, Ranković veli: „Čine se razni pokušaji da se o jednom trošku, uglavnom *mom*, prevaziđu sve nevolje, zamagle pravi problemi, prikriju ili bar odlože lične i kolektivne odgovornosti. Prvo što se može pritom primetiti jeste da sve to nije raspoređeno na ravne delove od Maribora do Đevđelije. *Srbija je*, izgleda, *morala da plati* cenu i zbog nečeg nepostojećeg."[205] Zašto je, pak, čovjeku koji je pretendirao na poziciju „glavnoga Srbina", ali i bio šef represivnoga aparata, trebalo popravljanje *imagea* kroz dovođenje Crnjanskoga otkrivaju dnevnički zapisi suvremenika, revolucionara i književnika, Dobrice Ćosića. Zapis o kojemu je riječ potječe iz vremena kada se pripremao partijski sastanak na kojemu je trebalo dotući već uklonjenoga Rankovića. U sklopu tih priprema, Ćosić, i sam dio onodobne elite, i to onoga kruga koji je imao moć, vodio je rasprave sa svojim kolegama književnicima (Borislav Mihajlović, Slobodan Selenić) i istaknutim intelektualcima (Vojislav Đurić), od kojih je čuo ovakve stavove: „Svima je nezamislivo da se ja opredeljujem za 'policiju', da stajem na stranu Udbe, bez obzira na istinu ... Ne treba danas stati uz ljude koji su bili Udba i policija".[206] Nema dvojbe da je i sam Ranković bio vrlo dobro upućen u to kako se na njega gledalo u intelektualnim krugovima, pa je i dovođenje Miloša Crnjanskoga očigledno trebalo promijeniti već oblikovanu sliku čovjeka koji se surovo i bez milosti obračunavao sa svim stvarnim i zamišljenim neprijateljima.

---

te dodaje da je do susreta s poznatim piscem „došlo sasvim slučajno". Koliko je „slučaja" bilo u tome da se „na proputovanju iz Dubrovnika ... u Beograd" svrati na jedan dan u Rijeku može prosuditi samo onaj tko poznaje zemljopis bivše Jugoslavije, pa zna da je takvo putovanje 1965. godine iziskivalo veliki napor i da se nije poduzimalo bez vrlo važnih razloga.

[205] RANKOVIĆ, 83 (naglasio M. A.).

[206] Stavak iz Ćosićevih dnevničkih bilješki, tiskanih 2000. godine u Beogradu, prenesen je u: RANKOVIĆ, 281, gdje se njime u naknadnoj raščlambi dokazuje „nevinost" nekadašnjega šefa sigurnosnih službi.

Sve je to, naravno, izazivalo reakcije na drugim stranama, obzirom na činjenicu da su svi komunisti odreda pripadali istoj tradiciji i bili socijalizirani kao pripadnici neke nacije. Protokom vremena, a u odsustvu institucionalnih demokratskih okvira dogovaranja i pregovaranja, reakcije su se taložile i potom pretvarale u nesporazume, nesporazumi u trvenja, a trvenja u otvorene sudare i sukobe, koji su formalno ostajali skriveni oku javnosti. Ključni je problem u takvu kontekstu, međutim, predstavljala činjenica da su Ranković i njegov krug svaki drugi nacionalizam, onaj hrvatski, slovenski ili albanski, bez obzira na njegove socijalne konotacije, doživljavali kao otvorenu ugrozu „jedinstva", praktičan iskaz „nesloge". Obzirom, pak, na realni monopol u uporabi službe čiji je zadatak bilo uklanjanje „nesloge" i uspostavljanje „jedinstva", nije nikakvo čudo što se Rankovića i njegov krug u široj javnosti sve više percipiralo kao „zaštitnika Srba", odnosno „velikosrpskog nacionalistu". Pri tomu svakako valja upozoriti da u toj široj javnosti nacionalistički diskurs nikad nije bio potisnut diskursom o društvenoj transformaciji u duhu komunističke ideologije, na način na koji se to (u jednom, kako je već rečeno, relativno kratkom razdoblju[207]) dogodilo s komunističkom elitom. Duboke zasade i izvanredno važno mjesto što ga je nacionalizam imao u konstrukciji socijalističke društvene stvarnosti, unatoč prividu stvorenom „jugoslavenskim marksističkim diskursom" tijekom 50-ih godina 20. stoljeća, otkriva pogled na školske programe jezika i književnosti jugoslavenskih republika u prvoj polovici 60-ih godina 20. stoljeća. U vrijeme, dakle, dok su Ranković i njegove središnje državne službe još uvijek nadzirali sve pojave nacionalizma, a sam Ranković dovodi iz izgnanstva pisca-na-

[207] Jedan od prvih javnih signala napuštanja ideje o postupnome „gašenju" nacionalističkoga diskursa u korist internacionalističkoga/klasnog/jugoslavenskog bila je rasprava između srpskoga književnika Z. Mišića i slovenskoga kritičara D. Sege, vođena 1956. godine – usp. kratak prikaz u: PAVKOVIĆ, 138. No, pažljivu promatraču važna se pitanja ukazuju već i iz činjenice da je još 1945. godine u Srbiji kazneno djelo za koje se odgovaralo pred „sudom narodne časti" bila i „odgovornost za poraz i kapitulaciju Jugoslavije 1941.", dok takvoga kaznenoga djela nije bilo na popisu djela za koje su sudili isti sudovi u Hrvatskoj i Sloveniji – usp. VODUŠEK STARIČ, 211.

cionalnu ikonu, dogodilo se da je Ministarstvo prosvete Srbije „napravilo potpun spisak tekstova koji će se koristiti od 5. do 8. razreda. Izuzev tekstova posvećenih Titu i ratu (koji su po definiciji nadnacionalni), u srpskom programu skoro da uopšte nije bilo hrvatskih pisaca (jedini izuzeci bili su odlomci iz Šenoine *Seljačke bune* u programu za šesti, i delovi Mažuranićeve *Smrti Smail-age Čengića* u programu za sedmi razred).“[208] Na drugoj strani, sličan popis što su ga napravile hrvatske prosvjetne vlasti ipak je uključivao Stefana Mitrova Ljubišu, Petra Kočića, Steriju Popovića, Branislava Nušića, Desanku Maksimović, Ivu Andrića, Milovana Glišića, Lazu Lazarevića te Svetolika Rankovića.[209]

U situaciji odsustva prava na javni govor o ovakvim problemima, uz obrazloženje da bi to moglo izazvati „poremećaje u međunacionalnim odnosima“ (kao da ovakvi problemi nisu već sami po sebi bili „poremećaji“), pribjegavalo se zaplotnjačkom diskursu i anonimnim porukama. Jednu takvu dobio je i sam J. Broz u kasno proljeće 1966. godine, neposredno pred održavanje „Brionskoga plenuma“ na kojemu je A. Ranković uklonjen sa svih dotadašnjih pozicija. Pismo su potpisali anonimni „komunisti iz Bosne i Hrvatske“, a brojne pritužbe iznesene u njemu pokazuju da je diskurs koji će obilježiti sam kraj sedmoga desetljeća i konstituirati ono što se danas uobičajeno (s različitim vrijednosnim konotacijama) naziva „hrvatsko proljeće“, već 1966. godine bio u potpunosti uobličen.[210] Tu se jasno i otvoreno govori o „velikosrpskoj politici“, koju se onda analizira na razini simbola ali i realnih učinaka: od zanemarivanja i „zaborava“ činjenice da je ustanak protiv njemačkih okupatora i kvislinga u bivšoj Jugoslaviji započeo formiranjem sisačkoga

[208] WACHTEL, 222. Nije teško naslutiti da je odlomak Seljačke bune zapravo ocrtavao Zagorje kao „buntovni rodni kraj najvećega sina“, J. Broza, dok je Mažuranićev tekst u program ušao kao izraziti primjer anti-turskoga diskursa koji opravdava „de-otomanizaciju“.

[209] ISTO, 222-223. Wachtel, naravno, i Ivu Andrića ubraja u srpske pisce.

[210] Anonimno pismo, sastavljeno na jedanaest stranica tipkanoga teksta, prepričava, uz posve nesuvisle i neumjesne komentare, MITROVIĆ, 2005., 210-215.

partizanskog odreda 22. lipnja 1941. godine, do srpske prevage u organima represije, i prelijevanja novca kroz savezne fondove a kojim se onda izgrađuje Srbija.

U kojoj je mjeri upravo ovo pismo, kao jasan simbol stanja duhova u zemlji u tome trenutku, utjecalo na J. Broza pri donošenju odluke o odstranjenju A. Rankovića nemoguće je u ovome trenutku precizno spoznati. Pa ipak, njegovu se važnost, ali i iz toga proizašlu reakciju, dade razabrati na posredan način, kroz tretman obljetnice formiranja „Sisačkoga odreda" upravo te 1966. godine. Kako je to primijetio D. Roksandić, 1966. godine je na stranicama *Vjesnika* ta obljetnica dobila potpuno novi tretman, i to takav da se to „nije moglo usporediti s bilo čime u razdoblju nakon 1945. (godine)".[211] Roksandić to s pravom dovodi u svezu s predstojećim obračunom s Rankovićem na Brijunima i smatra takav tretman obljetnice „pouzdanim barometrom", koji je signalizirao promjenu u sustavu „odnosa moći" i u Hrvatskoj i u Jugoslaviji. Pismo, pak, anonimne skupine „komunista iz Bosne i Hrvatske" i Brozov promptni odgovor u obliku novoga tretmana obljetnice „Sisačkoga odreda" (ne može biti dvojbe o tomu je li taj novi pristup, kakav zrcali pisanje *Vjesnika*, mogao proći bez Brozovog miga) upućuju na zaključak da je promjena „sustava moći" išla u korist javno već odavno „zaboravljenih" tradicija Hebrangove verzije „NOB-a i socijalističke revolucije". Pri takvoj prosudbi valja svakako uzeti u obzir da je predstavka anonimnih „komunista iz Bosne i Hrvatske" uključivala i pritužbu na činjenicu da „u resorima unutrašnjih poslova i miliciji preovlađuju kadrovi sa srpskom nacionalnom pripadnošću".[212] Odgovor je na to došao odmah sutradan po održanome „Plenumu" na kojemu je definitivno odstranjen Ranković, na sastanku I(zvršnoga) k(omiteta) CK SKJ održanom, također na Brijunima, 2. srpnja. Tom je prigodom, očigledno se izravno referirajući na anonimnu predstavku, možda čak predmnijevajući da tu sjedi i netko od njezinih autora, J. Broz „prema zapisniku sa ove sednice, tražio da u Sa-

[211] ROKSANDIĆ, 1995., 266.

[212] MITROVIĆ, 2005., 214.

veznom SUP-u bude više Hrvata".[213] U tradicionalnoj se, pak, socijalističkoj literaturi obično uzimalo da je Brozov obračun s Rankovićem bio znak stajanja na stranu „liberala" (pristaša reformi) a protivu „konzervativaca" i „dogmata" (protivnika reformi),[214] no u novije se doba dvije strane u sukobu definiraju kao „statisti" i „centralisti" na jednoj te „federalisti" na drugoj strani.[215] Ovaj novi rječnik zrcali zaključak da ključno pitanje u sukobu nije bio odnos spram reformi već pitanje nadzora nad službama sigurnosti, a onda, i s time u svezi, nadzora nad redistributivnim funkcijama socijalističke države te, posredno i iz toga izvedeno, drugačiji pristup nacionalnim odnosima.

Valja, međutim, ovdje svakako upozoriti i na osobnu razinu i njezinu važnost pri donošenju odluke o uklanjanju A. Rankovića. Naime, nije teško razaznati da je u osobnoj motivaciji promjene kod J. Broza posve sigurno važnu ulogu igrala spoznaja da se na mnogim mjestima i u mnogim prigodama već počelo govoriti o mogućnosti da ga Ranković ne samo naslijedi po smrti, već i da ga još za života ukloni s čelnih funkcija. Takvu, osobnu pozadinu njegova uklanjanja, ocrtava u svojim zapisima i sam Ranković te eksplicitno navodi situacije koje su u Brozov um posadile klicu sumnje u stvarnu ulogu i namjere vjernoga „psa čuvara". Tako govori o: Brozovom prigovoru da neki Rankovićevi bliski suradnici pričaju „okolo kako je on, Tito, posenilio i da živi na drogama"; „bapsko-tračerskim pričama" o Rankovićevim ambicijama koje da su „lansirale supruge nekih zvaničnika zatečene u nekom imaginarnom strahu za

[213] Kratki prikaz te sjednice, s citiranim riječima, donosi redakcijski tekst „Hronologija jedne farse", u: RANKOVIĆ, 263.

[214] Tako, primjerice, ostajući u tradiciji diskursa oblikovanoga u doba socijalizma, KULJIĆ, 261-265.

[215] Vidi primjerice D. JOVIĆ, 2003(a), 271-273. Slično i DŽAJA, 2004., 147-149. SEKULIĆ, 43-44, zastupa stav prema kojemu se komunistička elita dijelila na „centraliste" i „decentraliste", pri čemu su oni prvi „savezništva sklapali sa srpskim nacionalistima nadajući se da će tako moći obnoviti međuratnu srpsku dominaciju i u novoj Jugoslaviji", dok su oni drugi „ulazili u nelagodne veze s tradicionalnim nacionalistima i zastupali 'modernizirane' nacionalne interese" – čini se, međutim, da nema razloga praviti distinkciju između komunista „centralista" i „decentralista" na jednoj i „klasičnih nacionalista" na drugoj strani.

sudbine svojih muževa"; zatim navodi incident u Bileći izazvan „šovinističkim ispadom jednog Srbijanca u školi rezervnih oficira", kada je ovaj proricao da će uskoro na zidu visjeti Rankovićeva umjesto Brozove slike, a epilog je incidenta bio taj da je „iz Saveza komunista isključen Zagrepčanin koji je obavestio o ovom slučaju, a Srbijanac je zaštićen"; tu je i slučaj dovođenja Crnjanskoga natrag u zemlju; konačno, u Jugoslaviju je, a onda i do samoga J. Broza, doprla vijest da se Rankoviću, prigodom posjeta SSSR-u u proljeće 1966. godine, nazdravljalo kao budućem „predsedniku Republike".[216] Iz svega toga onda nije teško zaključiti da se J. Broz odlučio odstraniti A. Rankovića u najmanju ruku iz predostrožnosti – s pozicijama koje je imao i s resursima s kojima je raspolagao, šef je represivnoga aparata mogao vrlo lako doći na ideju, ili čak biti nagovoren, da preuzme kormilo u svoje ruke. Za odstranjivanje, pak, potencijalnoga i stvarno moćnoga suparnika valjalo je pronaći saveznike i tu je vraćanje iz „zaborava" Hebrangova pristupa nacionalnom pitanju, kao ustupak (sukladno Brozovom rasuđivanju očito brojnim) hrvatskim komunistima kojima je ono još (mada potajno) bilo na srcu, odigralo važnu ulogu. Novo značenje obljetnice sisačkoga događaja, ali i zahtjev za većim brojem hrvatskih kadrova u represivnom aparatu, bili su u tome kontekstu sigurni i pouzdani signali prihvaćanja diskursa nezadovoljnika.[217]

Javnost je, međutim, unatoč „ezopovskome" jeziku političkih tribina na svoj način tumačila promjene do kojih je došlo sredinom 1966. godine. Kako to pokazuju izvješća nižih partijskih instanci u Hrvatskoj, upućena središnjim republičkim organima u Zagrebu, sva su nastojanja sredstava javnoga pri-

[216] RANKOVIĆ, 52, 105-108, 161, 169.

[217] Uzimajući u obzir političku kulturu komunističkoga totalitarizma, ne smije se u potpunosti isključiti niti mogućnost da je J. Broz, na ovaj ili onaj, način čak i „naručio" (izravno, ili možda tek u napola skrivenim natuknicima u razgovorima koje je vodio) pismo anonimnih „komunista iz Bosne i Hrvatske". U svakome je slučaju, međutim, znakovito da je zahtjev za drugačijim tretmanom onoga što se dogodilo u Sisku u lipnju 1941. godine stavljen na prvo mjesto u anonimnoj predstavci – time se jasno stavljalo do znanja da je riječ o „pravovjernim" komunistima, koji stvarnost dosljedno utemeljuju na ratnim tradicijama, ali ih samo žele nešto drugačije tumačiti.

općavanja da Rankovićevo uklanjanje tumače u ideološkome ključu ostala bezuspješna. Na sve se strane govorilo u tonu koji ilustriraju dvije izjave: „dobro (je) što se na vrijeme otkrila namjera Srba, jer bi inače Srbi preuzeli vlast i zauzeli još goru diktaturu od ove koju provodi Tito", odnosno „ovom (su) situacijom Srbi uvriježeni i da bi lako moglo doći do grubog reagiranja s njihove strane".[218] Zapravo se može bez zazora zaključiti kako je uklanjanje Rankovića, s uvođenjem izrazitih elemenata nacionalističkoga diskursa, imalo za posljedicu masovnu političku mobilizaciju kakve u socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo od vremena njezina stvaranja 1945. godine. Naravno, ni J. Broz, ni bilo tko drugi, tada nije mogao niti pretpostaviti da će za pet godina, do 1971. godine, iz toga proizaći cjelina „masovnoga pokreta", sa zahtjevima koji su išli do zasebne vojske i mjesta u Ujedinjenim narodima za Hrvatsku.

Rankovićev odlazak i susljedna promjena „odnosa moći" bitno je utjecala na promjene u javnome diskursu elite, na isti način na koji su uklanjanje Hebranga iz Hrvatske, a kasnije i njegova fizička eliminacija, doveli do diskurzivnoga „zaborava" njegovih ideja i prakse uređenja odnosa središnjih i republičkih vlasti. Ta je, pak, promjena iz 1966. godine imala dalekosežne posljedice koje se jasno očituju sve do danas pa joj stoga valja posvetiti pozornost. Diskurzivnu promjenu, inače tipičnu za političku kulturu totalitarnih sustava, u kojima pad jedne važne osobe ili skupine predstavlja signal ostalima za prenošenje sve krivnje na leđa „palih", koji time postaju neka vrst „žrtvenoga jarca",[219] mogu opisati čak i riječi samoga Rankovića. On, naime, u rijetkim trenucima suvisloga mišljenja bilježi: „Svako ima pravo da se u nečemu zaleti, ali, verujte, drugovi, ne može se baš sve objasniti mojom 'strahovladom', odnosno 'vašim' strahom od mene, jer kad bi toga belaja i bilo, znam da mnogi među vama

[218] Ovakve je reakcije registriralo izvješće upućeno već tijekom srpnja 1966. godine iz Zadra u CK SKH – vidi SPEHNJAK, 1999., 480, gdje se inače registrira cijeli niz vrlo sličnih izvješća iz svih krajeva Hrvatske.

[219] O takvoj praksi, doduše sad već i u tranzicijskim društvima, raspravlja PÓK, s važnim upozorenjem (532): „ne može biti žrtvenoga jarca bez osjećaja krivnje, a krivnja dolazi od kršenja normi."

nisu bili kukavice! Zato, ako biste nastavili sa takvim objašnjavanjima moga slučaja, mogao bi se vrlo lako dobiti utisak da ste tek sada, posle godina zajedničkog rada, 'progledali vlastitim očima', nekim nevidljivim čudom došli sebi, prikupili svu hrabrost, pa celu našu prošlost stavili na vagu i potanko izvagali, pomerili jezičak i utvrdili samo i isključivo moje grehove."[220] Sve se to doista i vidi u reakcijama izazvanim Rankovićevim padom, poglavito pak u Hrvatskoj, gdje su prilike kakve su zavladale nakon odluka donesenih na Brijunima koliko toliko istražene.[221] Tu je, naime, novi politički kurs i oživljavanje duha Hebrangovih shvaćanja načina rješavanja nacionalnoga pitanja, kroz visoku razinu samostalnosti republika, omogućilo prenošenje krivnje za sve ono što je počinjeno u razdoblju revolucionarnoga terora na službe sigurnosti. *Placet* je zapravo za takav postupak dao sam prvi čovjek države i partije, J. Broz, još na Brijunima izjavom kako „je bilo pogrešno ostaviti S(lužbu) d(ržavne) s(igurnosti) 'dvadeset i više godina' postojanja samoj sebi, jer je tako stvoren mehanizam 'koji je pritiskao čitavo naše društvo". Po njegovu javno izrečenom i u tisku ponovljenom sudu „najviši funkcionari te službe s Rankovićem odgovorni su za zloupotrebe pojedinaca 'koji su se osilili, koji su stvorili vlast nad ljudima, vlast nad Savezom komunista'".[222]

Kako je to izgledalo i kamo je vodilo posve dovoljno i jasno ilustrira činjenica da je Dragutin Despot, tada na funkciji potpredsjednika Izvršnoga vijeća Sabora (današnjim rječnikom: potpredsjednika Vlade) održao sredinom kolovoza 1966. godine konferenciju za tisak na kojoj je, kao njezin član, predstavio rad posebno formirane „Komisije za reorganizaciju i unapre-

[220] RANKOVIĆ, 134. Mora se, međutim, upozoriti da je i sam Ranković tako postupao u svojim naknadnim racionalizacijama, kako se jasno razabire iz njegove kratke bilješke pod naslovom „Tito i afere" (RANKOVIĆ, 223), u kojoj između ostaloga za svoga nekadašnjega šefa tvrdi: „Sumnje u sve i svakoga su bile u njegovoj prirodi". Ako je u tim riječima puno istine, kao što se čini da bi moglo biti, to „psu-čuvaru" nije nimalo smetalo sve dok nije i sam postao žrtva sumnjičavosti svoga „gospodara".

[221] Vidi: SPEHNJAK, 1999.

[222] SPEHNJAK, 1999., 469.

đenje Službe unutrašnjih poslova".[223] Dvadesetak godina prije toga, međutim, u prosincu 1944. i siječnju 1945. godine, isti je Drago Despot obilazio Dalmaciju, tada kao član „Sudskoga odsjeka Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske", te na kraju podnio izvješće od kojega se i danas običnom čovjeku doslovno „diže kosa na glavi".[224] O Despotovu mentalnome sklopu dovoljno govore slijedeće njegove riječi, napisane u onome dijelu izvješća gdje se govori o ubojstvima i strijeljanjima (dakako, bez suda) provedenim u onim krajevima gdje su partizani preuzeli vlast: „Koliki je broj likvidiranih nije poznato. Ali on po mom mišljenju nije prevelik, što više on je na nekim sektorima *mnogo premalen*. Pogledajmo samo Dubrovnik. Tamo je likvidirano *svega* oko 100 ljudi. To je premalen broj za Dubrovnik i okolicu u kojem su za ovo čitavo vrijeme carevali i ustaše i četnici, Talijani i Nijemci, a *ogromna većina* Dubrovčana s njima se je povezala. Osim toga u samom Dubrovniku radjale su se ideje i izgradjivali planovi vršenog nasilja nad čitavom Južnom Dalmacijom. Petokolonaštvo i špijunaža bilo je u punom cvatu. Mišljenja sam da je uzrok tako malog broja likvidiranih baš u načinu sprovodjenja date direktive, jer je uslijed toga javnost za istu brzo saznala, te se je osjetila reakcija javnog mišljenja. Naši drugovi su pred tim i takovim 'javnim mišljenjem' zastali i prešli u drugi ekstrem, u drugu pogrešku u pretjeranu blagost."[225]

Despotov je, dakle, primjer informativan i ilustrativan na više razina. Prvi i osnovni problem vezan uz djelovanje takvoga pojedinca je jednostavno pitanje: kako je on stvarno mogao gledati na djelovanje službe sigurnosti obzirom na činjenicu da sve njezine zloporabe tijekom kasnih 50-ih i prve polovice 60-ih godina 20. stoljeća djeluju naivno u usporedbi s masovnom kampanjom terora (u drugoj polovici 40-ih i početkom 50-ih godina) u kojoj je i sam takav pojedinac aktivno sudjelovao. Na drugoj je razini važno upozoriti da je Despot pripadao krugu Hebrangova partizanskoga vodstva („NO i PO Hr-

[223] ISTO, 471.

[224] Despotovo izvješće objavljeno je u: Partizanska ..., 56-61.

[225] Partizanska ..., 58-59 (naglasio M. A.).

vatske"), pa je njegova sklonost gotovo neograničenom teroru („mnogo premaleni" broj od „svega" stotinu ubijenih bez suda u Dubrovniku) kao obliku obračuna s političkim suparnicima u tome kontekstu jasan znak. Naime, nema druge do zaključiti kako drugačiji način gledanja na rješenje nacionalnoga pitanja nije istodobno podrazumijevao bitno drugačiji stav od onoga koji se pripisuje Rankovićevu represivnom aparatu kada se radi o tehnologijji uspostave i održavanja vlasti.[226] Konačno, ali izvedeno iz ovoga što je upravo rečeno, Despot je masovni teror očigledno smatrao legitimnim političkim sredstvom, pa je čak išao tako daleko te je držao da ga se ne treba odreći ni kad postoji pritisak „javnog mišljenja".

Zapravo, za njega i njemu slične, a takva je bila golema većina komunističke elite iznikle u ratu, pad je Rankovića bio izvrsna šansa da se sve što su počinili između 1944. i 1953. godine sada pripiše jednoj osobi (i njegovim zlim pomagačima), pa se na taj način vlastita biografija (ali i „biografija pokreta"), bar javno, „popravi i dotjera". Jasno se to razabire u javnome tretmanu danas već čuvene informacije o oko 1.300.000 policijskih „dosjea" u Hrvatskoj – već i malo ozbiljnija raščlamba K. Spehnjak pokazala je da se tu radi o namjernoj mistifikaciji. Kako veli autorica, „ostaje nejasno zašto golem broj dosjea nije javno objašnjen, pogotovo u kontekstu političkih ocjena da je osim 'zavjereničke' aktivnosti u SDS-u u Hrvatskoj bilo svih drugih deformacija."[227] Slika postaje još jasnijom uzme li se u

[226] VODUŠEK STARIČ, 212, ilustrira taj mentalni sklop izjavom jednoga delegata na utemeljiteljskom kongresu KP Srbije u svibnju 1945. godine, prema kojoj: „Zakonitosti mora biti, ali takve da mi na jedan zakonit fizički način likvidiramo naše neprijatelje". Valja, međutim, budućega istraživača ipak upozoriti i na dojmove koje o sredini stvorenoj oko Hebranga (očigledno kao kontrapunkt onome što je rađeno u Brozovom i Rankovićevom okruženju) iznosi M. Đilas: „opažalo (se) i u partiji zaziranje od razgranate i zatvorene obaveštajne službe: izuzetnost, značajnost tajne službe čini da ona postaje silom izvan i iznad – utoliko neodoljivije ukoliko su ideje 'nepogrešivije', a vlast 'nezamenljivija' ... Svega toga nije bilo, još uvek, oko (Hebrangovog – op. M. A.) Vrhovnog štaba – zbog stalnih borbi i pokreta, a svakako i zbog drukčijeg kulturnog i političkog nasleđa: Vrhovni štab i CK su administrirali iz potrebe, a hijerarhičnost se zasnivala ponajvećma na ličnom ugledu i sposobnosti ..." (M. ĐILAS, 320).

[227] SPEHNJAK, 1999., 485.

obzir da je, primjerice s obzirom na Osijek, javnost obaviještena o postojanju ukupno 137.482 dosjea, od kojih je prema pisanju *Vjesnika* većina uništena prije dolaska posebnoga povjerenstva koje je ispitivalo rad sigurnosne službe, tako da su članovi povjerenstva zatekli „još samo 32.129 dosjea". No, službeni dokument, pod naslovom „Informacija o radu kotarske komisije i reorganizaciji Službe unutrašnjih poslova na području kotara Osijek" otkriva posve drugačiju sliku. Tu se, naime, govori o 32.120 dosjea koji „ostaju u operativnoj evidenciji" (to su oni isti o kojima je *Vjesnik* pisao kao da su samo oni dočekali povjerenstvo), potom se spominje 63.237 „odbačenih" dosjea (no autorica upozorava na činjenicu da se u dokumentu ne govori izrijekom o njihovu uništenju, iako je bilo spisa koji su doista uništeni), te o ostatku (a to znači 42.125 dosjea) „koje se zadržava zbog 'operativne' ili 'arhivske zanimljivosti'".[228] Veliko „čišćenje i spremanje" nakon otkrića „zloporaba" ostavilo je, dakle, više od polovice dosjea „aktivnima", ili drugim riječima tadašnja je Jugoslavija, a u njezinu okviru i Hrvatska, i nadalje ostala policijska država kakva je bila i pod Rankovićevom službom sigurnosti. Promjene su se praktično svodile na redistribuciju nadležnosti različitih razina sigurnosne službe, što je na jednoj strani bilo pokriveno promjenom diskursa, dok je u stvarnosti to značilo da će (idealno) od tada Srbi nadzirati Srbe, (uglavnom) Hrvati nadzirati Hrvate itd. itd. Takvo rješenje, međutim, nije značilo neku veliku promjenu za sredine kakva je bila BiH – tu će sporovi i sukobi oko toga tko kontrolira koga, za račun koje elite i s kojim ciljem, trajati punom žestinom sve do (formalne) propasti socijalizma.

Vraćajući se nakon ova dva ekskursa pitanju socijalističke elite, valja zaključiti da je idealni lik pripadnika te elite bio od sredine 50-ih godina 20. stoljeća nadalje „društveno-politički radnik", čiji je specifični mentalni krajolik bio oblikovan dugotrajnim procesom socijalizacije. Važan strukturalni element toga mentalnoga krajolika bila je spremnost na laku promjenu diskursa u skladu s promjenama u društvenim „odnosima

[228] Slučaj Osijeka, uz usporedbu s pisanjem *Vjesnika,* detaljnije je pretresen u: SPEHNJAK, 1999., 486-487.

moći“ pojedinih klika, pri čemu je potencijal za nacionalistički diskurs od sredine 60-ih godina 20. stoljeća predstavljao sve važniji element. Riječ je, nadalje, o osobama koje su u pravilu podjednako (ne)uspješno mogle proći kroz uloge visoko rangiranoga političkog (partijskog ili državnog) dužnosnika, direktora poduzeća s nekoliko stotina ili tisuća zaposlenih, sveučilišnoga profesora (poglavito na fakultetima društvenoga i humanističkog usmjerenja, mada ni ostali nisu bili isključeni), kazališnog ili filmskog redatelja, ili pak književnika[229]. Mjesto u hijerarhiji određivale su osobne ambicije i realne sposobnosti prilagodbe promjenljivim okolnostima stalne borbe klika ili frakcija, dok je neuspjeh u borbi za čelne i istaknute pozicije u pravilu bio okončan dodjelom statusa „disidenta“.

Što je stvarno „Velika promjena“?

Kako je, dakle, takav „društveno-politički radnik“ mogao reagirati na val promjena što ih je nosila druga polovica 80-ih godina 20. stoljeća? Obzirom na činjenicu da golema većina nije imala nikakvih profesionalnih sposobnosti, nije teško zaključiti da su praktično jedini otvoreni izlazi, u želji da se sačuva stečeni društveni položaj i status, bili oni koje je kao vjerojatne naznačio J. Županov – pridružiti se političkoj opciji koja odnosi prevagu, ili pokušati iskoristiti okolnosti pretvorbe „ničijeg“ („društvenog“) vlasništva u „nečije“ (privatno), pokrenute pod motom izgradnje „tržišnoga gospodarstva“.[230] Tu se, međutim, pojavio problem vlastitih biografija. U takvim su okolnostima,

[229] Ne čini mi se potpuno uvjerljivim zaključak koji iznose SEKULIĆ – ŠPORER(b), 411, prema kojemu „U Hrvatskoj /…/ relativna otvorenost Komunističke partije i nastojanje da se u nju uključe posebno inteligencija i tehnokrati učinili su Partiju visoko tehnokratskom“ – u koju vrst „tehnokrata“ bi čovjek svrstao sve one članove Partije, a poglavito pripadnike elite, koji su završili studij „Općenarodne obrane i samozaštite“, studij politologije, ili, uopće, studije humanističkih i društvenih disciplina (što se i kako tamo učilo posebna je i složena priča, koja se tek dijelom preklapa s predmetom koji ovdje raspravljam), iz čijih se redova regrutirao najveći broj visokoobrazovanih članova Partije a onda i pripadnika elite.

[230] Okolnosti u kojima je to bilo moguće ocrtava GRZYMAŁA-BUSSE.

naravno, „disidenti" imali prednost – na stanoviti način oni su, u predodžbama koje su se stvarale u javnosti, „okajali" svoje grijehe samim time što su u jednome trenutku bili isključeni iz strukture moći. Tko se, primjerice, pitao: u kojim je i kakvim okolnostima F. Tuđman postao „najmlađi general Titove vojske"; što je on doista radio i na koji način sudjelovao u (kako se to danas veli) „zločinačkome pothvatu", što je socijalistička Jugoslavija (po svim mogućim mjerilima) bila sve do 1953. godine. Kako uopće pitati te i takve stvari kad su istoga čovjeka komunističke vlasti dva puta slale u zatvor, kada je javno 1989. godine istupio s anti-komunističkom retorikom i s tom retorikom dobio izbore. No, naravno, ovdje nije riječ o tomu može li čovjek promijeniti svoja shvaćanja i od komunista postati gorljivi anti-komunist (jednostavni odgovor glasi: naravno da može), već o tomu krije li ili ne onaj komunistički dio biografije samo prešutno pristajanje, ili možda čak i aktivno sudjelovanje u „zločinačkoj organizaciji" jugoslavenskih komunista.

Ovdje se dakle vraćamo na hipotezu koju je postavio V. P. Gagnon – „etnički rat" je bio strategija starih elita za održanje vlasti i stečenih pozicija. Već sam, međutim, zaključio kako je s tako sročenom postavkom Gagnon pogodio „u ništa", i to iz vrlo jednostavna razloga – „etnički rat" nije bio stvar dogovora, već *svjesni izbor* jedne strane, srpskoga političkoga vodstva na čelu sa S. Miloševićem.[231] Ta je odluka dijelom bila motivirana upravo činjenicom da su F. Tuđman i HDZ dobili izbore u Hrvatskoj, pa se može i govoriti o tomu da je ulazak u rat za srpsko političko vodstvo na određeni način bio (između ostaloga, i zbog niza razloga) strategija za očuvanje vlasti i pozicija. Na hrvatskoj, slovenskoj i bošnjačkoj strani, međutim, oružani je sukob, u koji su svi bili nasilno uvučeni, *postao* dobra izlika za *nepokretanje* pitanja biografija i eventualne odgovornosti u aktima komunističkoga nasilja i terora, odnosno suradnje s, ili čak i izravnoga djelovanja u, komunističkim organima represije i njihovom kršenju ljudskih prava sve do propasti socijalizma.

[231] Najsolidniju argumentaciju za takav zaključak pruža GOW. Politički cilj toga rata najjasnije artikulira CONVERSI.

Ovdje se opet vraćam već spominjanome prvom hrvatskom predsjedniku F. Tuđmanu, kako bih na primjeru konstrukcije javne slike njega i njegova djelovanja pokazao diskurzivne strategije kojima se i danas, kroz jednostrano prikazivanje, prikrivaju prava pitanja o prošlosti. Prikazujući nedavno šest knjiga objavljenih u prethodnih petnaestak godina, a koje za predmet imaju biografiju i političko djelovanje F. Tuđmana, J. J. Sadkovich je morao zaključiti da su one tek „dobro mjesto za početak" traženja odgovora na pitanje „tko je bio F. Tuđman".[232] Najveća nevolja s novijim knjigama o Tuđmanu, onima koje potpisuju D. Hudelist, N. Ivanković, ili Z. Tomac, je činjenica da njihovi autori imaju *svoje političke agende*. Za sve je njih pisanje o Tuđmanu tek način profiliranja i prezentiranja vlastite političke agende, a ne pokušaj da se rasvijetli konkretna osoba, ali i vrijeme i okolnosti njegova djelovanja. Unutar tako postavljenih okvira i nastaje slika u kojoj je, u ovisnosti o autorovom političkom profilu i filijaciji, F. Tuđman ili „autoritarni samodržac", ili „veliki domoljub i državnik", odnosno „krivac za raspad Jugoslavije" koju je uništila njegova „srbofobija", ili „tvorac neovisne i demokratske Hrvatske". Oni koji F. Tuđmana glorificiraju i u njemu vide „velikoga domoljuba" i „državnika koji je stvorio neovisnu Hrvatsku" (a u svemu tomu ima i veliki dio istine), ne vide njegovu generalsku karijeru u komunizmu i sva pitanja koja ona pokreće, kao ni one nedemokratske elemente u njegovu djelovanju koji su bili neprimjereni prilikama kakve su vladale na samome kraju 20. stoljeća. S druge strane, autori koji u F. Tuđmanu vide „autoritarnoga samodršca" koji je „skrivio propast Jugoslavije" te bio antisemit i „srbofob",[233] svoju sliku temelje samo na (neprijeporno) nedemokratskim navikama, prividno krajnjoj nespretnosti u javnome komuniciranju (na taj ću se problem još vratiti) te ponašanju uvjetovanom ratnim prilikama i kasnije teškom bolešću (danas je vrlo teško razumjeti i objasniti kako se moglo dogoditi da F. Tuđman *tri godine* obnaša predsjedničku dužnost s dijagnozom terminalne bolesti, da

[232] SADKOVICH.

[233] Duhovnu mizeriju diskursa u krugu „prvoboraca prtiv Tuđmanova režima", iz kojega se velikim dijelom regrituraju informatori inozemnih istraživača i „istraživača", zorno ocrtava RASPUDIĆ.

bi joj na kraju i podlegao prije isteka mandata!). Ta i takva slika onda služi kao podloga javnim zahtjevima za „de-tuđmanizacijom", i to u društvu i državi u kojima *nikad* ozbiljno na dnevni red nije stavljen akutni problem de-komunizacije!

K tomu, oblikovana djelovanjem gotovo isključivo pripadnika stare, komunističke (intelektualne) elite, ta je negativna slika postala okvirom za portret prvoga hrvatskog predsjednika i u većem dijelu znanstvenih i „znanstvenih" prikaza raspada Jugoslavije na kraju 20. stoljeća. Ostavi li se po strani tekstove autora koji su se, iz ovih ili onih razloga, otvoreno stavili na srpsku stranu prikazujući proces raspadanja SFRJ i time izazvane ratove, poput već spominjanoga R. Haydena, ili pak G. Uzelac,[234] velika većina onih koji su pisali o ovim zbivanjima pripada krugu znanstvenika koji su ranije dolazili u Jugoslaviju i već stvorili mrežu poznanstava s pripadnicima komunističke intelektualne elite. Komunikacijski kanali oblikovani kroz takve mreže poslužili su za distribuciju vrlo određenih i selekcioniranih informacija kojima se ocrtavalo zbivanja tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. Klasičan primjer kako to izgleda predstavljaju već čuvena izjava F. Tuđmana o (tek jednom od niza mogućih) značenja uspostave NDH, ili mit o „podjeli Bosne u Karađorđevu".[235] S obzirom da se pitanju mita o „podjeli Bosne"

[234] Vidi: UZELAC. Kad autorica polazi od toga (463) da su se „Srbi u Hrvatskoj nakon prvih višepartijskih izbora 1990. godine izjasnili (declared) ugroženima narastajućim hrvatskim nacionalizmom", pa onda još „potpomognuti od svoje subraće iz Srbije ubrzo postali i dobro naoružani" da bi mogli „tražiti teritorijalnu autonomiju i stvaranje Velike Srbije" (kao da su „teritorijalna autonomija", podrazumijeva se unutar Hrvatske, i „Velika Srbija" komplementarni pojmovi), onda je posve prirodno da će završiti na tome da izjave F. Tuđmana zlonamjerno kontekstualizira, pa mu čak i pripiše ono što nikad nije izgovorio – primjerice (465): „Fraza 'hrvatska država – država hrvatskoga naroda' može (u Tuđmanovu govoru – op. M. A.) isto tako značiti isključivo za hrvatski narod" (naglasio M. A.). Do zaključnih razmatranja (470), ono je „može" kod G. Uzelac već postalo činjenica: „Tako je (za Tuđmana – op. M. A.) ultimativni nacionalni interes hrvatske nacije ne samo stvaranje nacionalne države, već stvaranje nacionalne države u doslovnom smislu: Hrvatska – nacionalna država samo za Hrvate" (naglasio M. A.).

[235] O tomu tko je i kako stvarao „politički mit" o „podjeli Bosne", vidi: LUČIĆ.

nakon Lučićeve rasprave nema što dodati, vrijedi se osvrnuti na način i okolnosti u kojima je izjava s jednim općim mjestom (*truizmom*) o NDH zaslužila „slavu" i postala krunskim dokazom da su se Srbi u Hrvatskoj imali čega bojati od F. Tuđmana i njegova HDZ-a. Naime, na prvoj konvenciji svoje novostvorene stranke 1990. godine, F. Tuđman se u svome poznatome duhu dugotrajnih solilokvija osvrnuo na povijest i usput ustvrdio da NDH nije bila *samo* kvislinška tvorevina i fašistički zločin, *već i* izraz volje hrvatskoga naroda za svojom državom. Činjenica da je NDH bila *ne samo* zločin, *već i* nešto drugo, toliko je notorna da je ne treba posebice ni objašnjavati, jer čak ni ne sadrži element „revizije povijesti" u bilo kojem smislu – svako ljudsko djelo i postupak ima mnogo lica i pojavljuje se u mnogo dimenzija, pa na to niti ne treba trošiti riječi. K tomu, da *kao ideja* NDH nije bila ostvarenje težnje za vlastitom hrvatskom državom, a ta težnja ima kontinuitet u hrvatskoj političkoj misli od sredine 19. stoljeća, ne bi Nijemcima i Talijanima ni palo na pamet da traže kandidata koji će, pod njihovim protektoratom, uspostaviti neovisnu Hrvatsku i da ga, na kraju, nađu u liku Ante Pavelića. Naravno, lik koji je bio spreman „saditi tikve" s Hitlerom i Mussolinijem morao je i sam imati puno toga zajedničkog s njima, pa je to od početka i definiralo NDH kao „zločinački pothvat", isti onakav kakve su već organizirali njegovi zaštitnici. Uostalom to je i sam Tuđman u svome govoru jasno rekao, ustvrdivši da NDH nije bila *samo zločin*.

Čak i u vrijeme kada je izgovorena ova misao nije imala neki poseban potencijal, niti ju je sam F. Tuđman dosljedno elaborirao – bilo koji ozbiljan povjesničar neće imati problema spoznati da je upravo činjenica postojanja NDH, zajedno s činjenicom postojanja Banovine Hrvatske, kreirane političkim dogovorom V. Mačeka i kruga oko regenta Pavla Karađorđevića 1939. godine, bila jak razlog da se komunisti, na čelu s J. Brozom, tijekom II. svjetskoga rata odluče za federalno uređenje buduće Jugoslavije. Kako bi uopće mogli računati na uspjeh među Hrvatima morali su komunisti ponuditi nešto što se moglo uspoređivati s onim za što se izborio V. Maček, odnosno s

onim što je trijumfalno slavio A. Pavelić. No, u užarenoj predizbornoj atmosferi kakva je vladala početkom 1990. godine, „zamuljana" i dekontekstualizirana misao postala je podlogom za tvrdnju, izašlu iz redova izravnih političkih protivnika u samoj Hrvatskoj (SKH), kako F. Tuđman pravi „stranku opasnih namjera". Ni sam Tuđman, ni njegovi izravni politički protivnici iz S(aveza) K(omunista) H(rvatske) koji se upravo transformirao u S(tranku) D(emokratskih) P(romjena) (što je iz kuta ortodoksnih komunista također bila „opasna namjera"), nisu vjerojatno pretpostavljali da će jedno „opće mjesto" iz dugačkoga govora postati takav *signum mali ominis*. Da bi se uopće moglo razumjeti što je prevrtanje i razvlačenje te misli kroz komunikacijske kanale beogradskoga propagandnoga stroja značilo, valja uzeti u obzir činjenicu da je u to doba u Srbiji, primjerice, sustav informiranja bio takav da je 60% populacije vijesti dobivalo preko nekoga od kanala državne televizije, a *samo* 2% te populacije vijesti tražilo kroz čitanje tiska[236] (ostalih 40% valjda su se oslanjali na usmeni prijenos informacija).

Bilo kako bilo, lavina je pokrenuta i valja se praktično sve do danas – evo samo dva svježija primjera kako se tretira ta izjava. Američki historičar/politolog s „dobrim vezama" na prostoru bivše Jugoslavije, G. Stokes, tumači izjavu kao „zloslutnu" (ali je bar korektno reproducira i prevodi) te ju uklapa u narativ koji se nastavlja „razornom" Tuđmanovom predizbornom kampanjom (kao potvrdu citira S. Woodward, poznatu po zastupanju pro-srpskih stavova), produljuje tvrdnjom o „rehabilitaciji onih koji su služili fašističkom režimu NDH" (naravno, bez elaboriranja tko, kada, kako, što i koliko, kao i bez poziva na bilo koju činjenicu i koroboriranje vrelom) da bi završio „čistkom Srba" koja se iz policije „prenosi i na privredna poduzeća" (ni tu, opet naravno, nema poziva i potvrde bilo kojega vrela)[237].

[236] Vidi STOKES, 11.

[237] Vidi STOKES, 10. Prema kome je bila usmjerena „čistka Srba" otkrivaju podaci koje donose SEKULIĆ – ŠPORER(b), 408. Prema njihovim istraživanjima, još 1989. godine Srbi i Jugoslaveni su tvorili ukupno 27,5% elite (prema 14,4% udjela u ukupnoj populaciji Hrvatske), da bi pripadnika tih skupina u eliti 1996. godine bilo svega 0,5%!

Vrijedi ovdje pripomenuti: mogao se Stokes primjerice poslužiti bar informacijom o prikupljenim izjavama Srba, „žrtava etničkog čišćenja" u Hrvatskoj, prema skraćenim verzijama koje donosi M. Mitrović,[238] i to tim prije što je tadašnji urednik časopisa u kojemu je tekst objavljen, Mile Bjelajac, sudjelovao u radu istraživačkih timova na čije se rezultate i sam Stokes poziva. No, da je to stvarno i uradio, jednostavno bi utvrdio kako, osim manjega broja stvarnih zloporaba i realnih problema izazvanih gospodarskom tranzicijom (pri čemu su poslove gubili i Hrvati i Srbi), velika većina „žrtava etničkoga čišćenja" zapravo nije jednostavno mogla izaći na kraj s diskurzivnim promjenama izazvanim političkom krizom, nacionalnim konfrontacijama i susljednim ratom. Tipični bi primjeri takvih izjava bili: „Stariji službenik je sa mesta rukovodioca poslovne jedinice prebačen na radno mesto komercijaliste, sa platom manjom od trgovaca u prodavnici, a na tom mestu često su ga vređale kolege, posebno jedna koleginica koja je javno postavljala pitanje: 'Kaj ćemo mi sa ovim ćetnikom?' Na drugoj strani, supruga mu u drugoj radnoj organizaciji nije imala nikakvih problema. Izbeglica je, kaže, imao sličnih iskustava 1971. godine, za vreme maspoka. Tada ga je vređao jedan od kolega, nakon čega je došlo do fizičkog obračuna i sudskog procesa"; ili: „Više neprilika imala je i Hrvatica udata za Srbina. Čak više neprilika od supruga, koji je odbijao da ide u vojsku Republike Hrvatske. Njoj je govoreno da je četnikuša itd."[239] Naišao bi pri tomu i na ne mali broj apsurdnih slučajeva, poput žene koja se čudi tretmanu izazvanom činjenicom da joj je muž bio sudionik srpske pobune, „na kninskom ratištu" – „Suprug na kninskom ratištu, kćerka u Nemačkoj, ona u trosobnom stanu u Zagrebu. Skoro svaki dan dva mupovca su joj pretresala stan, 'razbijali i uništavali šta su htjeli'. Telefonski pozivi i pretnje iz dana u dan bili su učestaliji i uglavnom se svodile na 'pretnje da se mora otići. Bio je to život pun straha i patnje. Nismo smjeli nikud izlaziti i niskim se sastajati. Bili smo u kućnom pritvoru i razmišljali kako

[238] MITROVIĆ, 2003.

[239] MITROVIĆ, 2003., 90-91.

da napustimo Zagreb'. Pasoš je dobila preko veze i sa ličnom garderobom krenula put Srbije."[240] Da se, dakle, Stokes poslužio ovim materijalom, umjesto gotovim slikama produciranim kroz srpski promidžbeni stroj temeljem izvrnutih i dekontekstualiziranih izjava i „izjava" F. Tuđmana, onda bi mogao govoriti o društvenoj konstrukciji neprijateljstva (u čemu su i Tuđmanove izjave, ali i *njihova interpretacija*, imale važnu ulogu) i njezinim stvarnim učincima. No, svoj posao on jednostavno nije uradio kako treba pa ovako njegovo istraživanje ostaje tek svjedočanstvo akademske lijenosti! Rezultat toga je dojam koji se stječe nakon čitanja onoga što je G. Stokes napisao, a koji vodi ka pitanju: što su drugo „ugroženi Srbi" mogli uraditi već uzeti oružje u ruke i krenuti u borbu protiv „aveti prošlosti"? Još samo korak i završit ćemo s punim opravdanjem tvrdnje G. Uzelac da „ugroženi Srbi" nisu ni mogli tražiti bilo što drugo do li „teritorijalnu autonomiju *i* stvaranje Velike Srbije". To, međutim, što u jednom trenutku i sama G. Uzelac mora priznati da je „u *analiziranim* (dakle ne svim – op. M. A.) govorima Tuđman garantirao Srbima lokalnu samoupravu (spomenuto jedanput), kulturnu autonomiju (1), sva građanska prava (12), sva etnička prava (15), manjinska prava (3), teritorijalnu autonomiju (3) te posebni status (1) ",[241] i što je sve to ostalo bez ikakva odgovora i *pokušaja* pregovora, i nije neki argument za Stokesa i sve one koji govore o Tuđmanovoj „srbofobiji". Može se zapravo jednostavno konstatirati – s takvim stilom rasprave argumenti nisu ni potrebni, jer je sve već unaprijed poznato!

Za razliku od G. Stokesa, koji je bar korektno reproducirao i preveo Tuđmanove riječi, stanovita Ilana R. Bet-El nije se mogla potruditi čak ni toliko, otkrivajući ne više samo akademsku lijenost već i stvarno zle namjere. Riječ je o osobi koja je, uz akademske kvalifikacije (doktorat branjen na University of London, predavač povijesti na Tel Aviv University), obnašala i odgovorne dužnosti u institucijama „međunarodne zajednice" – bila je od 1995. do 1997. „viši politički istraživač" pri misiji

[240] ISTO, 95.

[241] UZELAC, 464.

Ujedinjenih Naroda u BiH, a potom od 1999. do 2000. i „viši savjetnik za Balkan" u „Odjelu za političke poslove Ujedinjenih Naroda".[242] U verziji Tuđmanove izjave koju reproducira nes(p)retna Ilana R. Bet-El nema više onoga *ne samo, već i*, što predstavlja okosnicu izvorno izgovorene misli. Tu su stvari dovedene do kraja: prvo se tvrdi da Tuđmanova izjava potječe iz govora izrečenoga „u izbornoj kampanji 1990." (iako se može činiti cjepidlačenjem, distinkcija između „konvencije HDZ-a" i „izborne kampanje" ipak igra znatnu ulogu u daljem razvoju autoričina argumenta, pa ju je stoga valjalo notirati); u izravnome, pak, citatu stoji: „Ovi ljudi ne vide da (valjda „ta", to jest NDH – op. M. A.) država *nije bila kreacija fašističkih kriminalaca*, ona je također bila iskaz historijskih aspiracija hrvatskoga naroda za neovisnom državom."[243] Potpuno izmijenivši smisao Tuđmanove rečenice autorica dalje lepršavo razvija svoju misao: „Snaga ovakvih riječi je nemjerljiva – kao gorivo za hrvatski nacionalizam baziran na naslijeđu i srpski nacionalizam baziran na strahu. To su riječi koje aktivno rekreiraju prošlost, dajući javno značenje svakoj prošaptanoj memoriji koja je čuvana u okrilju privatnosti tijekom pedeset godina. To su riječi koje memoriju pretvaraju u gradivo rata". Da, doista *bi moglo biti* i tako, *samo* da je Tuđman to stvarno izgovorio, ali nije! Izgovorio je, *quod est demonstrandum*, nešto posve drugo i na drugom mjestu i u drugim okolnostima i s posve drugim značenjem. Čovjek se tu može i mora zapitati oko mnogo čega, no zaustavio bih se na samo dva upita: je li ovo metodologija kojom se stječe doktorat na University of London (kad vrela ne kažu ono što nam treba, možemo ih i malo prepraviti kako bi odgovarala lepršavom argumentu), i što je i kako prvo „istraživala" a potom i „savjetovala" nes(p)retna Ilana R. Bet-El unutar sustava Ujedinjenih Naroda (je li možda razumjela kako je za njezina boravka u BiH iz „srpskoga nacionalizma baziranog na

[242] Podaci su preuzeti iz biografske natuknice u: MÜLLER, ix.

[243] BET-EL, 212. Da ne bi bilo zabune reproduciram autoričin engleski tekst: „These people fail to see that the state was not the creation of fascist criminals; it also stood for the historic aspirations of the Croatian people for an independent state" (naglasio M. A.).

strahu" kao posve prirodna obrambena reakcija proizašao pokolj 8.000 ljudi u Srebrenici).

Dok se, dakle, „istraživači" i „savjetnici" s „dobrim vezama" i iskustvom na prostoru bivše Jugoslavije lako povode za određenim političkim diskursom, odnosno moralnim imperativom kako ga sami (vrlo slobodno) shvaćaju, i na taj način oblikuju sliku stvarnosti koja niti je postojala niti postoji, komparativna istraživanja na prvi pogled skromnijih ambicija daju stvarne rezultate. Ovdje se tako može pozvati u pomoć engleskoga komunikologa J. K. Chalaby, koji je istraživao kulturu političke komunikacije druge polovice 20. stoljeća, posebice pak ulogu televizije u tome sklopu, i to na primjeru odnosa francuskoga predsjednika Charlesa de Gaullea spram televizije kao medija, a onda empirijski i suvremenu situaciju u Ukrajini.[244] Razmatrajući uporabu televizije kao komunikacijskoga kanala u tipološki vrlo određenim društvima, onima koja se uobičajeno nazivaju „predsjednički sustavi u ne-konsolidiranim demokracijama" (što su *N.B.* bile i de Gaullove 60-te godine u Francuskoj), Chalaby pojašnjava kako se u novije vrijeme radi o onim „nacijama koje su usvojile predsjednički ustav za vrijeme tranzicije iz totalitarnoga ili autoritarnoga sustava u demokratski režim". Dajući primjere takvih situacija Chalaby lakonski spominje i Hrvatsku, griješeći tek toliko što tvrdi da je tu predsjednički sustav uveden „nakon građanskoga rata" (on je doista uveden upravo u okolnostima tranzicije iz totalitarnoga u demokratski režim 1990. godine).[245] Razmatranja značajki (idealnoga) tipa političke komunikacije u takvim društvima otkrivaju pozadinu na prvi pogled neobičnih javnih nastupa prvoga hrvatskoga predsjednika. Tek uz slijedeće postavke, koje ocrtavaju jednu vrst kulturnih ograničenja stvarnoga djelovanja, ti nastupi postaju jasni i prozirni:

1. država u ne-konsolidiranim demokracijama ostaje ključni čimbenik u medijskome polju;

[244] Vidi: CHALABY, 1998(a), te CHALABY, 1998(b).

[245] CHALABY, 1998(b), 436-437.

2. u takvim društvima televizija je „atribut nacionalnoga suvereniteta; ona je nacionalna institucija, jednaka nacionalnom baletu ili nacionalnom kazalištu"; kanalima nacionalne televizije „pripisana je jedna vrst službenoga karaktera" i, konačno, „televizija se koristi kako bi se uspostavila nacionalna kohezija";
3. predsjednički režimi ne-konsolidirane demokracije ne pribjegavaju nasilnim sredstvima protiv novinara i toleriraju opozicijski tisak;
4. u takvim režimima postoji osobna kontrola nad televizijom, dok su specifičan oblik „pristranoga izvješćivanja protokolarne vijesti"; predsjednik, oslanjajući se na svoju karizmu, nastoji ostvariti osobnu vezu sa svojom „izbornom bazom", i to kroz komunikaciju koja se poziva na emocije; na taj način, kroz nemedijatizirani komunikacijski kanal govori „preko glava državnih dužnosnika, novinara i stranačkih uglednika".[246]

Ovdje se odmah možemo prisjetiti kompozicije „TV Dnevnika" 90-ih godina (s protokolarnim vijestima u prvim minutama), Tuđmanovih nastupa koji su počinjali osobnim tonom i emotivnim pozivom „Drage Hrvatice i Hrvati", svojedobnoga govora o televiziji kao „katedrali hrvatskoga duha", predsjednikove, za političare neobične, iskrenosti pri javnom opisu susreta i pregovora koje je vodio s različitim političkim čimbenicima itd. itd.

Polazeći, dakle, od istraživanja kulture političke komunikacije nije teško uspostaviti teorijski okvir u kojemu bi valjalo razmatrati 90-te godine 20. stoljeća u Hrvatskoj – bile su to doista godine „predsjedničkoga sustava u ne-konsolidiranoj demokraciji", u zemlji koja je, uz jedan oblik građanskoga rata i vanjske agresije (o njoj se, naravno, može govoriti tek nakon međunarodnoga priznanja Republike Hrvatske), upravo prolazila tranziciju od totalitarnoga sustava ka demokratskome režimu. Prihvatiti, pak, taj teorijski okvir znači stvarno prestati s politič-

[246] ISTO, 437.

kim dijatribama o F. Tuđmanu, zaboraviti „de-tuđmanizaciju", a onda se okrenuti stvarnim problemima s prošlošću, odnosno de-komunizaciji, ako ona više uopće ima ikakva smisla!

Što je propušteno i kakve su posljedice toga propusta?

Na prethodnim sam stranicama pokušao prikazati kako se i zašto dogodilo da su u zemljama bivše Jugoslavije proces tranzicije („izlaska") iz totalitarizma predvodili uglavnom pripadnici stare, komunističke elite. Posljedica je toga činjenica da ni u jednoj od tih zemalja nije proveden postupak de-komunizacije, pa se o njemu i o potrebi da se provede čak nije ni javno govorilo.[247] Postupak je, međutim, de-komunizacije, isto onako kao i postupak de-nacifikacije, kako to pokazuje golema većina istraživanja procesa tranzicije bivših komunističkih država, bio akutna društvena potreba. On je, naime, bio potreban kako bi se jasno razabralo što se to točno događalo u desetljećima komunističke vlasti – kojim se i kakvim lažima vlast služila manipulirajući građanima, koji su i kakvi bili mehanizmi represije kojom se gušilo drugačije mišljenje, koje su i kakve veze spajale političko polje i represivni sustav te, konačno, kako izgleda koliko toliko iscrpan katalog počinjenih zlodjela i zloporaba[248] (počevši od onih, najmanje, 180.000 žrtava komunističke represije u poratnim godinama). Na taj bi se način mogao uspostaviti zdrav odnos spram neposredne prošlosti, a onda i precizno razlučiti tko su, među onim što su ih sudili komunistički sudovi, stvarno bile žrtve totalitarizma a tko kriminalci (svi su u ko-

[247] Vanjskim promatračima to, dakako, nije promaklo – usp. samo kao primjer BORNEMAN, 104-105, 155. Vrijedi također upozoriti da su prema ovome kriteriju države-sljednice Jugoslavije najsličnije Rusiji, gdje također nije bilo stvarnoga pokušaja de-komunizacije. Pitanja koje se iz ovakve slike mogu izvući (prije svega ona o „kreativnom" sudjelovanju domaće populacije u „izgradnji socijalizma") ostavljam za neku drugu prigodu.

[248] To su, uglavnom, ciljevi de-komunizacije kako ih predočava STAN, 383.

munizmu suđeni prema *nekom zakonu*, kao što su, uostalom, i u nacizmu pogromi također provođeni sukladno *zakonima*). Takav je postupak onda trebao biti okončan u klasičnoj sudbenoj proceduri protiv onih za koje bi se mogla dokazati stvarna krivnja, te bi tako oblikovanjem „osvetničke" pravde društvo moglo proći kroz ritual moralne katarze i čišćenja. Važnost i učinak takvih poteza antropolog J. Borneman sumira u slijedeće četiri točke:

1. pojedinčeva odgovornost za postupke, mjerena moralnim i zakonskim normama, ima središnje značenje u definiciji demokratske države, za razliku od starih monarhija i modernih diktatura, u kojima se osobna odgovornost uspostavlja prema mjerilima središnje vlasti;
2. takva se odgovornost pojedinca, dijelom, uspostavlja kroz „osvetničku" pravdu; riječ je o ritualu u kojem se kroz retrospekciju prošlosti vlast „pročišćuje" periodičkim progonom stvarnih zloporaba i greški počinjenih „u centru";
3. „osvetnička" pravda u pravilu povezuje progon zloporaba i greški sa sudbinom žrtava, čime se obnavlja povjerenje u pravni sustav kao jednu od ključnih točki legitimacije države;
4. izostanak „osvetničke" pravde vodi izravno u oblikovanje ciklusa „osvetničkoga" nasilja, bilo nad „žrtvenim jarcima" na nutarnjoj sceni, bilo nad „vanjskim neprijateljima".[249]

Upravo se ovo posljednje dogodilo u svim zemljama sljednicama bivše Jugoslavije – ciklusom začetim stvarno u Srbiji (u kojoj je strategija vladajuće elite vodila iz totalitarizma u uspostavu autoritarnoga režima S. Miloševića, i u kojoj se „nekonsolidirana demokracija" uspostavlja tek od 2000. godine) „osvetničko" nasilje bilo je usmjereno gotovo isključivo spram

[249] BORNEMAN, 144-145. Palijativne simboličke mjere koje su poduzele hrvatske vlasti, dajući pravo na novčano obeštećenje (hrvatskim) političkim žrtvama i (nedosljedno) restituirajući otetu imovinu, a bez utvrđivanja krivnje, samo su dodavale gorivo vatri „osvetničkoga" nasilja – čim su žrtve definirane kao „hrvatske" bilo je jasno da krivci ne mogu biti drugi do „Srbi".

pripadnika drugih nacija. Svi grijesi komunističkoga totalitarizma natovareni su na pleća „važnoga drugog", što je starim elitama (poglavito u Sloveniji i Hrvatskoj; zbog posljedica rata i međunarodnoga protektorata, stanje u BiH je mnogo složenije) dalo šansu da konsolidiraju svoje društvene pozicije i transformiraju se u ugledne političare, gospodarstvenike i intelektualce. Strah od ispitivanja prošlosti, međutim, još uvijek postoji i on se jasno razabire u diskurzivnim strategijama, ilustriranim primjerom stvaranja javne slike o F. Tuđmanu nakon 2000. godine.

Učinak izostanka uspostavljanja „osvetničke" pravde i pribjegavanja „osvetničkome" nasilju jasno je danas vidljiv u retrospekciji ratnih zbivanja od 1991. do 1995. godine (samo je u atmosferi „osvetničkoga" nasilja mogla biti rođena teza da „u obrambenome ratu ne može biti počinjen zločin"). Pokušaj, pak, da se to nadoknadi uspostavom „Međunarodnoga suda za bivšu Jugoslaviju" u den Haagu, ali i procesi pred domaćim sudovima protiv onih koji su u ratu počinili zločine, ostat će nedorečeni izvor novih frustracija sve dok se konačno sustavno ne uhvatimo u koštac sa svim elementima *naše* komunističke prošlosti. Tek nakon što se, makar i u nekoliko simboličnih slučajeva, utvrdi odgovornost za ono što se događalo od 1944. do 1990. godine, bit će moguće uspostaviti povjerenje u pravni poredak i državu, koja može i sebe samu „čistiti", i to upravo time što je u stanju suditi za stvarne zločine počinjene u posljednjem ratu.

ŠTO „SVI ZNAJU“ I ŠTO JE „SVIMA JASNO“ GLEDE RATA U BOSNI

U žustrim polemikama koje su se svojedobno vodile u hrvatskoj javnosti oko pitanja kako je počeo rat između Bošnjaka-muslimana i Hrvata 1993. godine važnu je ulogu igrala i prof. dr. Vesna Pusić, sveučilišna profesorica i političarka kojoj je to bila jedna od omiljenih tema u javnim istupima, podjednako u vrijeme dok je još istupala samo u ulozi znanstvenika kao i onda kada se odlučila profesionalno baviti politikom. U jednom takvom (pisanom) istupu vrla je znanstvenica/političarka, između ostaloga, izrekla i ovo: «**Nema nikakve dvojbe** da je Tuđmanova politika prema Bosni i Hercegovini u proteklom desetljeću bila destruktivna i negativna za Bosnu, za Hrvate u Bosni i za Hrvatsku. **Svima je to jasno, svi to znaju** …».[250] Dakako, nedvojbena je činjenica da je politika dr. F. Tuđmana prema BiH bila «destruktivna i negativna» za **jednu viziju budućnosti** te zemlje, da je bila «destruktivna i negativna» za **neke Hrvate** u toj zemlji, i da je imala negativne reperkusije za Hrvatsku **kakvu zamišlja i želi prof. dr. V. Pusić.**[251] Citirani je,

[250] Citirano prema: LUČIĆ, 35.

[251] Treba li ovdje uopće naglašavati da su «vizije budućnosti», unatoč novijoj praksi tribunala u Haagu, koji sve više liči na sudbenu instancu koja se upušta u političke kvalifikacije i na njima temelji presude, još uvijek domena političkih sloboda. Pitanja koji su to Hrvati iz BiH bili oštećeni, a kojima je hrvatska politika prema toj zemlji tijekom 90-ih donijela korist, odnosno o kojim je skupinama riječ i koja je njihova veličina, daleko je od toga da bi bilo jasno.

dakle, izričaj tipična politička floskula – on interpretira povijest u skladu s vlastitim, partikularnim političkim idejama i ciljevima, i tomu želi dati privid «općeg znanja», notorne činjenice, nečega što je «svima jasno» i što «svi znaju». No, izjava je prof. dr. V. Pusić tek dio cjelovita političkog mita, «zamišljenoga objašnjenja jednog političkog trenutka»,[252] u ovom slučaju *master-mind* plana po kojemu su dr. F. Tuđman i S. Milošević četiri godine vodili fingirani rat na dijelu teritorija bivše SFR Jugoslavije. Taj je rat, objašnjava dalje ovaj mit, bio fingiran utoliko što su se dvojica političara još u ljeto 1991. godine dogovorili kako će on okončati, no te su im četiri godine trebale kako bi «trajno» učvrstili svoju vlast. Ne treba biti prevelikih sposobnosti pa zaključiti kako nešto u ovome «objašnjenju» nije kako treba – odugovlačiti četiri godine ratnoga stanja, potrošiti silna tisuće ljudskih života, neprocjenjivu društvenu energiju i golema materijalna dobra, za ostvariti ciljeve koji su se mogli postići jednostavnijim putem i bez svih tih gubitaka – pretpostaviti, dakle, takvu neracionalnost dvojice političara koji su se uspjeli održati na vlasti praktično cijelo jedno desetljeće, ipak zahtijeva preveliku logičku «petlju», pravi ali i neizvodivi intelektualni *salto mortale*.

No, koliko god bio racionalno neodrživ i neuvjerljiv, mit o ratu «dogovorenom u Karađorđevu» daleko je od toga da bi bio jedini koji «objašnjava» rat(ove) na teritoriju bivše SFRJ iz prve polovice 90-ih godina 20. stoljeća. Postoji, zapravo, cijeli splet šarolikih narativnih sklopova, među kojima su neki postali i pravi mitovi, poput onoga o Karađorđevu, a koji objašnjavaju početak rat(ov)a, njegov (njihov) tijek, kao i rezultate. Sve su te pripovijesti dakako uvijek u skladu s ovakvim ili onakvima interesima i ciljevima pojedinih, partikularnih skupina (govornika u ime cijelih nacija, političkih stranaka, različitih grupa, itd. itd.). Većina tih naracija i mitoloških objašnjenja ima za cilj pokazati da je ona «druga strana» (bilo da je riječ o protivnicima u ratu, ili o političkim protivnicima, koje se diskvalifici-

[252] Tako političke mitove definira GIRARDET, 207. U takvu se definiciju posve uklapa sve ono što je LUČIĆ, zorno pokazao o «dogovorima iz Karađorđeva».

ra stigmom krivnje za rat) kriva za početak sukoba. To, pak, uglavnom ide za stvaranjem dojma moralne superiornosti, ali i opravdanja za sve što je «naša» strana počinila tijekom sukoba. Takve su, dakle, pripovijesti i mitovi postali sastavni dio diskursa o zbivanjima iz prve polovice 90-ih protekloga stoljeća, kako onoga koji se želi prikazati kao znanstveni, tako i onoga otvoreno politički pragmatičnog. U ovoj, dakle, prigodi namjeravam upozoriti na narav i važnost takvih intelektualnih konstrukcija, jednostavnih «objašnjenja» povijesnih gibanja iz prve polovice posljednjega desetljeća prethodnog stoljeća, «objašnjenja» koja su na različitim stranama dobila status onoga što «svi znaju» i što je «svima jasno» te se na taj način, bar dio njih, pretvorio u prave političke mitove. Ovaj tekst stoga nije ni zamišljen kao povijesni prikaz tih zbivanja, on zapravo ima posve druge ambicije – želim pokazati kako se kroz (re)konstrukciju nedavnih, predratnih i ratnih zbivanja, stvara narativna podloga objašnjenjima aktualnih odnosa i rasporeda političke moći, odnosno zahtjeva za njihovom redefinicijom i promjenom, i kolikoga uspjeha takvi pothvati imaju na različitim stranama. Navedeni je mit o ratu «dogovorenom» u Karađorđevu upravo izvrstan primjer interpretacije nedavne prošlosti kao podloge aktualnim političkim ciljevima - njega su prof. dr. V. Pusić i njezini politički sumišljenici u Hrvatskoj koristili kao objašnjenje zahtjeva za promjenom vlasti u Republici Hrvatskoj tijekom 90-ih godina. Nakon 3. srpnja 2000. godine, i promjene rasporeda političke moći u skladu s izbornim rezultatima, taj se mit koristio i kao objašnjenje zašto bi bilo loše ako HDZ ponovno preuzme vlast. Konačno, postavka je o «dogovorenom ratu» prihvaćena i u bošnjačkim političkim krugovima, a odatle se prenijela i u javno mnijenje, ponajprije stoga što je ona vrlo prikladan način prikrivanja pitanja odgovornosti bošnjačke političke elite za vlastite prosudbe i eventualne pogreške.

* * *

Prije no što pokušam raščlaniti neka od «objašnjenja» o kojima je upravo bila riječ, pokušat će ukratko predočiti što se

kao strukturalna pozadina društvenih i političkih procesa iz devedestih godina 20. stoljeća može ocrtati temeljem rezultata novije ozbiljne akademske historiografije. Toj su, naime, historiografiji upravo ova zbivanja, između ostaloga ali u prvome redu, bila poticaj za istraživanja procesa oblikovanja kolektivnih identiteta i načina na koji su ti identiteti utjecali na praktično ponašanje. Pri tomu valja poći od činjenice da model političkoga uređenja, izgrađen tijekom posljednjih dvije stotine godina (ali na temeljima koji su postavljeni davno prije toga) u zapadnoj Europi i u Sjevernoj Americi, predstavlja danas uzor i željeni ishod (srednjoročnoga) «procesa tranzicije» kroz koji prolaze bivše komunističke države. Uz to treba svakako posebice naglasiti da su te države redom relativno «mlade» – sve su one, naime, izrasle kroz (dugoročni) proces koji traje nešto više od jednoga stoljeća, formalno od Berlinskoga kongresa 1878. godine. Riječ je o procesu koji podrazumijeva raspadanje i razgradnju velikih predmodernih, multietničkih i multikulturnih imperija (Habsburško i Otomansko Carstvo, Rusija), utemeljenih na ideji o božanskome podrijetlu dinastičke vlasti. Rezultat je toga procesa raspadanja i razgradnje, što se naravno odnosi i na svijet nazora i ideja, bila istodobna konstrukcija te etabliranje moderne masovne nacionalne svijesti, utemeljene na ideji o jednakosti pojedinaca koji participiraju u jedinstvenom (također konstruiranom) modelu kulture. S razvojem takve svijesti i kulturnoga modela koji ona implicira organski je povezan proces izgradnje nacionalne države, kao države jednakih (bar teorijski) pojedinaca. Temelj, u smislu povijesne legitimacije, gotovo svih onih državnih projekata što izniču na ruševinama starih carstava, iz ovakvoga idejnog kompleksa, traži se i nalazi u srednjovjekovnim kraljevstvima, odreda uklopljenim tijekom kasnoga srednjeg vijeka u okvire dinastičkih imperija. Realni, pak, poticaj svim tim isprepletenim dugoročnim procesima dolazi kroz širenje ideja oblikovanih u sjeverozapadnoj Europi, odnosno kroz ugledanje lokalnih (novonastajućih) elita na zapadne uzore.[253]

[253] O svim se ovim procesima temeljni uvid i naputke za dalje čitanje može naći u: SCHÖPFLIN, 2003., te BUNCE, 2005.

Trajni učinak ovih procesa, vezan uz političku sferu, jest etabliranje nacionalističkoga diskursa i njegovo širenje u dubinu društva, pri čemu su se uvelike koristili obrazovni sustav, praksa uprave u modernoj apsolutnoj državi (ono što je svojedobno M. Foucault nazvao *governmentality*), ali i komunikacijski kanali političkih procesa.[254] Puninu, pak, slike stvarnoga života ovako ocrtanoj slici daje sljedeći primjer. U proljeće 1841. godine dvije su skupine ljudi, na čelu s dvojicom učenjaka i kulturnih/nacionalnih radnika čija će imena biti zapisana «zlatnim slovima» u povijesti nastajanja modernih nacija jugoistoka Europe, putovali od Zagreba ka jugu. Tijekom toga putovanja te su se dvije skupine vrlo često sustizale, pa i istodobno boravile na istim mjestima, baveći se vrlo sličnim poslom. Obje te skupine zanimalo je, između ostaloga, kako svoju pripadnost, svoj kolektivni identitet, iskazuje pučanstvo na putu od Zagreba do Zadra i dalje uz jadransku obalu sve do Dubrovnika. Da bi to doznali posvuda su, kako priprostom puku tako i pripadnicima viših društvenih slojeva, postavljali ista pitanja – kako nazivaju svoj jezik i širu zajednicu kojoj pripadaju. Na čelu je jedne skupine bio Vuk Stefanović Karadžić, samouki lingvist, u to doba prognanik s privremenim boravkom u Habsburškoj Monarhiji, čije je ime i danas zaštitni znak srpskoga nacionalizma. Na čelu je druge skupine bio zagrebački intelektualac, Ljudevit Gaj, čovjek koji je osmislio i vodio cijeli jedan kulturni pokret («Ilirski pokret») iz kojega će se, možda i ne baš po njegovoj volji, roditi moderna hrvatska nacija. Ono što im se dogodilo na poluotoku Pelješcu, odnosno odgovori koje su tamo dobili od jednog lokalnog seljaka, zavrjeđuje punu pozornost današnjega čitatelja upravo u kontekstu ovakvih rasprava kakva je ova. Naime, seljak je, na kratki upit: tko je i kojim jezikom govori, odgovorio: «Dalmatinac i da govori naški». Kada su mu, pak, podrobnije

[254] Kako se nacionalistički diskurs etablirao u dotad multietničkim i multireligijskim sredinama Habsburškoga imperija u najnovije doba i iz netradicionalnoga očišta raspredaju autori čija djela prikazuje WOLFF, 2006. Toj listi djela svakako valja dodati i JUDSON, potom UNOWSKY te BAYCROFT – HEWITSON. Za pogled na istodobni razvoj u okvirima Otomanskoga carstva i država koje su ga naslijedile valja poći od sljedećih naslova: KITROMILIDES, 1989.; KITROMILIDES,1996.; DUȚU; DERINGIL; BIEBER; ROUDOMETOF.

protumačili što ga pitaju, pozivajući se na talijanski primjer – onaj tko govori talijanski je Talijan, seljak «kaza 'slovinski'

> – a onda će Vuk k njemu dohramati i pita ga zna li još jezik srbski
>
> – on kaže da nezna
>
> – onda Vuk: razumiješ li kako ja govorim.
>
> – Razumijem
>
> – e to je srbski – razumiješ dakle?
>
> – razumijem
>
> – Jeste li čuli gospodo?
>
> – A Mažuranić (član druge, Gajeve skupine – op. M. A.): a jeste li vi prijatelju čuli što o hrvatskom jeziku?
>
> – Ta kako ne bi? Ta to je ono što mi ne pada odmah na um, i mi smo Hrvati i govorimo hrvatski».[255]

Točno stoljeće i pol kasnije, u proljeće 1991. godine, na istim onim područjima koja su obilazili Vuk i Gaj sazrijevala je atmosfera u kojoj će se ubrzo voditi nesmiljeni rat. Tijekom se toga rata zbog onoga što seljaku na Pelješcu 1841. godine nije «palo odmah na um» vrlo lako gubio sav posjed a nerijetko i život. Daleki potomci i nasljednici istih onih što su nesigurno i ponekad vrlo neprecizno (iz našega današnjeg kuta) odgovarali na anketna pitanja kulturnih/nacionalnih radnika sada su vrlo precizno znali kojim jezikom govore i kojoj naciji pripadaju.

Te su informacije kroz stoljeće i pol razvoja uklopljenje u fond društvenoga znanja što ga se uči i interiorizira kroz proces socijalizacije u obitelji, školi, u dodiru s državnim službenicima,

[255] Cijeli je dijalog pribilježio hrvatski jezikoslovac druge polovice 19. stoljeća, inače profesor Bečkoga sveučilišta, Vatroslav Jagić, prema iskazu jednoga od sudionika i to upravo onoga koji je seljaku postavio pitanje o Hrvatima, a koji se zvao Antun Mažuranić. Tekst je u hrvatskoj i srpskoj literaturi o nacionalnom i jezičnom pitanju često citiran, a ovdje je preuzet iz: STANČIĆ, 2002., 82.

krčmi i na izborima (od 1918. do 1941. i ponovno 1990-91.), a potvrđuje u cjelokupnome društvenom komuniciranju. Na simboličkoj je razini sve to zapečaćeno glasovanjem na referendumima o neovisnosti (odnosno referendumima o srpskoj autonomiji) koji su u roku od godinu dana (1991./92.) održani u Hrvatskoj i BiH. S time u svezi valja svakako pripomenuti da je na teorijskoj ravni promišljanja svijest o jasnoj različitosti prijeđenih razvojnih putanja dvaju dijelova Europe i iz toga proizašlim razlikama u ishodima artikulirana u posve «orijentalizirajućem» duhu. Naime, u literaturi je ta svijest o razlikama rezultirala od vremena Hansa Kohna (kako se danas sve više pokazuje promašenim) postavkama o različitoj naravi «miroljubivih i konstruktivnih zapadnih» («građanskih», odnosno «državnih») te «virulentnih i destruktivnih istočnih» («etničkih“ ili «organskih») nacionalizama današnje Europe.[256]

Ovakav sumarni, hladni i analitički pogled na dugoročne i srednjoročne povijesne procese ocrtava komparativni kontekst u kojemu valja promatrati «slučaj bivše Jugoslavije». On, međutim, zanemaruje moralnu prosudbu, povezanu s kvalifikacijama konstruktivnih i destruktivnih nacionalizama, koja će odmah ukazati na činjenicu da stoljetni proces izgradnje istočnoeuropske nacionalne države i unutar njezinih okvira liberalno-demokratskoga političkoga sustava podrazumijeva i «tamnu stranu». Tu «tamnu stranu» izgradnje liberalnih demokracija, danas (zbog relativne blizine povijesnih procesa) jasno vidljivu poglavito u istočnoj polovici europskoga kontinenta, analitički sustavno i detaljno, s više ili manje uspjeha, razlažu mnogi autori, ponekad i u tako golemim djelima kakvo je ono M. Manna.[257] Pod tim se, pak, pojmom podrazumijeva obilatu uporabu nasilja usmjerenoga na cijele društvene grupe koje,

[256] Za novije poglede na «građanski» i «etnički» nacionalizam i njihove stvarne i zamišljene razlike vidi: LECOURS, te HJERM. Poticaj za reviziju pojmovnoga razlikovanja «građanskoga» od «etničkog» nacionalizma, koji je došao iz područja društvene teorije, naišao je na jasan odjek i kod povjesničara – usp. VICK.

[257] Uz primjere kakav je STOLA, obvezatna je literatura za ovaj problem djelo MANN, 2005. Mannu je moguće, poglavito u raščlambama pojedinačnih slučajeva, pronaći mnoge zamjerke, no unatoč tomu njegove temeljne ideje ostaju neupitne.

iz ovih ili onih razloga, nisu bile u stanju naći svoje mjesto u jedinstvenom kulturnom obrascu. Nemogućnost nametanja jedinstvenoga modela kulture određenim skupinama pri tomu se često pretvarala i u problem teritorijaliziranja nacije u obliku nacionalne države, pa se tako nastale probleme obično razrješavalo kroz ratne sukobe oko teritorija.

Uglavnom, latentno se društveno nasilje u ovakvu kontekstu otvoreno ispoljavalo, poglavito u (kratkotrajnim) rozdobljima političkih kriza, u formama koje literatura danas definira u pojmovne kategorije od genocida, preko raznih oblika (više ili manje nasilnoga) etničkoga čišćenja do organizirane razmjene pučanstva. Valja se ovdje samo letimično prisjetiti genocida nad Armencima u Turskoj, milijuna Nijemaca konačno protjeranih (uz više no obilatu primjenu nasilja i brojne žrtve) sa širokoga prostora srednjo-istočne i jugo-istočne Europe nakon Drugoga svjetskoga rata, ili organizirane razmjene pučanstva između Grčke i Turske nakon Prvoga svjetskog rata. Konačni je učinak svega toga činjenica da danas, na prostoru gdje su prije stoljeća i pol, po načelu «leopardove kože» (što je omiljena metafora kojom su se opisivale prilike kakve su vladale u BiH do prve polovice 90-ih godina 20. stoljeća), izmiješani živjeli pripadnici različitih vjera, govornici različitih jezika, odnosno pripadnici različitih etničkih («nacionalnih») zajednica, funkcioniraju klasične nacionalne države. Štoviše, te države, kako primjećuje jedan od povjesničara koji se bave ovim procesima, a riječ je o Češkoj, Slovačkoj, Austriji, Mađarskoj, Hrvatskoj i Sloveniji, «danas više odgovaraju idealu nacionalne države no što je to ikad u povijesti bio slučaj s bilo kojom skupinom zemalja.»[258]

* * *

Okrećući se sada ponovno načinu na koji se pripovijedanjem nastojalo objasniti što se to u prvoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća dogodilo na prostoru bivše Jugoslavije, kao izvanrednu ilustraciju šarolikoga mnoštva naracija, od kojih su neke

[258] Citat potječe iz: KING, 112.

ukopljene i u mitove, te manje ili više pedantno i vješto izgrađenih zamisli (cjelovitih konstrukta) o tomu što je i kakav je bio rat u BiH, pruža zbornik radova s okrugloga stola *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.*, tiskan u nakladi, u najmanju ruku, neobične institucije – «Naučnoistraživačkog instituta 'Ibn Sina' Sarajevo»[259]. Ta je nevelika knjiga, osim po nakladniku, neobična iz još nekoliko razloga – iako je riječ o *Zborniku radova*, iz pregleda je sadržaja nemoguće utvrditi tko su autori priloga, jer oni tamo nisu navedeni (autor je naveden tek na početku svakoga teksta); propratne su bilješke, fusnote, numerirane vrlo zagonetno - u nekim tekstovima numeracija kreće od broja jedan, bilješke u prilozima fra L. Markešića i F. Muslimovića su numerirane kao da se radi o jednom tekstu (str. 31-65), dočim od priloga prof. dr. K. Trnke (str. 68) do kraja *Zbornika* numeracija teče kontinuirano, kao da se opet radi o jednom tekstu; tiskani tekst ima golemo mnoštvo tipfelera, dok je, neovisno o tomu, jedan dio autora u svojim prilozima ostao gotovo na granici pismenosti. Formalne značajke, odnosno nevještost uredništva *Zbornika* u stvarima koje se tiču forme cijele publikacije, jasno govore da ljudi iz «Naučnositraživačkog instituta 'Ibn Sina' Sarajevo» očigledno nemaju baš puno toga što ih vezuje za «znanstvenoistraživačku» djelatnost. Konačno, ponuda knjiga koje su izašle u nakladi «Instituta» (uglavnom se radi o prijevodima djela s perzijskoga jezika, posvećenih islamu, a među njima se mogu naći i pisma imama Homeinija) upućuje na zaključak da je riječ o institucionalnom paravanu za promidžbeno djelovanje skupina ili institucija iz Irana. No, unatoč svim tim neobičnostima vezanim za publikaciju ali i nakladnika, *Zbornik* je dragocjen jer donosi sučeljene vizije toga što je bio rat u BiH iz kuta i pera Bošnjaka-muslimana, Hrvata i Srba. I jedni, i drugi i treći operiraju cijelim nizom konstrukta izgrađenih na krajnje selektivnom odbiru činjenica, za koje, međutim, očigledno predmnijevaju da ih **svi znaju** i da su **svima jasne**.

[259] Puni naslov knjižice tiskane u nakladi od svega 300 izvoda glasi: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto*, Sarajevo 20. 11. 2001., Sarajevo 2002.

Tako se, primjerice, svi autori priloga u *Zborniku* Bošnjaci-muslimani slažu glede toga da je rat u BiH bio agresija dviju susjednih država, s ciljem uništenja (političkoga subjektiviteta) države Bosne i Hercegovine, odnosno istrebljenja bošnjačko-muslimanske populacije («najveće žrtve» rata), a da je pri tomu izostala «zaštita» koju je bila «dužna» pružiti međunarodna zajednica.[260] Pokušamo li ovako formulirani niz tvrdnji raščlaniti pokazat će se da one tvore klasičan primjer zaokružena političkog mita. Polazeći od prve tvrdnje valja svakako naglasiti temeljnu postavku: da bi «država Bosna i Hercegovina» bila uništena ona bi prije toga morala biti konstituirana i stvarno djelovati, o čemu je ponešto čak i pokušao reći jedan od sudionika okrugloga stola. Naime, dr. S. Softić u svome prilogu polazi od stava stručnoga tijela koje se nazivalo «Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji», a koji se svodi na to da «jedan entitet konstituira državu» onda kada se radi o «zajednici koja se sastoji od teritorije i stanovništva koji podliježu organiziranoj političkoj vlasti, kao i da takvu državu karakterizira suverenost», pri čemu su «efekti međunarodnog priznanja države čisto deklaratorni».[261] Kada, međutim, pokuša primijeniti takvu definiciju na slučaj Bosne i Hercegovine, dr. S. Softić može navesti samo to da je «Republika Bosna i Hercegovina priznata kao država 6. aprila 1992. godine», da je taj čin bio «puko priznanje činjenice njenog postojanja», i potom razglabati nebu-

[260] Samo kao primjere vidi MUSLIMOVIĆ, 56; TRNKA, 69; SOFTIĆ, 89, itd. Poseban slučaj, vrijedan podrobnije analize, jest POPRŽANOVIĆ, koji već u naslovu ističe krajnje neobičan, da ne kažem besmislen, pojam «totalicid», koji u sebi sadržava, prema autoru, etnocid, kulturocid, sakrocid, i razne druge «-cide». Autor čak operira i nekim statističkim podacima za koje, dakako, ne daje nikakve informacije o vrelima i autoritetu koji stoji iza njih. No, svakako je najzanimljiviji dio dugački popis okrutnih postupaka «agresora» prema Bošnjacima-muslimanima – isti takvi okrutni čini, naime, na drugim se stranama pripisuju, pa i dokazuju i za Bošnjake-muslimane u odnosu na Srbe i Hrvate. Poprzanovićev popis temelji se, kako sam on to kaže, «na iskazima preživjelih» (kao uostalom i u slučaju sličnih tvrdnji na srpskoj ili hrvatskoj strani), a autoru čak nije ni palo na pamet da bi te iskaze trebalo eventualno koroborirati, jer ionako «svi znaju» i «svima je poznato» kakvi su bili «agresori».

[261] SOFTIĆ, 86.

lozne teorijske postavke izvedene iz, u ovome kontekstu posve irelevantne, tvrdnje da «državnost Republike Bosne i Hercegovine seže u historiju najmanje onoliko koliko i državnost onih koji je osporavaju».[262]

No, stvarnost je u trenutku međunarodnoga priznanja u travnju 1992. bila posve drugačija - BiH nije imala zajednicu «teritorija i stanovništva» podložnoga «organiziranoj političkoj vlasti», čak ni u onome smislu kako je to predviđao ustavni poredak kakav je bio na snazi dok je još BiH tvorila dio SFR Jugoslavije. Proces raspada struktura državne vlasti (u smislu jedinstvene «organizirane političke vlasti») u okviru SR BiH okončan je još krajem 1991. godine – ustavom predviđeno uređenje nestalo je u trenutku proglašenja i početka realnoga funkcioniranja «srpskih autonomija», a dalji korak u tome pravcu učinjen je proglašenjem «Hrvatske zajednice Herceg-Bosna». Središnji republički organi nisu krajem 1991. godine bili u stanju kontrolirati državne organe prisile (policijske snage niti snage Teritorijalne obrane, a da ne govorimo o vojsci, JNA) na više od polovice «državnog teritorija», a i tamo gdje su navodno kontrolirali stanje došlo je do stvarnoga raspada sustava, pogotovu kada su već počeli sukobi u proljeće 1992. godine.[263] Dakako, ove tvrdnje ne impliciraju podrobne ustavno-pravne raščlambe, niti način kako je ovakvo stanje nastalo,[264] već opisuju realnost na teritoriju koji je u travnju 1992. međunarodno priznat kao zasebni državni organizam. Priznajući takvo faktično stanje, «međunarodna zajednica» je još prije priznanja postoja-

[262] Isto, 87.

[263] Za opis razvoja prilika i stanja u prvoj polovici 1992. godine, uz materijal danas još nedostupnih arhivskih vrela, svakom će budućem istraživaču biti dragocjeno ono što se može naći u VULLIAMY. Tek kao primjer onoga što se posvuda, pa i na područjima pod nadzorom središnjih vlasti iz Sarajeva, događalo usp. prikaz prilika u Zenici prema uspomenama jednoga od aktera, u ANČIĆ, 2001., 101-2.

[264] Problem nefunkcioniranja države onako kako ju je sam definirao, SOFTIĆ, 88, pokušava riješiti tvrdnjom da su «bosanskohercegovačke političke stranke sa srpskim i hrvatskim predznakom» pripremile i proglasile «paradržavne tvorevine na teritoriji BiH», prekrivajući tako prigodnom «koprenom zaborava» ono što je sam napisao tek nekoliko redaka prije.

nja zasebnog državnog teritorija otvorila proces pregovaranja s ciljem uređenja političkih prilika i ustrojavanja stvarne državne vlasti. Na tim su načelima pregovori, uz simultane ratne operacije, i okončani sporazumom u Daytonu u jesen 1995. godine. Tada postignuti sporazum tretirao je Bosnu i Hercegovinu kao teritorij na kojemu tek treba uspostaviti državnu organizaciju, posve u skladu sa stvarnim stanjem. Zaključak koji iz ovoga slijedi jednostavno je negativno odrediti – rat doista nije vođen s ciljem uništenja «države BiH», jer ona u trenutku izbijanja rata nije ni postojala.

Što su, pak, bili stvarni ciljevi upletenih čimbenika, jesu li oni bili iole čvrsto određeni, ili su se političke elite pridržavale tek labavo postavljenih osnovnih ideja vodilja, prispodobljujući javno postavljene i deklarirane ciljeve aktualnim prilikama i potrebama održavanja vlastitih pozicija, tek treba utvrditi savjesnom i pozornom raščlambom. Među osnovnim idejama kojih se pridržavala srpska strana od početka krize, dakle još od 1991. godine, praktično sve do trenutka u kojem nastaju ovi redovi, svakako valja uočiti ideju sprječavanja konstituiranja bilo kakvih oblika državne vlasti s realnim ovlastima i autoritetom, a sa sjedištem u Sarajevu.

Drugi dio konstrukta, tvrdnja naime da je cilj rata bio uništenje bošnjačko-muslimanske populacije, koja je time postala i «najveća žrtva» rata, doista nije potrebno podrobno elaborirati. Plimni val terora srpskih snaga bitno se razlikovao od iz povijesti poznatih (bolje ili lošije organiziranih) pokušaja masovnoga istrebljenja – on je, zapravo, bio uspješno izvedena operacija masovnoga zastrašivanja s jednim jedinim i prilično jednostavnim ciljem. Izvorna je namjera, proizašla iz srpskoj javnosti često predočavanih rezultata raščlambi demografskih gibanja na teritoriju bivše Jugoslavije tijekom druge polovice 20. stoljeća, bila iz temelja promijeniti demografsku sliku na teritoriju koji je bio poznat kao «SR Bosna i Hercegovina» i uspostaviti nove prostorne i brojčane odnose različitih nacionalnih grupacija na tomu teritoriju. U tome je sklopu valjalo tehnikom, za koju se ustalio naziv «etničko čišćenje», pokrenuti migracijska gibanja

velikih razmjera. Te su više-manje prisilne migracije trebale smanjiti udjel Bošnjaka-muslimana i Hrvata u ukupnom pučanstvu na teritoriju «SR BiH» te stvoriti što je moguće veći teritorij pod punim nadzorom srpskih snaga i na tome teritoriju svesti na najmanju moguću mjeru broj pripadnika druge dvije nacionalne skupine. Gotovo nekontrolirano nasilje pojedinaca u tome je sklopu imalo svrhu unošenja psihoze straha kao motivacijskog čimbenika migracija, dok se država, onakva kakva je i koliko je uopće postojala u takvim prilikama, u to uplitala tek periferno (primjerice – organizacija «sabirnih logora» u kojima, međutim, nije provođena praksa masovnoga istrebljenja, ali su zatvorenici bili prepušteni na milost i nemilost čuvara koje nitko nije kontrolirao; «uređenje» prostora na kojemu su stajale katoličke crkve i džamije nakon njihova rušenja; usmjeravanje izbjegličkih gibanja, i sl.).

Postupak su «etničkoga čišćenja», međutim, vrlo brzo prihvatile i druge dvije strane upletene u sukob, ali ga nisu uspjele (ili htjele) dovesti do onoga stadija do kojega ga je dovela srpska strana. Što se, pak, tiče statusa «najveće žrtve» rata riječ je zapravo o činjenici da je bošnjačko-muslimanska strana, što iz objektivnih što iz subjektivnih (loše ili pogrešne prosudbe političke elite) razloga u rat ušla i cijelo vrijeme ostala najlošije organizirana. Iz toga je proizašla nemoć u ratnim operacijama - sve do samoga kraja rata «Armija RBiH» nije u sukobu sa «Vojskom RS» ostvarila ni jednu uspješnu ofenzivnu operaciju, osim osvajanja sela Vozuća na obroncima planine Ozren na samome kraju rata[265]; u sukobima s «H(rvatskim) V(ijećem) O(brane)» «Armija» je ostvarila nekoliko uspješnih ofenzivnih operacija, preuzevši potpuni nadzor nad Travnikom, Bugojnom, Fojnicom i Varešom, ali je pretrpjela i ozbiljne poraze nastojeći

[265] Jedina stvarno velika ofenzivna operacija, ona pokrenuta iz Bihaća nakon «Oluje» u Hrvatskoj, završila je totalnim fijaskom i bezglavim bježanjem snaga «Armije RBiH» nakon pregrupiranja i kontraudara «Vojske RS», o čemu je potresno svjedočenje dao u televizijskom intervjuu novinar britanske mreže Sky, Aeronaut van Linden. Kao novinar, on je, naime, bio u pratnji zapovjednika operacije, generala Atifa Dudakovića te je zajedno s njima i bježao pred srpskim snagama. Cjeloviti kontekst akcija u zapadnoj Bosni jezgrovito ali i vrlo slikovito ocrtava u svojim memoarima ŠARINIĆ, 303-4.

ostvariti iste ciljeve u Žepču, Vitezu, Busovači i Kiseljaku. Takva je, dakle, vojna situacija onda vodila do toga da je bošnjačko-muslimanska populacija doista bila ostavljena na milost i nemilost protivnika, pa su zasigurno i ljudski gubici tu bili najveći. Pitanje žrtava, međutim, daleko je složenije no što bi se činilo na prvi pogled, kako to pokazuju podaci institucije «Međunarodni forum 'Bosna Internacional'», citirani kod jednoga od sudionika okrugloga stola.[266] Prema tim podacima, prikupljenim doduše nepoznatom metodologijom i teško provjerljivih, ljudski su gubici bili daleko najveći kod Bošnjaka-muslimana i dosegli su vrtoglavu stopu od 8,1% ukupne populacije (kod Srba su iznosili znatno nižih 5,3%, a kod Hrvata još nižih 4%). No, istodobno je tijekom rata raseljeno, što na druga područja unutar zemlje, što izvan nje, gotovo nevjerojatnih 65,4% Hrvata, dok je stopa raseljavanja Bošnjaka-muslimana i Srba bila znatno niža (prvi 52,8%, drugi 52,3%), pri čemu svakako valja uzeti u obzir da je ovo raseljavanje u daleko najvećem broju slučajeva bilo rezultat raznih oblika nasilja i prisile. Iz ove grube i krajnje nehumane statistike jasno, međutim, proizlazi zaključak da pitanje žrtava nije jednostavno i da kategorija «najveće žrtve» zapravo i nema racionalne podloge. Sa svim se time insistiranje bošnjačko-muslimanske elite na takvome statusu ukazuje kao pokušaj manipulacije problemom golema emocionalnog naboja, vrlo sličan licitiranjima s brojem žrtava koncentracijskoga logora Jasenovac nakon Drugog svjetskog rata. Vrijedi se stoga podsjetiti kako se procjene broja žrtava Jasenovca kreću se od (provjerljivih) 60.000-80.000 do (posve nevjerojatnih) preko milijun ubijenih. Licitiranje golemim brojkama (kao da 60.000 ubijenih samo po sebi već nije užas) imalo je nakon 1945. godine različite funkcije, od toga da su se time pokrivale megalomanske procjene broja žrtava u sklopu zahtjeva za ratnim reparacijama, preko toga da se autoritetom određivanja «točnoga» broja reprezentiralo postojeće odnose političke moći i ujedno «opravdavalo» privilegirane pozicije jedne skupine (Srbi, kao «najveća žrtva»), do toga da se eskalacijom ionako nevjerojat-

[266] BLAŽANOVIĆ, 190. Nisam uspio utvrditi vrelo na koje se autor ovdje poziva, pa podatke uzimam samo kao grube pokazatelje stanja, a ne egzaktne činjenice.

nih brojeva stvaralo atmosferu revanšizma koja je, u krajnjoj liniji, opravdavala i teror u rat(ovima) prve polovice 90-ih. O svim tim aspektima krajnje osjetljivog «Jasenovačkoga problema» postoji već povelika literatura, čiji bi čak i elementarni orijentacijski prikaz zahtijevao poseban rad.

Konačno, tvrdnja o «uskraćenoj zaštiti» međunarodno priznatoj državi potpuni je nonsens. Nedavno su, dakako zbog svojih vlastitih potreba, neki američki dužnosnici javno pojasnili kako rat još uvijek nije zabranjeno sredstvo rješavanja međunarodnih prijepora i sukoba, iz čega onda svakako proizlazi i obveza svake države (ako to ona doista i jest) da skrbi sama za sebe, bilo vlastitim sredstvima, bilo u sklopu različitih, bilateralnih ili multilateralnih obrambenih saveza. Tek «kišobran» takvoga obrambenoga saveza osigurava određenu obvezu vanjskih čimbenika za pružanjem zaštite, na što BiH nije u doba izbijanja rata ni mogla računati jer, kako je rečeno, nije ni bila konstituirana kao država te nije ni mogla pristupiti nekom obrambenom savezu. S druge strane, očekivanja da UN «zaštiti» svoju članicu rezultat su dezinformacija koje je (namjerno ili iz neznanja) lansirala bošnjačko-muslimanska politička elita i mediji pod njezinim nadzorom, s ciljem da pogled javnosti preusmjeri s pitanja vlastite odgovornosti i tu odgovornost prebaci na «drugoga». No, i u ovoj, kao i kod dvije već analizirane tvrdnje, ipak postoji element oslonca na neke realne činjenice – riječ je, prije svega, o pozivu na zabranu prodaje oružja stranama upletenim u rat(ove) na teritoriju bivše Jugoslavije, što ju je izglasala Opća skupština UN. Iako politička pozadina te zabrane do danas nije posve razjašnjena, ostaje neprijeporna činjenica da se zabrana kršila ne sve strane, a njezin je jedini stvarni učinak bila mogućnost za prodavače da enormno podignu cijene oružja pri svakoj transakciji s upletenim čimbenicima. Ono, pak, što bošnjačko-muslimanska politička elita nikad nije objasnila svojoj javnosti odnosi se na povezanost održavanja zabrane s jedne, i formalnih veza vlasti u Sarajevu s islamskim terorističkim mrežama s druge strane.

Niz, dakle, tvrdnji o «dvostrukoj agresiji, najvećoj žrtvi i uskraćenoj zaštiti», kao temeljnim značajkama rata u BiH, po-

kazao se kao konstrukt izgrađivan na pogrešno tumačenim i u krivome svjetlu prikazivanim realnim činjenicama. Dijelovi su toga konstrukta s vremena na vrijeme lansirani zbunjenoj i užasima rata gotovo izbezumljenoj javnosti na područjima pod nadzorom vlasti u Sarajevu od strane bošnjačko-muslimanske političke elite i medija pod njezinim nadzorom. S istim je, međutim, tezama A. Izetbegović nastupao i u međunarodnim pregovorima, tretirajući europske državnike na isti način kao i publiku «kod kuće»[267]. Teško bi bilo čak i pretpostaviti da je ovako nastali mit, skup «činjenica koje svi znaju i koje su svima jasne», nastao kao rezultat unaprijed postavljene ideje vodilje. Čini se da bi ga radije trebalo promatrati kao rezultat prigodnih strategija odvraćanja pozornosti s pravih pitanja izravne odgovornosti političkoga vodstva za stanje u zemlji, s jednim jedinim ciljem – održanja postojećega rasporeda političke moći.[268] Nakon završetka rata, nezadovoljni mirovnim sporazumom koji im je omogućio sudjelovanje u vlasti po načelu «30% vlasti nad 100% teritorija BiH» (umjesto zacrtanih i stalno obećavanih «100% vlasti nad 100% teritorija» - ili, kako se o tome u javnosti govorilo, «oslobađanja cijele zemlje»), pripadnici su te političke elite počeli javno manipulirati elementima već uobličena mita. Na takvoj, naime, rekonstrukciji nedavne prošlosti utemeljen je sada zahtjev za promjenom stvorenoga stanja, pod izlikom odstranjenja iz političkoga života zemlje onih kojima je prigodno pripisana stigma sudjelovanja u «dvostrukoj agresiji» i stvaranju «najveće žrtve».

[267] Usporedi samo kao primjer kako njegov istup na pregovorima u Genevi 29. studenoga 1993. u svojim sjećanjima rekonstruira ŠARINIĆ, 53-4: «BiH neće da popusti ako nam Srbi ne vrate okupirani teritorij i ako ne dobijemo adekvatan izlaz na more kod Neuma. Ne parče zemlje već izlaz na more. Ako ne bude tako, treba da se pooštre sankcije prema Srbiji, da se uvedu prema Hrvatskoj i da se digne embargo na uvoz oružja za BiH. Mi se nalazimo u makazama dva napadača, a i vi ste (op.a. Europska unija) saučesnici». Uz ovakve istupe i nije nikakvo čudo što su europski pregovarači tretirali bošnjačko-muslimansku stranu onako kako su je tretirali, sve dok se u problem i pregovore za njegovo rješenje nisu uplele USA sa svojim strategijskim zamislima u svezi s odnosima spram islamskoga svijeta, u okviru kojih je BiH imala vrlo određeno značenje.

[268] Za te mehanizme usp. ANČIĆ, 2001., 229-253.

Brojni su, dakle, Bošnjaci-muslimani sudionici okrugloga stola *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.* pokazali visok stupanj unisonosti u svojim istupima te su se složili u glavnim postavkama, prezentirajući praktično jedinstveni sklop «činjenica koje svi znaju i koje su svima jasne», bar kada je riječ o stavovima kakvi vladaju javnim mnijenjem na područjima koje su tijekom rata kontrolirale vlasti iz Sarajeva (drugačije formulirano - primjerice: u bošnjačko-muslimanskoj javnosti - ne bi imalo isto značenje). Slika, pak, koju ocrtavaju prilozi autora Hrvata i Srba u *Zborniku* izgleda bitno drugačije, što svakako valja pripisati mjestu i okolnostima održavanja okrugloga stola – Sarajevo, u organizaciji institucije s (u najmanju ruku) proiranskim usmjerenjem. Mjesto i okolnosti, naime, uvjetovali su nedolazak onih među Hrvatima i Srbima za koje bi se moglo reći da ne bi pretjerano vodili računa o tomu što će reći «druge strane» o njihovim izlaganjima. Rečeno drugačijim riječima, hrvatski i srpski sudionici okrugloga stola iznosili su uglavnom i na prvi pogled izbalansiranije i uravnoteženije tvrdnje. No, obzirom da se izlaganja na ovakvim skupovima pripremaju za publiku, valja voditi računa da se autori uvijek u stanovitoj mjeri ponašaju sukladno očekivanjima *predviđene* publike te tekst pripremaju kao neku vrst «socijalnoga konstrukta».[269] Zbog toga važnog elementa valja svakako pretpostaviti da bi većina bošnjačko-muslimanskih (ali na isti način i hrvatskih i srpskih) autora svoja izlaganja koncipirali na drugačiji način i s drugačijim naglascima da se skup održavao primjerice u Zagrebu, Širokom Brijegu, Beogradu ili Banja Luci. Pri svemu tomu valja ipak naglasiti da je (ne samo) veći broj hrvatskih sudionika stvorio i dojam šire lepeze stavova – od fra L. Markešića, za kojega se može reći da je u svojim stavovima blizak prof. dr. V. Pusić, do prof. dr. B. Žepića, koji je zastupao stavove i ideje vrlo bliske današnjoj vladajućoj skupini unutar H(rvatske) D(emokratske) Z(ajednice) BiH. Zanimljivo je svakako primijetiti da među sudionicima okrugloga stola nije bilo niti jednoga autora koji

[269] Istraživanja poput TONKIN, ili BATES, potvrđuju tu tezu čak i za «povjesničare» - pjevače i kazivače narodnih pjesama i priča - u društvima u kojima prevladava usmena komunikacija, a osobno iskustvo brojnih konferencija i skupova to jasno potvrđuje i za moderne «znanstvenike».

bi otvoreno zastupao tezu po kojoj je sukob između «Armije BiH» i «HVO-a» rezultat strategije bošnjačko-muslimanskog političkog i vojnog vodstva, tezu koja u hrvatskome javnom mnijenju ima danas veliki broj pristaša[270], pa se može reći da u *nekim krugovima* predstavlja «činjenicu koju svi znaju i koja je svima jasna». Uza sve rečeno, mora se svakako primijetiti da se u pristupu problemima rata u BiH zamjećuje jasna razlika između bošnjačko-muslimanskih na jednoj, i hrvatskih i srpskih autora na drugoj strani. Naime, dok prvi uglavnom svojim tekstovima stvaraju iluziju da se radi o posebnom ratu koji nije imao nikakve veze s onim što se događalo u neposrednom okruženju Bosne i Hercegovine, i hrvatski i srpski autori tretiraju taj rat uglavnom kao epizodu širega rata na području bivše Jugoslavije.[271] Svakako bi na ovome mjestu valjalo upozoriti kako se «povijesni diskurs» bošnjačko-muslimanskih autora u ovome bitno razlikuje od praktičnoga djelovanja političke elite tijekom samoga rata, sve do sredine 1994. godine. U to su doba A. Izetbegović i ljudi iz njegova kruga vrlo uspješno uspijevali manipulirati hrvatsko-srpskim sukobom, držeći stalno na oku stanje u Hrvatskoj i prispodobljujući svoje postupke i zahtjeve stanju na tamošnjim bojišnicama.[272] No, kako taj dio političke prakse nikad nije prodro u javni politički diskurs, to se ni u naknadnim rekonstrukcijama na toj strani o tako postavljenoj strategiji djelovanja nikad ne govori.

[270] Ovakvu je ideju do danas najpodrobnije elaborirao SHRADER, a njezin se veliki odjek u hrvatskoj javnosti mogao razaznati iz vrlo brojnih reakcija i odobravanja u vrijeme kada je hrvatski prijevod djela objavljen u Zagrebu. Sličan se stav može implicitno razaznati u ŽEPIĆ, a njegovu bi implicitnost najvjerojatnije trebalo dovesti u svezu s onim što je rečeno o ovakvim izlaganjima kao „situacijskim konstruktima" (Žepićevi bi stavovi zacijelo bili drugačije artikulirani i naglašeni da je nastupao u Mostaru ili Zagrebu).

[271] Izuzetak u tome smislu među hrvatskim autorima predstavlja KOŽUL, koji očigledno ne smatra da je rat u BiH dio procesa raspada Jugoslavije, već njegove uzroke pripisuje duboko usađenim strukturama, nekoj vrsti «povijesnih procesa duga trajanja». U tome je zapravo vrlo blizak onoj skupini zapadnih autora koji uzroke rata, ali na širem prostoru bivše Jugoslavije, vide u atavizmima i duboko usađenim «etničkim animozitetima» i iz njih izrasloj «mržnji».

[272] U tome su smislu vrlo instruktivni brojni detalji koje u svojim memoarima donosi ŠARINIĆ.

Srpski, međutim, autori idu nekoliko koraka dalje od promatranja sukoba u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH, kao jedinstvenoga rata, smatrajući da je, unatoč mirovnom sporazumu potpisanom u Daytonu 1995. godine, dio toga rata i ono što se na Kosovu i u svezi s njime događalo 1998. i 1999. godine. Dvojica srpskih autora, iz Republike Srpske,[273] u *Zborniku* pokazuju vrlo visok stupanj unisonosti i u onome što bi se moglo smatrati izborom činjenica «koje svi znaju i koje su svima jasne», dakako onih za koje se može reći da vladaju srpskim javnim mišljenjem. Ukratko orisana, njihova bi zajednička slika izgledala ovako: rat su pokrenuli nacionalisti koji su došli na vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini početkom 90-ih godina, i to tako što je njihov zahtjev za izdvajanjem (secesijom) iz Jugoslavije, podržan od međunarodnih čimbenika, izazvao «prirodnu» obrambenu reakciju Srba koji su stalno pred očima imali vlastito stradanje na tome prostoru tijekom Drugog svjetskog rata; brojni čini novih nacionalističkih vlasti išli su za isključivanjem Srba iz javnoga i političkog života i samo potvrdili strah da će se «povijest ponoviti»; to su bili razlozi koji su Srbe prisilili stvoriti svoje (para-)državne okvire, dok se JNA intervencijama nacionalista (pozivi Slovencima i Hrvatima, a kasnije i ostalima, da je napuste) pretvorila u srpsku vojsku; tako je nastala vojska onda vodila pravi obrambeni rat protiv paravojnih nacionalističkih organizacija. Valja, međutim, svakako ukazati i na stanovite razlike u pristupima dvojice autora. Naime, Mićo Carević ipak dio odgovornosti za rat i stradanja stavlja na teret i srpskom vodstvu u BiH, u doduše pomalo neobičnoj (i teško razumljivoj) formulaciji: «Srpski nacionalisti napravili su stratešku grešku, zbog čega su poraženi u ovom ratu, što su umjesto oslobodilačkog vodili etničko-vjerski rat i zagadili cijelu svoju historiju i donijeli stradanje svom i drugim narodima»[274]. Ključ za razumijevanje ovakve tvrdnje vjerojatno bi trebalo tražiti par redaka dalje, na mjestu na kojem autor veli: «Očuvanje Jugoslavije bilo je u interesu svih njenih naroda, posebno Srba, Hrvata

[273] BLAŽANOVIĆ; CAREVIĆ.

[274] CAREVIĆ, 206.

i Bošnjaka, koji su u Jugoslaviji bili najrasprostranjeniji i činili njeno 'vezivno tkivo'. Stvarni interesi naroda izgubili su bitku sa vlastitim nacionalizmom i međunarodnim banditizmom». Takve formulacije vjerojatno znače da su dr. R. Karadžić i njegovo društvo pogriješili zato što se nisu borili «za Jugoslaviju», što je logički održivo točno toliko koliko su održivi upozoravanje na «međunarodni banditizam» uz istodobno pozivanje na C. Vancea, J. Bakera, H. Kissingera, lorda Carringtona i W. Christophera, kao ključne svjedoke u prilog autorovih tvrdnji samo stranicu dalje.

Glede ovakvih stavova valja odmah naglasiti da je vrlo slična projekcija zbivanja još od kraja 80-ih i početka 90-ih godina prošloga stoljeća duboko ukorijenjena u javni diskurs «novoga» srpskog nacionalizma, kakav se razvio tijekom 80-ih godina, a koji je kulminirao usponom S. Miloševića na vrh srpske političke piramide.[275] Koliko su, međutim, sve naprijed navedene tvrdnje realan opis gibanja s početka 90-ih godina može se jednostavno utvrditi usporede li se s onim što primjerice nudi nedavno objavljeni transkript videozapisa s osnivačke skupštine ogranka S(rpske) D(emokratske) S(tranke) za Dubrovnik.[276] Odnos realnih činjenica i političkoga diskursa srpskog političkog vodstva reprezentiranog u ovoj prigodi zacijelo najbolje zrcali konfrontacija riječi vođa SDS-a iz BiH, dr. R. Karadžića i B. Vučurovića, sa statističkim podacima na kojima su te riječi utemeljene. Naime, svoj je pozdravni govor na tome skupu, održanome 10. ožujka 1991. u selu Ivanica (na teritoriju BiH u dubrovačkome zaleđu), dr. Karadžić počeo ovako: «Mora da su došla posljednja vremena kada u gosparskom Dubrovniku, u kome je u davna vremena bilo demokratije i u kom se knez birao, a ne nasle-

[275] Reprezentativan uzorak stavova «novoga» srpskog nacionalizma pruža A. ĐILAS, 1991. Iako se pozivao na ukupne nacionalističke tradicije, manipulirao starim temama i tezama, pa je čak kroz pojedine intelektualce uklopljene u tadašnja strujanja uspio ostvariti i stvarni kontinuitet s nacionalizmom kakav je obilježio razdoblje od 1945. do 1966. godine, novi je val nacionalizma ipak bio zaseban društveni konstrukt, bitno različit od onoga koji je obilježio vrijeme poratne Jugoslavije (otuda i potreba da se pojam novi stavi pod navodne znake).

[276] RAGUŽ, 2003.

đivao, nije bilo toliko tople i sigurne atmosfere da Srbi, **desetak hiljada ljudi**, osnuju svoju političku organizaciju usred grada Dubrovnika i uz prisustvo Dubrovčana svih vjera i nacionalnosti». Uz govornikov podatak o «desetak hiljada ljudi» priređivač teksta citira rezultate popisa provedenog te iste godine prema kojima je na teritoriju dubrovačke općine tada živjelo **4765 Srba.**[277] Da ovdje nije riječ o grešci nego o pravoj «činjenici koju svi znaju i koja je svima jasna» potvrdio je B. Vučurović ustvrdivši: «Ne tražimo mi ni to da Dubrovnik bude srpski grad, ali ne dozvoljavamo da u njemu živi **preko devet 'iljada** obespravljenih Srba».[278] Ovakav su potpuni prijezir spram činjenica te spremno, s autoritetom i u istom dahu s nizom «općih mjesta», izgovorena laž bili, zapravo, tek dio krupnije manipulacije koja je u trenutku generiranja pokrivala ambicije tadašnjega srpskog političkog vrha za preuređenjem ustavnoga ustroja SFR Jugoslavije i uspostavom novoga rasporeda političke moći, uz izbjegavanje stvarne demokratizacije. Kada su takve ambicije naišle na snažan otpor postojećega političkoga establishmenta u Sloveniji, a potom i Hrvatskoj, otpor koji je silom prilika u jednom trenutku prešao u proces stvarne demokratizacije (i zbog toga dobio podršku vanjskih čimbenika), srpsko se političko vodstvo brzo prilagodilo. U javnome su diskursu svi protivnici njihovih ideja označeni kao «protivnici Jugoslavije», a u masovnu je uporabu uveden pojam «secesionizma zapadnih republika», kojim se zapravo pokrivalo ideju «nutarnje secesije», zamisli da se iz državnih okvira uklone Slovenija i dio Hrvatske te tako stvori zemlja u kojoj će Srbi predstavljati natpolovičnu većinu. S. Milošević i njegov krug uspjeli su uvjeriti golemu većinu Srba da je «država svih Srba» važnija od «demokracije». Ta će tvrdnja ostati trajno obilježje političkog diskursa inauguriranog od strane novog srpskog političkog vodstva, od S. Miloševića, preko dr. R. Karadžića, do «milicionera» M. Martića, ali i većine časnika koji su ostali u JNA, odnosno njezinim filijalama, «Vojsci Republike Srpske Krajine» i «Vojsci Republike Srpske».

[277] ISTO, 67.

[278] ISTO, 70.

Ova kratka raščlamba pokazuje da se javni diskurs političkoga vrha, prenesen moćnim medijima masovne komunikacije do posljednje društvene pore, reproducirao u dubini društva, pri čemu se na njemu, zapravo na «činjenicama koje svi znaju i koje su svima jasne», gradila cjelovita mitska slika neposredne prošlosti. Uvjete u kojima je to bilo moguće i mehanizme kojima se politička elita koristila u takvu poslu podrobno je pretresao M. Thompson, našavši jako uporište u razlaganjima beogradskoga antropologa I. Čolovića.[279] Za Thompsonovo se djelo mora, međutim, posebice naglasiti jedan važan nedostatak, zamjetljiv kod stanovitoga broja zapadnih autora koji su pisali o SFR Jugoslaviji dok je postojala, ali i kod onih koji su se bavili njezinim raspadom tijekom 90-ih. Naime, nastojeći biti što objektivniji, ti su autori tretirali SFR Jugoslaviju kao *jedinstveno društveno područje*, ne zamjećujući sitne razlike, koje kumulativnim učincima ipak jasno konstituiraju «nacionalna društva» kao zasebna *društvena područja* što se grubo poklapaju sa sada već učvršćenim političkim granicama iscrtanim na tome području tijekom procesa raspada. Dakako, u uočavanju i ocrtavanju tih razlika, pogotovu ako se autor oslanja na iskaze «domaćih ljudi», valja biti vrlo oprezan, jer se pri takvu poslu vrlo lako «otkliže» u područje stereotipa kao niza slika «onoga drugog». Oni, pak, poput R. Haydena,[280] koji otkriju stereotipe i način kako se u društvenoj komunikaciji njima manipulira, često više nisu (ponekad, kao u ovome slučaju, zbog jednostrana izvora informacija) u stanju razabrati i stvarne razlike na kojima su stereotipi izgrađeni. Uglavnom, manipulacija kroz sredstva masovne komunikacije *strahom za egzistenciju zajednice,*[281] duga tradicija autoritarizma te konformizam kao nevoljkost pojedinca da u socijalnoj konstrukciji svoga diskursa ulazi u sukob s okolinom, sve su to elementi koji su doveli do toga da javnost poruke masovnih medija, a prije svega televizije (koja u tim okolnostima mora biti pod čvrstim nadzorom političke

[279] THOMPSON, 309-326.

[280] HAYDEN, 15 i d.

[281] Za širenje te vrsti straha postoji pogodno tlo u svim zemljama srednjoistočne i jugo-istočne Europe, kako je to zorno pokazao BIBÓ.

elite) tretiraju kao «oglasne table i semafor» (formulacija I. Čolovića), naputke za društveno prihvatljivo ponašanje i reakcije.

Iz ove perspektive šarolikost stavova i istupa hrvatskih sudionika na okrugom stolu *Karakter rata* dobiva posve novo značenje. Ona upozorava da hrvatsko društvo doista izlazi iz faze u kojoj postoji jedinstvena i općeprihvaćena mitska slika prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, utemeljena na nizu činjenica koje «svi znaju i koje su svima jasne», slika čiji su se elementi mogli nazrijeti još tijekom 90-ih godina. Bez želje da u ovako kratkome tekstu ulazim u podrobniju raspravu o tomu kako je do ove korjenite promjene (a ona se takvom čini posebice ako se pogled usmjeri malo dublje u prošlost, u 80-te godine, kada je upravo u Zagrebu prof. dr. Stipe Šuvar sastavljao «Bijelu knjigu» nepoćudnih autora, onih koji nisu prihvaćali tadašnji set «općepoznatih i svima jasnih» činjenica) došlo, valja svakako primijetiti da je ona ponajmanje rezultat volje političkoga vrha i njegove želje da se dragovoljno odrekne prerogativa neupitnoga autoriteta. Takva, međutim, situacija u retrospektivnom pogledu opravdava i sve one žrtve podnijete na putu izlaska iz Jugoslavije, kao što u novom svjetlu prikazuje zahtjeve za napuštanjem toga (jugoslavenskog) političkog okvira, u kojem zapravo nije bilo moguće ostvariti realnu demokratizaciju i promjenu ukupne društvene klime. To, pak, što se u javnom diskursu još uvijek pojavljuju izričaji o onome «što svi znaju i što je svima jasno», poput onoga prof. dr. V. Pusić citiranog na početku ovoga teksta, samo je bezazleni oblik mitološkoga diskursa čiji je jedini cilj stjecanje legitimiteta za vlastite projekte sadašnjosti i budućnosti. Takvih će rekonstrukcija bliske prošlosti s ciljem opravdanja postojećih odnosa ili kao objašnjenja zahtjeva za njihovom promjenom i nadalje biti, ali je njihova prava sfera političko. Na svu sreću vremena u kojima su takve rekonstrukcije mogle postati «jedinom istinom» i time obvezujućim mitom i smjernicom djelovanja profesionalnih povjesničara čini se da su definitivno iza nas.

NACIONALNA REKONSTRUKCIJA ILI DE(KON)STRUKCIJA U SVJETLU HISTORIOGRAFIJE

Proces raspada SFR Jugoslavije postao je tijekom 90-ih godina jedan od najeksploatiranijih problema moderne historiografije, možda čak i više u okolnom svijetu no u državama koje su je naslijedile. Činjenica je, također, da je u sklopu toga procesa rat u BiH, vođen od kraja 1991. do kraja 1995. godine, bio svakako najspektakularniji, propraćen medijskom ekspozicijom dovedenom gotovo do razine izravnoga prijenosa. Stoga nije nikakvo čudo što se o dotad tek relativno poznatoj zemlji i jednoj od njezinih republika, za koju je u svijetu do 1992. rijetko tko i čuo, počelo pisati na svim stranama. Nedavno objavljena bibliografija N. Malcolma i Q. Hoarea,[282] nastala kako bi se kako-tako sistematizirala produkcija, pokazuje da je u desetljeću između 1990. i 1999. godine objavljeno preko 350 naslova (djela) koja se na ovaj ili onaj način bave Bosnom i Hercegovinom, i to samo na «zapadnim» jezicima. Tomu svakako treba pridodati veliki broj rasprava, reportaža, novinskih članaka i sličnog štiva, objavljenoga na stranicama periodičnoga tiska, odnosno u posebnim zbornicima, i opet samo na «zapadnim» jezicima. Podigne li se potom pogled u ptičju perspektivu te sa-

[282] HOARE – MALCOLM.

gleda i produkcija na području same bivše Jugoslavije, odnosno u «ostatku» svijeta koji se ne koristi «zapadnim» jezicima, slika postaje zastrašujućom. Ukratko, pod naslovima u kojima se spominju «Jugoslavija» i «Bosna i Hercegovina» pisali su «svi» i pisalo se o «svemu» što je u svezi i što nije u svezi s raspadom SFRJ i ratovima koji su iz njega proizašli. Malcolmov i Hoareov kritički pristup[283] u izradi bibliografije to vrlo zorno pokazuje. Iz nje jasno proizlazi da veliki dio produkcije nastale tijekom 90-ih godina 20. stoljeća, formalno posvećene bivšoj Jugoslaviji i BiH, zapravo malo, a ponekad i gotovo ništa ne govori o onomu što se naslovom podrazumijeva.

U takvoj situaciji veliki problem postaje čak i temeljna orijentacija ozbiljnijega čitatelja, koji vrlo teško može razabrati što se u toj golemoj produkciji isplati a što ne isplati čitati. Problem, naime, proizlazi iz činjenice da, zahvaljujući medijskoj eksponiranosti i iz nje izraslom prividu prema kojemu se u ratovima na području bivše Jugoslavije iskazalo neuobičajene količine i oblike nasilja, djela s Jugoslavijom i Bosnom i Hercegovinom u naslovu imaju dobre izglede na knjižarskom tržištu. To je, s druge strane, ponukalo stanovit broj autora da pri izboru naslova svojih djela, koja na ozbiljan način govore o uzrocima svega što se u Jugoslaviji i oko nje događalo krajem 80-ih i tijekom 90-ih, pokušaju izbjeći izravno referiranje na medijski eksponirane odrednice. Upravo je to slučaj s knjigom američkoga povjesničara i sociologa Victora Roudometofa, koja otvara posve novi kut gledanja na rat u bivšoj SFRJ, pa u tome sklopu i na rat u Bosni i Hercegovini. Pri tomu Roudometof u naslov svoje knjige (*Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social*

[283] Iako autori doista zauzimaju kritički pristup spram tekstova koje su obradili, ipak valja naglasiti i jednu neobičnu stranu toga pristupa, koja zorno pokazuje da je njihov stav «kontekstualno kritički». Naime, kako sami objašnjavaju u uvodu, Hoare i Malcolm nisu uzeli u obzir ozbiljna znanstvena djela posvećena povijesti BiH prije 20. stoljeća. Predmet njihove pozornosti zapravo je produkcija namijenjena širem čitateljskom krugu, i to uglavnom ona produkcija koja se bavi ratom na teritoriju te države. Autori pri tomu imaju i jasno uobličen i iskazan politički stav (o potrebi izgradnje BiH kao suverene multikulturne i multietničke države s liberalno-demokratskim uređenjem doslovno kopiranom po zapadnim uzorima), pa djela uvelike prosuđuju sukladno tome stavu.

Origins of Ethnic Conflict in the Balkans), tiskane 2001. godine, stavlja pojmove koji precizno definiraju predmet rasprave, no istodobno izbjegava čak i natuknuti kako raspravlja velikim dijelom upravo o raspadu Jugoslavije, ocrtavajući duboke povijesne uzroke toga raspada. Oslanjajući se, dakle, na njegove rezultate pokušat ću u ovoj prigodi pokazati što donosi «multidimenzionalna raščlamba» kakvu Roudometof predlaže i provodi. Temeljna je zamisao ovoga teksta pokazati koliko takva raščlamba pomaže u obrani ili obaranju teze po kojoj su Jugoslavija i Bosna i Hercegovina tek spojene posude, pri čemu se u ovoj drugoj samo ponavlja slučaj one prve, samo u manjim razmjerima.

Glavna teza koju američki autor zastupa djeluje na prvi pogled iznenađujuće, pogotovu usporedi li se s korskim napjevima velike većine autora koji u raspadu Jugoslavije vide «retrogradne» procese. Već je, naime, u literaturi postala opće mjesto tvrdnja prema kojoj se raspad jedne «višenacionalne zajednice», u svijetu koji se sve dublje i čvršće integrira, pripisuje «retrogradnoj ideologiji» nacionalizma. Ideologiji se, dakle, nacionalizma u takvoj slici daje negativan predznak te se uspjehe nacionalizma promatra kao povratak na «potrošene» ideološke obrasce i političke diskurse. Taj nacionalizam, međutim, i to onaj koji se javlja u balkanskim društvima *proprie dictu* (Turska, Grčka, Bugarska, Rumunjska, Srbija, Albanija, Makedonija), Roudometof promatra kao logičnu konzekvencu dugotrajnoga procesa modernizacije. Uočavajući da na Balkanu taj proces doista dugo traje, Roudometof ipak uočava i posebno ističe onu fazu kojoj on početak vidi u prvim desetljećima 19. stoljeća. Kroz taj proces iz okvira starih shvaćanja, izgrađenih u sklopu *milletskoga* uređenja Otomanskoga Carstva, rađaju se, oblikuju i dozrijevaju u sekvencijalnome nizu prvo države, a potom i moderne nacionalističke ideje te iz njih izvedena praksa, koja, zasad, rezultira stvaranjem nacionalnih država. Posebnost tome procesu, poglavito u odnosu na sličan proces modernizacije u susjednoj regiji Srednje-istočne Europe, koji je svojedobno uspješno analizirao i opisao M. Hroch, no o kojemu se danas

zna neusporedivo više,[284] daje uporaba pravoslavlja i tradicija izraslih iz njega u konstrukciji novih nacionalnih identiteta. Pojavu, pak, i ukorjenjivanje nacionalizma Roudometof vezuje uz proces globalizacije, odnosno sve većega uvlačenja Otomanskoga Carstva u europske i svjetske gospodarske i političke tijekove 19. stoljeća.

Ono što se u složenoj raščlambi pojavljuje kao jedan od svježijih ali i važnijih rezultata jest autorov stav sukladno kojemu se «oslobodilačkim» ratovima vođenim u Grčkoj i Srbiji u prvim desetljećima 19. stoljeća nikako ne može pripisati značajke «nacionalne revolucije». To praktično znači da se s tih seljačkih pobuna skida romantična koprena «nacionalnih pokreta», a onda se prve pojave ideologije nacionalizma zapravo vezuju uz stvaranje i izgradnju državnih organizama nastalih kao rezultat seljačkih pobuna. Zaključak, s dalekosežnim posljedicama, jest da su «oslobodilački ratovi» bili zapravo – *seljačke pobune*, u uspjehu kojih je važnu ulogu imalo i sudjelovanje profesionalnih bandita («hajduka») s vojničkim iskustvom. Nacionalistička, pak, ideologija, pa susljedno tomu i praksa izrasla iz nje, određene su realnim iskustvom stvaranja i izgradnje državnih organizama nastalih u pobunama. U tome je procesu, međutim, veliku ulogu odigrao i proces globalizacije, dakako onakav kakav je bio tijekom 19. stoljeća. Tu svakako valja istaknuti prodor novih europskih ideja, među kojima je ona o «nacionalnoj državi» kao dijelu masovnoga društva svakako najjasnije vidljiva. No, u domeni realnih odnosa najvažnija posljedica uklapanja balkanskih političkih gibanja u globalizacijske tijekove onoga doba jest činjenica da teritoriji država nastalih na europskom dijelu Otomanskoga Carstva nisu bili rezultat autohtonih procesa nacionalne integracije, nego volje velikih sila. Svaki, naime, ozbiljniji balkanski sukob rješavan je u globalizacijskom okviru, za međunarodnim pregovaračkim stolom. Pri tomu su interesi onodobnih velikih sila igrali presudnu ulogu u iscrtavanju budućih granica. Kako je, međutim, Otomansko Carstvo bilo stvarno multietničko, multikonfesionalno, pa su-

[284] Vidi: HROCH, 2000., te u novije vrijeme djela prikazana u: WOLFF, 2006., kao i JUDSON, BUNCE, 2005., CORNWALL i VICK.

sljedno tomu i multikulturno, stvaranje bilo kakve (homogene) nacionalne države na njegovu nekadašnjem teritoriju nije bio jednostavan posao, ponajprije stoga što nijedna provincija nekadašnjega Carstva nije imala etnički i konfesionalno, pa stoga ni kulturno homogenu populaciju. Izravna posljedica toga je ustaljivanje prakse «etničkoga čišćenja» (pri čemu su nasilje i «humano preseljenje» dva najvažnija mehanizma) nakon iscrtavanja političkih granica. Ta je praksa, s temeljnim ciljem stvaranja etnički, konfesionalno i kulturno homogene populacije – Nacije, postala integralnim dijelom procesa izgradnje nacionalne države na balkanskome prostoru, za što Roudometof podastire brojne dokaze.

No, razmatrajući i raščlanjujući dvostoljetna gibanja, Roudometof ne zanemaruje ni pitanje kako su suvremenici, kako oni «unutra» (stanovnici pojedinih zemalja, odnosno njihove elite) tako i oni «izvana» (europsko i svjetsko javno mnijenje), gledali i ujedno predstavljali ta zbivanja. Riječ je zapravo o tomu kako je izgrađena suvremena slika Balkana, o čemu je i inače u novije vrijeme puno toga s različitih zrenika napisano.[285] Ostavljajući po strani pitanje postanka «balkanizma» kao jedne vrsti «orijentalizma» u javnome diskursu Zapada, valja ovdje u prvi plan izvući ono što američki povjesničar tek naznačuje, ne upuštajući se u detaljnu raščlambu. Naime, na nutarnjemu planu novih balkanskih društava zadatak pravdanja, odnosno legitimiranja nasilja u okviru prakse «etničkoga čišćenja», pripao je akademskoj nacionalnoj historiografiji. Ona je, financirana državnim novcem u okvirima izgradnje masovnog nacionalnog obrazovnog sustava, počela stvarati sliku «nacionalne povijesti». Ta je slika dobila oblik teleološkog procesa kojemu je konačni cilj i ishod upravo stvaranje nacionalne države, a u konačnici legitimiranje aktualnih struktura moći.[286] U takvu okviru, a u sklopu «uvoza» ideja kao dijela modernizacijskih i globalizacijskih procesa, došlo je do onoga što su svojedobno E. Hobsbawm i skupina drugih povjesničara opisali kao postupak «izmišljanja

[285] Kao primjere te produkcije vidi TODOROVA, 1999. i BIJELIĆ – SAVIĆ.

[286] U takvome svjetlu valja čitati primjerice prikaze i analize u: JELAVICH.

tradicija». Riječ je o postupku kojim se pojedinačnim događajima i pojavama iz okvira povijesti određenoga područja pripisuje u nacionalnim razmjerima univerzalna važnost.[287] K tomu je stvoren i nacionalni povijesni «Panteon»,[288] u koji su smješteni gotovo nasumce izabrani povijesni likovi kojima je pripisana ključna uloga u povijesti, odnosno stvaranju Nacije. Cijeli je tako nastali konstrukt, dakako, podrazumijevao i sliku «sila zla», u koju je strpano sve ono što je stajalo na putu ostvarenja «tisućgodišnjega sna» kako ga je zamislila i postavila nova elita. Pod tu je, pak, kategoriju podvedeno sve što se razlikovalo i što je remetilo projekciju homogenog društva kako je ono sada zamišljeno – sve je to valjalo ukloniti, a to je pripalo u zadatak državi i njezinim službenim i poluslužbenim organima represije. I tako je zatvoren krug u kojemu je nastao i stoljeće i pol se reproducirao obrazac ponašanja političkih i gospodarskih elita u novostvorenim nacionalnim državama.

* * *

Što, dakle, ovako predočena paradigma nudi za razumijevanje raspada Jugoslavije, odnosno za razumijevanje situacije nastale nakon toga? Prije odgovora na to pitanje valja se bar na trenutak zadržati na nekim teorijskim premisama koje, uostalom, izravno potvrđuju i rezultati predočeni u djelu američkoga povjesničara. U prvome redu valja svakako naglasiti da raščlambe Victora Roudometofa jasno podupiru zaključak koji nacionalni identitet tretira kao «situacijski konstrukt» usmjeren na masovnu političku mobilizaciju. Riječ je, dakle, o društvenoj tvorbi čija forma, ali i sadržaj, presudno ovise o ukupnom društvenom kontekstu, a koja se javlja kao posljedica europskih procesa modernizacije u 19. i 20. stoljeću i implantacije ideologije nacionalizma.[289] To, pak, što nacija i nije Nacija (primordi-

[287] Usp. HOBSBAWM – RANGER, s temeljnom idejom izloženom u uvodnoj raspravi E. Hobsbawma.

[288] Pojam je preuzet iz A. ASSMANN.

[289] Vidi ovdje str. 16 i dalje.

jalna i vječito prisutna kategorija čije se podrijetlo gubi u tami neistražive pretpovijesti) može za jedan dio ljudi predstavljati razočarenje, a za drugi dio razlog trijumfalnoga zadovoljstva i podsmjeha «naciji» kao «izmišljenoj kategoriji». No, čini se da ni jedni ni drugi zapravo nisu u pravu. Samo za ilustraciju valja se osvrnuti tako na stav čuvenog teoretičara «otvorenog društva», Karla Poppera, koji je u povodu rata na području bivše Jugoslavije ustvrdio kako je ovdašnji nacionalizam smiješan, i to stoga što stavlja jedne naspram drugih skupine koje su – Slaveni[290]. To bi, zapravo, trebalo značiti da je kategorija «Slaveni» stvarnija i nadređena kategorijama «Bošnjaci», «Hrvati» ili «Srbi», da je riječ o *rasno istoj populaciji*, koja onda valjda kao *bratska* ne bi smjela biti u međusobnom sukobu. No, sva relevantna novija istraživanja jasno pokazuju kako je i identitetska oznaka «Slaveni», kao uostalom i sve slične, tipa «Germani», «Romani» itd., tek «situacijski konstrukt».[291] Doduše, riječ je o mnogo starijim konstruktima, nastalim u posve drugačijim okolnostima i za druge potrebe, no to u suštini i nije važno, ili možda jest? To bi značilo da društveni konstrukti tek nakon određenoga vremena stječu legitimitet stvarnosti i objektivnosti, što se ipak čini – smiješnim!

Ako, dakle, doista i jest nastala kao «zamišljena zajednica»,[292] nacija nije ostala na tome. Kao i mnoštvo drugih «društvenih proizvoda» i ona se reificirala, postala je stvarnom (suštinu procesa iskazuje u nas neprevodivi engleski izričaj *make-believe*), a skoro dvostoljetno funkcioniranje ovoga društvenog konstrukta ostavilo je silnoga traga u povijesti[293]. Činjenica da je «zamišljena» naciju ne čini manje stvarnim društvenim fenomenom. Ono što, međutim, većina teoretičara koji su se bavili nacionalnim identitetom i nacionalizmom ne vidi, jer je «samo po sebi» razumljivo i tvori dio njihova dnevnoga iskustva (većina teore-

[290] Citirano prema VLAISAVLJEVIĆ, 227.

[291] Takav zaključak jasno proizlazi iz rezultata rasprava u djelima kakva su BARFORD, KURTA, PLETERSKI.

[292] Pojam je u uporabu uveo B. ANDERSON, no za važne kvalifikacije toga pojma vidi ovdje str. 76.

[293] Samo kao primjer vidi: WEHLER, 129 i d.

tičara potječe iz zapadnih društava), jest zaključak da je stvaranje nacionalne države podrazumijevalo i stvaranje posebne, nove političke klime. Ta je klima sa svoje strane omogućila oblikovanje civilnog društva i liberalne demokracije kao (s očišta kulturnoga obrasca kojemu pripada autor ovih redaka, najmanje loše) forme društvenoga i političkoga uređenja. Drugim riječima rečeno, bez «nacionalne države» nema ni «civilnoga društva» ni «liberalne demokracije», ili – upravo je nacionalna država ona «politička posuda» u kojoj je moguće natjecanje za društvenu moć urediti po pravilima liberalne demokracije.

S ovako formuliranim teorijskim premisama možemo se okrenuti «jugoslavenskom slučaju», opskrbljeni oruđima analize kako ih je definirao Roudometof. Tek uz pomoć njegovih raščlambi moguće je dublje i izravnije razumijevanje razlika (i sličnosti) srpskoga i hrvatskog nacionalizma, odnosno razloga zbog kojih je njihov susret i pokušaj kohabitacije u političkom okviru nazvanom «Jugoslavija» završio tako kako je završio. Pri takvoj raščlambi valja, dakako, voditi računa i o načinu na koji su se gibanja na prostoru bivše Jugoslavije uklapala u globalizacijske i europske modernizacijske procese.

U kratkome orisu koji ovdje namjeravam predočiti valja svakako poći od konstatacije da je srpski nacionalizam oblikovan u sklopu izgradnje nacionalne države. Okolnosti u kojima je ta država bila uspostavljena a onda i izgrađivana bile su raspad Otomanskoga carstva i borba za njegovo naslijeđe. U toj je borbi i Srbija, kao i sve ostale države-sljednice propadajućega Carstva, imala otvorenu perspektivu teritorijalnoga širenja. Upravo je to kontekst u kojemu nastaje čuveno «Načertanije» Ilije Garašanina, tekst koji se danas prečesto razmatra izvan svoga povijesnog konteksta i uz negativan emocionalni naboj, kao da je njegov autor u najmanju ruku biio član skupine ljudi okupljene oko Sloboda Miloševića.[294] Druga je važna okolnost koja će utjecati na oblikovanje srpske nacionalne ideologije činjenica da se ona oslanja na shvaćanje društvene zajednice kao *milleta*, shvaćanje

[294] Relativno uravnotežen prikaz okolnosti nastanka dokumenta i susljedne prakse izvedene iz njega vidi u: AGIČIĆ.

naslijeđeno iz otomanskoga svijeta, a prema kojemu društvenu zajednicu tvore pristaše jednoga vjerozakona. Iz takvih temeljnih odrednica jasno proizlazi glavni povijesni narativ nacionalne ideologije – nova je država zapravo sljednica srednjovjekovne Srbije; Srbi su svi oni koji pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi (to je, doduše, stara ideja «slavenosrpstva», no prije 30-ih godina 19. stoljeća ona nije imala stvarne društvene težine jer nisu postojali komunikacijski kanali kroz koje bi se mogla širiti); iz tih premisa proizlazi da nova država «prirodno» polaže pravo na teritorije koji su pripadali srednjovjekovnoj Srbiji (pri tomu se zanemaruju razlike spram srednjovjekovnih shvaćanja što je «kraljevstvo», a što vlast pojedinoga vladara), ali i na one teritorije koje su u vrijeme otomanske vlasti naselili pravoslavni vjernici koji su u novome domicilu ostali uklopljeni u organizacijski okvir Srpske pravoslavne crkve. U tako stvorenoj slici «koprenom zaborava» se prikrivaju činjenice koje stoje u suprotnosti s temeljnim postavkama – zatečeni muslimani koji se nisu mogli uklopiti u kategoriju «Srbi», uz puno nasilja (opravdanog 400-godišnjim «ropstvom»), protjerani su iz nastajuće države; zatečeni pripadnici etničkih skupina (Grci, Cincari, Armenci, itd.) pravoslavnoga vjerozakona asimilirani su; u diskursu o područjima na koja je nova država reflektirala nije se govorilo o populaciji koja se nije mogla podvesti pod kategoriju «Srbi» (a koja je posvuda tvorila većinu u odnosu na vjernike Srpske pravoslavne crkve), pa je stvoren dojam da na Kosovu, Bosni, Hercegovini, Vojvodini, žive samo Srbi koji jedva čekaju stresti «jaram tuđinske vlasti». U ovome je ključu konstruirana slika «nacionalne povijesti», da bi u njoj središnje mjesto bilo dodijeljeno «kosovskom mitu» koji je trebao opravdati revindikacije na račun omražene «Turske» i «Turaka» koji su uništili srednjovjekovnu srpsku veličinu te time postali omraženi «drugi» (to ne znači da mitske slike kosovske bitke nije bilo i ranije; to samo znači da je tom motivu središnje mjesto dala upravo nova «nacionalna historiografija).

Dakako, sve ovo nije bilo plod djelovanja nekoga zastrašujućeg «zločinačkog uma» koji je samo ostvarivao unaprijed

postavljeni grandiozni plan. Intelektualni konstrukti o kojima je riječ bili su u svojim temeljima djelo male skupine loše i polovično obrazovanih ljudi, koji su samo nastojali dati prihvatljivo objašnjenje i intelektualnu formu djelovanju elite (koju su, inače, tvorili trgovci svinjama i seoski knezovi) na vlasti.[295] Dovoljno je ovdje samo navesti slučaj Vuka Stefanovića Karadžića, jedva pismenoga seljaka, kojemu su kasnija nacionalna propaganda (ali i anti-propaganda) pripisale status «velikoga jezikoslovca» i važnog «nacionalnog mislioca». Vuk je, sa svoje strane, do čuvenoga zaključka o Srbima – govornicima štokavskoga narječja došao svojom jednostavnom seljačkom logikom, poduprtom onim što je u Beču načuo o «njemačkom» i «talijanskom» slučaju: ako sam ja Srbin, onda su i svi koji govore «mojim» jezikom također Srbi. Njegov način razmišljanja savršeno ilustrira već puno puta citirana epizoda o «nacionalnoj anketi» na Pelješcu iz 1841. godine.[296] Slična je situacija bila i s razvojem srpske historiografije, koja u doba stvaranja nacionalnoga identiteta imala tek slabašne tradicije, kao elementa koji bi nametao ograničenja i postavljao krajnje dosege «zamišljanju». Snagu je, međutim, cijeli pothvat intelektualne konstrukcije nacije dobio zahvaljujući mehanizmima države, prije svega njezina obrazovnog sustava. Kroz taj su se sustav konstrukti u svojim početnim obrisima reproducirali i širili u dubinu društva, dok nisu postali sastavni dio i kućnoga odgoja, odnosno onoga što se modernim riječima naziva «primarni krug socijalizacije». Istodobno, taj je obrazovni sustav, doduše sporo i mukotrpno, stvarao i svoju autonomnu akademsku zajednicu, unutar koje će se vremenom, uz oslonac na ideje «uvezene» sa Zapada, konstrukti dotjerivati, širiti i dopunjavati, dobivajući akademsku uvjerljivost («naši učenjaci tako kažu»), potvrđenu i državnim autoritetom. Čak ni uvođenje «jugoslavenskoga» elementa, koji je za Garašanina sredinom 19. stoljeća bio toliko nerazumljiv da je bez ikakva komentara iz radne verzije «Načertanija» koju

[295] Kako je doista izgledala državna vlast u Srbiji prve polovice 19. stoljeća može se jasno razabrati iz: STAVRIANOS, 230-268.

[296] Pripovijest, koju je kasnije prepričavao jedan od sudionika, prepičana je i ovdje, str. 162-163.

mu je podastro jedan poljski politički emigrant brisao Hrvate, nije u tome smislu donijelo stvarnih promjena. Jugoslavenstvo se u srpske intelektualno-političke krugove probilo onog trenutka, nakon aneksije BiH a pred izbijanje Balkanskih ratova,[297] kada je postalo jasno da bi se Srbija mogla širiti ne samo na račun Otomanskoga Carstva već i na račun Austro-Ugarske, koju su iznutra počeli rastakati nacionalni problemi. No, kako je to jugoslavenstvo bilo samo ideološki pokrov realnim političkim ambicijama, odnosno instrument preko kojega se pravdala težnja za teritorijalnim širenjem države, tako će i odnos između pojmova «Jugoslavija» i «Srbija» ostati trajno nedefiniran. Zapravo, «Jugoslavija» će uvijek i gotovo bez izuzetka, bez obzira na sve druge intelektualne i ideološke razlike, za srpsku humanističku inteligenciju ostati «**jedna država** u kojoj žive **svi Srbi**»[298]. Status, pak, ostalih u toj državi i nije bio predmet posebnoga interesa, a na neki se način podrazumijevalo da će se ti ostali na kraju utopiti u Srbima/Jugoslavenima, jer, uostalom, većina njih i govori «srpskim» jezikom, a od «srpske matice» ih je odvojila tek njemačko-vatikanska zavjera[299]. Takve su misli, u prvo vrijeme ucjepljivane generacijama kroz obrazovni sustav a onda i kroz kućni odgoj, postale i ostale temelj svakoga pristupa raščlambama suvremenih prilika i novije povijesti. Može ih se naći u djelima korifeja nacionalne historiografije, kakvo je ono upravo citirano Milorada Ekmečića,[300] ali i u onima «modernoga europskog liberalnog intelektualca», kakvim se želi predstaviti Dejan Jović.[301] Stoga nije nikakvo čudo što glavni povijesni

[297] O tomu vidi: JELAVICH, 54.

[298] Taj duh vjerno zrcali naslov uvodnoga članka u radikalskome glasilu Samouprava objavljenog dva dana nakon usvajanja Vidovdanskoga ustava 1921. godine, a koji je glasio «Ovogodišnji Vidovdan povratio nam je Carstvo» (usp. BANAC, 334, koji je tom činjenicom izvanredno poantirao svoja razlaganja).

[299] Samo kao primjer toga podrazumijevanoga narativa može se uzeti IVIĆ. Najopširnije je, pak, taj narativ, doduše ne u jasno izrečenoj već u implicitnoj formi, obrazložen u golemom djelu EKMEČIĆ, 1989.

[300] Usp. također i: SAMARDŽIĆ.

[301] Samo za ilustraciju: Jović hrvatski i slovenski nacionalizam naziva «nasilnima», za Slobodana Miloševića drži da je «u prvoj fazi … bio jugoslavenski nacionalist» te da «nikada nije postao srpski nacionalist», dok četnički pokret

narativ srpskoga nacionalizma nikad nije doveden u pitanje, pa primjerice čak i Vesna Pešić, ugledni sociolog s međunarodnim referencama ali i politički oporbenjak Miloševićevu režimu, može napisati: «Srpski narod, kao i svi ostali balkanski narodi, gradio je svoj identitet na resantimanu. On je **vekovima** bio podređen imperijalnoj upravi **boreći se da sačuva svoj identitet (jezik i veru), sanjajući o obnovi svog izgubljenog srednjovekovnog carstva**»[302], kao da je srpski identitet trajna i nepromjenljiva činjenica, odnosno kao da je svaki Srbin uvijek i svuda na isti način svjestan pripadnosti zajednici koja je pod stalnom ugrozom «sila zla».[303]

Na drugoj strani hrvatski je nacionalizam imao jednim dijelom bitno drugačiju razvojnu putanju, bar do vremena stvaranja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. On je generiran u intelektualnim krugovima, kao odgovor na krizu multietničke Habsburške Monarhije, izazvanu modernizacijom i novom ulogom masa u političkom životu, a poslužio je kao ideologija zahtjeva za promjenom oblika državne vlasti. U definiranju svoga glavnog povijesnog narativa hrvatski je nacionalizma bio ograničen intelektualnom tradicijom, kako (manje ili više) kritičke historiografije (Lucius-Lučić, Orbini, Rattkay, Krčelić itd.[304]) tako i jezikoslovlja (Kašić), kao i utjecaja modernizacijskih procesa što su zračili sa zapada. Isto tako važno ograničenje proizlazilo je iz činjenice da je i društvo Habsburškoga Carstva, poput onoga u Otomanskom, bilo multietničko, multikulturno i multikonfesionalno. No, za razliku od država sljednica Osmanskoga Carstva, Austro-Ugarska Monarhija nije ni mogla ni htjela provesti nasilni proces homogenizacije pučanstva.[305]

Draže Mihailovića vidi kao «projugoslavenski» - usp. D. JOVIĆ, 2003., 52, 65 bilj. 40, 141, bilj 25.

[302] PEŠIĆ, 40 – naglasio M. A.

[303] Jedino gradivo društvene zajednice će u stoljećima otomanske vlasti ostati sklop crkvenih obreda (uspomena je na srednjovjekovnu državu u tome sklopu izgubila svoje realno značenje) i hijerarhija koja ih je održavala – usp. o tome još uvijek relevantnu raspravu u: HADROVICS.

[304] Usp. pregled djelovanja nabrojenih prema: ANTOLJAK, 1992.

[305] Posljedice takve situacije na razvoj «malih naroda» od vremena kada na

Uslijed takvih ograničenja glavni je oslonac novoj ideologiji nađen u idejnom svijetu plemićke *natio Croatica*, koji je poslužio kao onaj element s kojim su se pripadnici drugih slojeva relativno lako mogli identificirati.[306] Istodobno je, međutim, iz istoga idejnoga svijeta izrastala i tradicija prodržavnih, ili bar neutralnih ideoloških stavova. To je kao posljedicu imalo stvaranje atmosfere dijaloga i jasnih ograničenja dosega «zamišljanja», pa je, primjerice, Tomislav Maretić, kasniji predsjednik JAZU, mogao upozoravati ali i djelovati u smislu da se Andriju Kačića-Miošića, Nikolu Zrinskoga i Krstu Frankopana djeci u školama ne smije predstavljati kao članove Stranke prava.[307]

U tako postavljenim okvirima prihvatljivima su se pokazali upravo mitovi plemićke *natio Croatica* o državnom kontinuitetu (ban kao *prorex* i Sabor kao nositelj državnosti) i «državnom pravu» (shvaćanja *Pacte convente*), koji su mogli poslužiti i u političkim okršajima s mađarskim državnim vlastima. Kao prihvatljivi, ti mitovi nalaze put i do obrazovnoga sustava, no oni će ostati ograničena društvenog dosega, bez one «neodoljive» privlačnosti jednostavnih i agresivnih postavki temeljnoga povijesnoga narativa srpskog nacionalizma. Činjenica, pak, da je hrvatski nacionalizam nastao u multietničkom, multikulturnom i multikonfesionalnom okruženju, ali i pod pritiskom gibanja u kojima su se te društvene dimenzije vrlo lako i često politički instrumentalizirale, ostavila je u njegovu razvoju jasne i važne tragove. S jedne strane, sukob sa snažnom državom zahtijevao je traženje saveznika po svaku cijenu, što je rezultiralo izgradnjom i ukorjenjivanjem jugoslavenstva u intelektualnim krugovima. To je jugoslavenstvo tek na prvi pogled bilo posve oprečno onom jugoslavenstvu kakvo je u Srbiji pustilo korijen od početka 20. stoljeća – stvarno, međutim, «zemlju Južnih Slavena» hrvatska inteligencija nikad nije do kraja «zamislila», pa se ona mogla ostvariti kako trijalističkim planovima u okviru

ruševinama monarhije počinje izgradnja država/nacija jasno detektiraju razmatranja u: BIBÒ.

[306] Opširno o tomu: STANČIĆ, 2002.

[307] JELAVICH, 65.

Monarhije, tako i izvan njezinih okvira kroz ujedinjenje sa «slobodnim (bratskim slavenskim) zemljama», Srbijom i Crnom Gorom. No, poput srpskih shvaćanja, i hrvatska je intelektualna verzija «zemlje Južnih Slavena» u najvećem broju slučajeva bila kao zamisao zapravo tek instrument koji je vodio ka ostvarenju većega i važnijeg političkog cilja - «hrvatske državnosti».

S druge strane, često političko instrumentaliziranje multietničnosti sa strane državnih organa (posebice izigravanje srpske karte protiv Hrvata u banskoj Hrvatskoj, ali i sličan postupak s malobrojnim Srbima i Talijanima u Dalmaciji) rezultiralo je stvaranjem dojmljive i široko rasprostranjene slike «drugog» (prije svega Srba) kao «remetilačkoga čimbenika». Ono što proizlazi kao nedvojben zaključak iz svega rečenog jest da je hrvatski nacionalizam kakav je uobličen tijekom 19. stoljeća kao svijet ideja bio pun protuslovlja i daleko od monolitnosti kakva je vladala u Srbiji, k tomu ograničena dosega glede recepcije u dubini društva i, što svakako nije najmanje važno, tek u potrazi za državom koja bi mu pružila podršku. Situacija se, međutim, promijenila s pojavom i političkim djelovanjem braće Radić, koji su početkom 20. stoljeća uspjeli kreirati doista masovni nacionalizam, utemeljen na pučkoj seljačkoj kulturi. U tradicionalne pučke predodžbe[308] obrazovni je sustav do toga doba uspio ucijepiti neke elemente što su potjecali iz nacionalne ideologije, elemente koje su sada braća Radić koristila kao poluge u političkoj mobilizaciji masa. No, svakako je najvažniji rezultat djelovanja braće Radić bio modernizacijski pomak u demokratizaciji političke sfere u obliku shvaćanja kako je upravo seljački element bio temelj hrvatske nacije. Toj se novoj zamisli sada u svojim interpretacijama povijesti i stvarnosti postupno morala prispodobljavati i intelektualna elita. Otuda dolazi, primjerice, znakovito odbijanje moderne hrvatske historiografije da prepozna jasno iskazanu socijalnu konotaciju u srednjovjekovnoj uporabi pojma «Hrvati». Stoga i danas vrlo ozbiljni povjesničari koriste pojam «hrvatski narod» čak i u kontekstu raščlambi ranosrednjovjekovne povijesti.[309]

[308] Izvrsno ih je ocrtala RIHTMAN-AUGUŠTIN.

[309] Usp. samo kao primjer RAUKAR, 1997.

* * *

S ovakvim «ulaznim» vrijednostima, «zajednica Južnih Slavena» stvorena 1918. godine i nije mogla imati pred sobom neku blistavu budućnost. Njezino je stvaranje bilo rezultat sklapanja kompromisa između dijelova intelektualnih i političkih elita njezinih sastavnica (u prvome redu srpske, hrvatske i slovenske), kompromisa koji je bio potaknut i prihvaćen pod utjecajem smjese ideologije i stvarnih interesa na strani sila pobjednica Prvoga svjetskog rata (načelo samoopredjeljenja i zaprečivanje širenja njemačke sfere utjecaja). Taj sporazum elita, međutim, pokušavao je pomiriti dvije nepomirljive ideje – prema njemu je trebalo stvoriti «jednu državu za sve Srbe», u kojoj bi Hrvati imali svoju «državnost». To je protuslovlje bilo tako snažno da je svaki oblik njegova rješenja izazivao nezadovoljstvo bar jedne od zainteresiranih strana – u unitarnoj Jugoslaviji hrvatska želja za državnošću nikako nije mogla biti zadovoljena, dok je jedini pokušaj zadovoljavanja hrvatskih težnji kroz stvaranje Banovine Hrvatske 1939. godine izazvao lavinu srpskoga nezadovoljstva.[310]

Dvadesetogodišnju realnost pokušaja usklađivanja tih oprečnih zahtjeva ponajbolje ilustriraju okolnosti ujedinjenja ostvarenoga 1. studenoga 1918. godine, dakle onoga sklopa događaja u kojima je Svetozar Pribićević s dijelom drugih hrvatskih političara vješto pripremio akt ujedinjenja bez ikakvih pregovora i garancija nesrpskim sudionicima toga posla. Tim su činom inaugurirane manipulacija i prijevara kao instrumenti koji će, uz masovno ali i kontrolirano nasilje, trajno obilježiti političku kulturu Jugoslavije između dvaju svjetskih ratova. No, iako je srpska strana (pod čime podrazumijevam političku ali i intelektualnu elitu) tijekom dvadeset i tri godine postojanja prve Jugoslavije bila nedvojbeno najsnažnija, ipak nije mogla do kraja provesti svoje ideje. U prvome je redu na putu puno-

[310] Sumarni prikaz stavova moderne srpske elite prema Banovini Hrvatskoj može se razaznati u: ČAVOŠKI, 101-5, te A. ĐILAS, 1990., 181-191.

ga ostvarenja ideje «jedna država za sve Srbe» stajala činjenica da na teritoriju te države potencijalni «Srbi» nisu imali čak ni apsolutnu demografski većinu, pa su i sva nastojanja nasilne homogenizacije, po balkanskome receptu ustaljenom tijekom 19. stoljeća, ostala bez realnoga učinka. Jedini je stvarni rezultat homogenizacijskih napora bio polučen na području obrazovnoga sustava, što je postavilo temelje za pretvaranje potencijalnih «Srba» u realnu političku zajednicu – «srpski narod». S druge strane, uspostavljanje novoga političkoga okvira i modernizacija, u mjeri širenja temeljnih političkih prava na cijelo pučanstvo, omogućili su završetak procesa hrvatske nacionalne integracije po receptu braće Radić. Riječ je o tomu da su se njihove ideje i djelovanje raširili i u onim krajevima gdje to prije rata nije bilo moguće zbog starijih administrativno-političkih granica (Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina itd.). To je bilo ostvareno uz perpetuiranje tradicije oporbe hrvatskog nacionalnog identiteta i postojećega državnog okvira, odnosno s projekcijom konačnoga cilja u ostvarenju zasebne državnosti za Hrvate. Način, pak, vladanja centralističke elite iz Beograda i jasno vidljiva politička instrumentalizacija «Srba» (vjernika Srpske pravoslavne crkve izvan Srbije, one u granicama pred Balkanske ratove), posebice u krajevima gdje su živjeli izmiješani s «Hrvatima» (svima koji su se sada identificirali s političkim pokretom Stjepana Radića), imali su za rezultat sve snažnije utiskivanje slike o «srpskom remetilačkom čimbeniku». Rečeno jednostavnim riječima, na svim društvenim razinama, od seljaka, preko inteligencije do buržoazije, poklopile su se slike «Srbina» kao uživatelja privilegija u obliku lakšega pristupa oskudnim resursima (radna mjesta u državnoj administraciji i drugim državnim službama, povlašteni položaj u poslovima i uopće dodiru s državom i njezinim agencijama, itd.), sa slikom «Srbina» koji predstavlja glavnu prepreku na putu ostvarenje «hrvatske državnosti» (koja bi, a to je bio novi i još neizgovoreni dio misli, osiguravala isti privilegirani položaj Hrvatima). Iz toga je na kraju izašla projekcija Jugoslavije kao «države Srba» na jednoj, odnosno «tamnice naroda» na drugoj strani, koju su u većoj ili manjoj mjeri prihvatili pripadnici svih nesrpskih

skupina. Ta je slika bitno doprinijela procesu samoidentifikacije i integracije različitih «nesrpskih» i «nehrvatskih» skupina, koje su se, potaknute hrvatskim primjerom i Radićevim uspjesima, nastojanjima lokalnih elita počele oblikovati u zasebne nacije. Otvoreni u međuratnom razdoblju (u slučaju Slovenaca i znatno ranije, nakon što je za hrvatsku nacionalnu integraciju odabran štokavski jezični okvir), ti su procesi u početnoj fazi potaknuti negativnim određenjem – «nismo ni /…/, a nismo ni /…/» - da bi kasnije lokalne elite uobličile i misao o tome «što jesmo».

U takvim je uvjetima dakako bilo nemoguće do kraja provesti modernizacijske procese izgradnjom političke kulture liberalne demokracije po ugledu na zapadni model, pa je tehnologija vlasti u Jugoslaviji tijekom cijeloga međuratnog razdoblja ostala obilježena krajnje nasilnom diktaturom koja nije prezala od fizičke eliminacije političkih protivnika. S obzirom na činjenicu da je Jugoslavija bila skrojena po volji i u interesu sila pobjednica Prvoga svjetskog rata i da su one imale odlučan utjecaj na njezinu vladajuću elitu, to se problem diktature uvijek sagledavao u tome kontekstu – bolje da se takva država održi u bilo kakvom obliku, no da se pritiskom za demokratizaciju i modernizaciju izazove njezin nutarnji raspad i fragmentacija, što bi otvorilo mogućnost redefiniranja zona utjecaja. U ideološkoj, pak, sferi država unatoč svom nasilju nije mogla dokinuti nacionalistički diskurs, koji je postupno osvajao područje «primarne socijalizacije». To je praktično značilo da se pojedinac već u okrilju roditeljskoga doma odgajao kao pripadnik nacije sa znakovitom razlikom u odnosu spram države – kako je realno iskustvo pokazivalo da je ona doista u velikoj mjeri funkcionirala kao «jedna država za sve Srbe», tako je odanost ideji te države usađivana u srpskoj kući, dok je istodobno u svim ostalim kućama prevladavao u najboljem slučaju neutralan, ili negativan odnos spram nje. Ono što su državne agencije pokušavale propagirati kroz obrazovni sustav, u fazi «sekundarne socijalizacije», kao domoljublje i neku vrst «narodne sinteze» s pretežito srpskim elementima, jednostavno je poništavano

djelovanjem drugih čimbenika koji su sudjelovali u tom istom procesu. Suprotne ideje, naime, dolazile su kroz vjersku poduku i praksu, ili pak kroz sudjelovanje u raznim udrugama (uglavnom nacionalističkoga predznaka i suštine), a potvrdu dobivale stjecanjem realnoga iskustva kroz društvenu praksu koja je stalno očitovala srpsku prednost u većini situacija (što je u javnome diskursu pravdano pripadnošću «državotvornoj naciji» i žrtvama u ratu kojim je izboreno ujedinjenje). Konačni rezultat, nespremnost velikoga dijela državljana Jugoslavije na žrtvu u oružanom sukobu s vanjskim čimbenikom, jasno se očitovalo u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. godine.

Uslijedilo je dokidanje države i njezina podjela, što je, međutim, izazvalo srpsku reakciju u onim krajevima koji su dospjeli u granice NDH, državne tvorbe koja je u prvom trenutku svojim imenom uspjela emocionalno angažirati i jedan (do danas se nije točno utvrdilo koliki) dio hrvatske populacije. U pučkoj predaji u Hrvata, onomu što bi se moglo nazvati usmena i neslužbena povijest, ta će državna tvorba ostaviti duboki trag, što se kao fenomen možda i moglo istraživati pred tridesetak godina, no što je danas, taloženjem drugih iskustava, već otišlo u zaborav. U sklopu, pak, djelovanja te i takve države Srbi su se prvi i jedini put u novijoj povijesti našli u ulozi koju su cijelo vrijeme namjenjivali pripadnicima drugih skupina – postali su predmet nasilne i surove homogenizacije. Upravo je na Srbe bio primijenjen recept «trećinu prekrstiti, trećinu protjerati a trećinu pobiti» koji je svojedobno, 1917. godine, Stojan Protić predočio Anti Trumbiću kao sudbinu što ju je srpska politička elita namijenila bosanskim muslimanima, a već ranije tijekom 19. stoljeća isprobavala na drugim skupinama u granicama Srbije. U tome kontekstu vrijedi ovdje citirati znakovite riječi S. Protića, prema kojima se «u Bosni s Turcima ne će moći po evropsku, nego po našu».[311] Riječi koje je Meštrović godinama kasnije zapisao mogle bi i biti apokrifne, i to u svakome slučaju nije moguće utvrditi, no ovdje su uzete kao izvrsna ilustracija

[311] MEŠTROVIĆ, 63.

[311] Citirano prema: LOVRENOVIĆ, 273.

dispozicije, koja se stalnim ponavljanjem uglavila u kolektivni habitus srpskih političara 19. i 20. Stoljeća. Nakon 1918. godine, sa stvaranjem Kraljevine SHS/Jugoslavije, taj se habitus reproducirao u političkoj kulturi nove države. Njegove duboke korjene jasno potvrđuje dijalog što ga je pribilježio bosanski franjevac Antun Knežević nakon puta po Srbiji 1870. godine, kojom mu je prigodom kneževski namjesnik Jovan Ristić predočio postupak s «Turcima» riječima «ol nek se odmah krste, ol odmah nek sele kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni».[312] Uglavnom oružani i organizirani otpor takvom tretmanu u NDH postao je temeljem uspjeha J. B. Tita i njegova partizanskoga pokreta, no pri tomu se ne smije zaobići činjenica da takva uspjeha nije moglo biti bez otpora i dijela Hrvata, motiviranoga različitim ideološkim razlozima (kako socijalnim tako i nacionalnim).

Titov se uspjeh iz današnje perspektive ukazuje kao grandiozan pothvat – sa svega desetak tisuća članova svoje Komunističke partije on je stavio pod svoj plašt veliki dio otpora teroru NDH, a one koji nisu bili spremni prihvatiti njegovo vodstvo (četnici, razne lokalne milicije) potpuno je politički marginalizirao. Tijekom četiri ratne godine Tito se uspio nametnuti silama pobjednicama Svjetskoga rata kao partner u poslu obnove predhitlerovske Europe. U tome je sklopu provedena i obnova Jugoslavije, koju je novi diktator gradio isključivo po mjeri održanja svoje osobne vlasti, rabeći ideološku manipulaciju kako bi se riješio svakoga tko je mogao ugroziti njega osobno. No, Josip je Broz bio savršeno svjestan da se krug njegovih komunističkih sljedbenika sastoji od pojedinaca koji su ispod svoje komunističke ideologije u najvećem broju slučajeva još uvijek bili pripadnici nacije u koju su socijalizirani već u ranome djetinjstvu, a čega ni sami često nisu bili do kraja svjesni. Sve dok mu je za učvršćenje osobne pozicije trebala podrška državnog terora, provođenog preko organa represije, oslanjao se na srpsku komponentu nove elite, koja je tako dobila šansu obnoviti koncept Jugoslavije kao «jedne države za sve Srbe». Kada se, međutim, osjetio osobno ugrožen ambicijama svojih pouzdanika, i kada je njihova praksa počela sve više podsjećati na pre-

[312] Citirano prema: LOVRENOVIĆ, 273.

dratnu Jugoslaviju, odnosno izazivati probleme te generirati sve glasnije nezadovoljstvo kod pripadnika drugih skupina i time ugrožavati i njegovu uvijek osjetljivu poziciju arbitra, J. B. se odlučio za promjene.

Prvo je ispitao stanje duhova na sjednici Izvršnoga komiteta CK SKJ u ožujku 1962. godine,[313] kojom se prigodom ispostavilo kako čak i Jakov Blažević, koji je stekao neporecivi ugled antinacionaliste ulogom tužitelja u procesu protiv nadbiskupa Stepinca, iskazuje nezadovoljstvo djelovanjem vladajuće srpske/centralističke vrhuške. K tomu se na sjednici prilično jasno ocrtala podjela na one koji se podvrgavaju neporecivom autoritetu «vođe» (E. Kardelj, V. Bakarić i svi oni koje su njih dvojica predvodili), i one (A. Ranković i skupina koju Bilandžić označuje kao «čvrstorukaše») koje je sustav stvoren nakon 1945. uljuljkao u ideji da mogu i bez «vođe», pa su mu «zaboravili» iskazati lojalnost u prvoj rečenici svojih istupa. Nove je protivnike, krug ljudi oko A. Rankovića (ovaj se našao u krajnje nelagodnoj poziciji u svakom osobnom režimu – proglašen je «nasljednikom vođe», pri čemu to nije bila designacija diktatora nego ideja interesnih skupina vezanih uz njega samog) na koje se dotad bezrezervno oslanjao, i koji su mislili da su na spomenutoj sjednici odnijeli pobjedu, J. B. polako počeo izolirati. Cijelim nizom manevara, oslanjajući se i na manipulaciju masama, postupno ih je marginalizirao a onda, nakon pune četiri godine, i formalno uklonio s političke pozornice. Pokušaj da se ti sukobi interpretiraju kao posljedica ideoloških razlika,[314] pri čemu se zanemaruje Titov diktatorski duh i samoljublje (riječ je o čovjeku koji je, u najmanju ruku, ako to već i nije sam smislio, pristao biti «dvostruki doživotni Predsjednik» i k tomu još bio bonvivan nezasitnih prohtjeva) neminovno vodi u pogrešnu projekciju razloga održanja, ali i kasnijega raspada Jugoslavije.

Naime, nakon što je shvatio kako je upravo Jugoslavija pozornica na kojoj njegova osobna vlast dobiva neupitnu vanjsku

[313] Više no zanimljivi izvod zapisnika s te sjednice objavio je BILANDŽIĆ, 417-432. Dostupan je, međutim i integralni tekst svih izlaganja u: ZEČEVIĆ, no Bilandžić ga, začudo, ne citira.

[314] Tako, primjerice, u najnovije vrijeme postupa D. JOVIĆ, 2003.

(međunarodnu) podršku, J. B. se spretno koristio manipulacijom u dvije ideološke sfere kako bi tu državu organizirao i uredio po svojoj mjeri (ovime se ne isključuje mogućnost da je J. B. i samoga sebe uspio uvjeriti u svoju «veliku misiju», pri čemu je bezgranična vlast i odanost podređenih bila sredstvo njezina ostvarenja a beskrajne ugodnosti tek neznatna utjeha i propratna pojava veličine zadatka). Održanje državnoga okvira Jugoslavije kao važnoga pa i stabilizirajućeg čimbenika poratne arhitekture svijeta donosilo mu je oprost svih «grijeha» osobne diktature u međunarodnoj areni. Na domaćoj su pozornici manipulacija i političko instrumentaliziranje nacionalnih ideologija samo produbljivali proturječja naslijeđena iz prve Jugoslavije. Početna premisa prema kojoj komunisti ne mogu biti i nacionalisti vrlo se brzo nasukala na realnosti uvjetovane povijesnim naslijeđem – tako je, primjerice, jedan od partijskih glavešina, Petar Stambolić, na spomenutoj sjednici u ožujku 1962. iznenađeno komentirao «slična shvaćanja između današnjih partijskih kadrova i bivših buržuja», zaključujući da su se stari misaoni obrasci našli «u glavama mnogih komunista».[315] U takvim okolnostima Titov izbor Kardelja i Bakarića za glavne oslonce početkom 60-ih godina nije, dakle, bio uvjetovan bilo kakvim ideološkim, već čisto pragmatičnim razlozima. Njih su dvojica bezuvjetno prihvaćali njegovu ulogu «vođe», dok je dio srpske elite, predvođen Rankovićem, pomislio kako je stvaranje «jedne (komunističke) države za sve Srbe» uz pomoć državnoga nasilja po isprobanom receptu («ne po evropsku, nego po našu» - kako bi rekao S. Protić) već gotov posao, pa im ni J. B. više ne treba. Puna je osveta za takvu heretičku misao uslijedila ne sa smjenama iz 1966. godine, već s Ustavom iz 1974. Njime je umjesto jedne stvoreno čak šest (polu)država, pri čemu je u praksi Jugoslavija sve više počela ličiti na «personalnu uniju», u kojoj su jedini objedinjujući čimbenici ostali diktator (nakon 1980. godine njegov nasljednik, korporativno Predsjedništvo koje je on instalirao) i (još uvijek dominantno srpska) vojska. Kao i u svakoj diktaturi, poraženi su gurnuti duboko na društvenu marginu, s koje će se u središte političke arene vratiti tek

[315] BILANDŽIĆ, 420.

za petnaestak godina u posve novim vanjskim i unutarnjim okolnostima.

Duboka kriza koja je Jugoslaviju pogodila poslije diktatorove smrti, 80-ih godina, a koja će se okončati njezinim raspadom početkom 90-ih, bila je kumulativni učinak svih loših poteza vučenih kako bi J. B. održao svoju poziciju neprikosnovenoga «vođe», ali i globalizacijskih procesa koji više nisu dopuštali funkcioniranje autistične države (pravljene po mjeri jednog diktatora), makar ona bila i na margini Europe. Jugoslavija zbog svoje veličine i uloge koju je imala u svjetskom poretku jednostavno nije mogla ostati izvan svjetskoga tržišta ljudi, roba i ideja. S druge je strane njezino sve veće uključivanje u to tržište zbog unutarnje neracionalnosti moralo izazvati gospodarsku, a onda lančanom reakcijom i društvenu krizu. Dok je vladajuća elita smatrala da se iz krize može izaći punom i dosljednom primjenom već zacrtanih (nesuvislih) rješenja, kao prva alternativa tome putu ponuđena je revitalizacija ideje o «jednoj (komunističkoj) državi za sve Srbe», koju je iz taktičkih razloga prihvatio čovjek s ambicijama novoga «vođe», Slobodan Milošević. Kalkulacija s tim obrascem nije, međutim, uzela u obzir mogućnost kraha dotadašnjega bipolarnog sustava moći u svijetu, kraha koji je sa svoje strane otvorio proces redefiniranja globalne političke arhitekture. Američka je, naime, pobjeda u «hladnom ratu» krajem 80-ih godina preusmjerila globalizacijske procese te je odjednom pred sve komunističke diktature stavila izazov prispodobljavanja zapadnom modelu liberalne demokracije i civilnog društva. To, međutim, iz strukturalnih razloga nije bilo moguće ostvariti u multinacionalnim državama. U tim se, naime, državama na putu «modernizacije i globalizacije» ispriječila nemogućnost konstituiranja civilnog društva upravo zbog međunacionalnih suprotnosti i proturječja (ilustrativan primjer o punoj svijesti što su moguće konzekvence demokratizacije pokazuje ponašanje srpske političke elite u odnosu spram kosovsko/albanskoga problema[316]). P r i donošenju odluka u velikim središtima moći što činiti s takvim državama, dozvoliti da se održavaju pod nekim oblikom

[316] Usp. elaboraciju problema u: B. JOVIĆ, 1995., 62

diktature ili ići na njihov raspad i fragmentiranje kako bi se u novim državno-političkim okvirima društvo moglo konstituirati na novi način, prevagnula je ideja jednoobraznosti organizacijskog oblika. Susljedno tomu Jugoslavija je izgubila onaj «vanjski obruč», međunarodnu podršku vladajućoj eliti, koji ju je najčvršće čuvao od raspada cijelo vrijeme postojanja. Njezin je opstanak od toga trenutka ovisio isključivo o volji njezinih stanovnika da je održe. Iako je proces njezina raspada, za koji su se lokalne elite odlučile uz punu suglasnost većine nesrpskoga pučanstva, ubrzo poprimio nasilne oblike, on je ipak cijelo vrijeme bio pod stalnim nadzorom. Cijelo vrijeme rata i na razne načine, pravac je gibanja korigiran vanjskim intervencijama (ovdje se samo treba prisjetiti američke uloge u ratu u Hrvatskoj i BiH) kada god bi se za tim osjetila potreba. No, te su intervencije bile uvjetovane i određene globalnim interesima jedine preostale supersile, interesima koje nije uvijek jednostavno razaznati i definirati.

Orisani politički model poratne Jugoslavije nije, kako je već pokazano, bitno utjecao na nacionalistički diskurs naslijeđen iz prve Jugoslavije, osim što je svojom socijalnom ideologijom naglašavao egalitarni element u njemu. Nedvojbeno se može zaključiti kako se ono što je u 19. stoljeću osmišljeno kao intelektualni konstrukt u razdoblju socijalizma posve učvrstilo i upilo u svaku poru društva, dok je lepeza nacionalne identifikacije u granicama države Jugoslavije proširena pojmovima «Makedonac», «Crnogorac», «Musliman». Prijeđeni put možda ponajbolje ilustrira činjenica da se tijekom već spominjanje «nacionalne ankete» na Pelješcu 1841. godine od seljaka nikako nije mogao dobiti jasan i precizan odgovor o «nacionalnoj» pripadnosti (seljak «nije znao» srpski jezik, a nije mu «odmah palo na um» da je Hrvat). Stopedeset godina kasnije, međutim, nacionalna je pripadnost postala temeljnom kategorijom osobne identifikacije.[317] Dakako, s tom se sviješću o nacionalnoj pripadnosti sada moglo i manipulirati, u ovisnosti o društvenome kontek-

[317] Kako je to izgledalo u očima jednog stranca paradigmatično i plastično ocrtava VULLIAMY.

stu isticati ju ili se pozivati na njezino «prevazilaženje», no ona je u svakome slučaju imala težinu simboličkoga kapitala. Čak se ni odnos nacionalne identifikacije i osjećaja pripadanja Jugoslaviji nije kroz ovo vrijeme bitno mijenjao – «jugoslavenstvo» se učvrstilo u bliskoj korelaciji sa «srpstvom», do one točke u kojoj su se ti pojmovi jedva razlikovali. S druge strane, sve su ostale identifikacije stajale na zamjetnoj (negdje većoj, negdje manjoj) distanci od Jugoslavije, odnosno sve su se uže i preciznije povezivale s republičkom pripadnošću. Izuzetak su, dakako, bile «dijaspore», od kojih su brojem i realnom društvenom snagom doista bile relevantne samo srpska i hrvatska – u Jugoslaviji a izvan Srbije živjelo je između 20 i 25% Srba, dok je istodobno izvan Hrvatske, u drugim jugoslavenskim republikama, živjelo između 15 i 20% Hrvata. Upravo je za ove Srbe Jugoslavija u punome smislu bila «jedna država za sve Srbe» te su njihovi povlašteni položaj i društveni izgledi i očekivanja stajali su u uskoj svezi s postojanjem središnje vlasti. Susljedno tomu je i identifikacija s državnim okvirom u toj skupini bila najsnažnija, pa je s njima, kako se to i dokazalo krajem 80-ih i početkom 90-ih, bilo i najlakše manipulirati u političke svrhe. S druge strane, najveći dio Hrvata koji su u Jugoslaviji živjeli izvan Hrvatske živio je u Bosni i Hercegovini. Sve do sredine 70-ih godina 20. stoljeća veliki je dio te populacije, u Hercegovini ali i u središnjoj Bosni, živio pod stigmom «grijeha» iz razdoblja postojanja NDH, pa bi se moglo smatrati kako su upravo oni bili skupina u kojoj je nezadovoljstvo Jugoslavijom bilo i najsnažnije (što je od pripadnika ove skupine također činilo materijal pogodan za političku manipulaciju). Iako iz dijelom različitih razloga i u različitim okolnostima, tijekom 70-ih i 80-ih godina ove su dvije skupine praktično «glasovale nogama» protiv Jugoslavije kakva je bila, jer se za obje može raspoznati trend migracija (Srbi *iz* Hrvatske i BiH, Hrvati *iz* BiH) prema «matičnim» republikama.

U kontekstu problema o kojemu se ovdje raspravlja vrijedno je obratiti pozornosti i na postojanje «transnacionalnoga jugoslavenstva», obzirom na činjenicu da je ono, po nekim projekcijama, moglo bitno utjecati na opstanak ili pak raspad Jugoslavije. Mora se, međutim, odmah naglasiti da je ono, u

onom vidljivom segmentu koji se prikazivao javnosti, bilo domena rezervirana za političku i intelektualnu elitu usko vezanu uz državu. Pristaše su toga koncepta kao pojedinci očekivali ali i dobivali, od inače slabo vidljive «savezne države», patronat i potporu u svojim «umjetničkim», «znanstvenim» ili «poslovnim» pothvatima. Paradigmatičan primjer za tu skupinu predstavlja Dejan Jović, koji je prema podacima iz «Bilješke o autoru» i «Bibliografije», priloženih uz već citirano djelo[318], kao «vrijedan omladinac» s osamnaest godina intervjuirao partijske i društvene «teškaše», poput Jakova Blaževića, Pepce Kardelj, Marije Bakarić itd., da bi s dvadeset i dvije godine postao asistent na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (je li pri tomu pripadnost istoj, ali ne hrvatskoj naciji, kao i profesor/mentor bila samo igra slučaja). Svoj krug tadašnjih sumišljenika Jović vidi kao «Jugoslavene u kulturi», ljude koji su se oduševljavali «miješanjem elemenata različitih kultura u jedan zajednički, jugoslavenski miks» i prosvjedovali «protiv novih vladara, njihovih beskrajnih parcijalizacija i zatvaranja jednih od drugih, protiv volje većine».[319]

Stvari su, međutim, bile daleko od toga jednostavnog i prilično uljepšanoga prikaza. Jugoslavenska je država, naime, nakon 1945. godine postala golema redistributivna agencija u kojoj su vrijedila vrlo precizna pravila o prvenstvu pri alokaciji prikupljenih sredstava, pravila koja su svakome određivala njegovo mjesto i to upravo u nacionalnome ključu. Ostavljajući po strani stanje iz razdoblja prije 1971. godine, o kojemu je već i previše toga napisano, ovdje će biti dostatno upozoriti na nekoliko krupnih i vidljivih stvari iz razdoblja kada je Ustavom iz 1974. godine koliko toliko obuzdana «jugoslavenska» administracija, ali i onih sitnica koje su se pokazivale na svakom koraku dnevnoga života, kako bi se stvorila šira slika o «jugoslavenskom miksu» i načinu na koji ga se također moglo percipirati. Tako je cijela zemlja morala financirati čuvenu prugu Beograd – Bar, ali istodobno nije bilo moguće podići auto-cestu prema Jadra-

[318] D. JOVIĆ, 2003., 499

[319] ISTO, 42.

nu, iako su svi parametri isplativosti bili na strani ovoga drugog projekta. Golemi poslovi u klirinškoj trgovini sa zemljama SEV-a vodili su se preko državnih agencija u Beogradu, koje su arbitrarno i uz masne provizije distribuirale ostvareni izvozni prihod. Isto su tako svi znali tko ima pravo prvenstva pri dobivanju državnih službi, pogotovu u onim za državu «osjetljivim» (ali i dobro plaćenim) agencijama – diplomaciji, policiji, vojsci, službama sigurnosti, itd. (samo u Zadru, gradu u kojemu je živjelo između 10 i 15% Srba, u policiji je još krajem 1980-ih sastav bio takav da su Srbi tvorili preko 90% osoblja sa službenim ovlastima). Sa svim ovim zapravo ne treba previše duljiti, dovoljno je danas pogledati Hrvatsku i njezine gradove – u ovih četrnaest godina otkako ima svoj vlastiti proračun, unatoč ratu, čudnoj privatizaciji, gospodarskoj krizi i svim drugim nepovoljnim trendovima, zemlja se preporodila i posve izmijenila izgled. Što se sitnica koje definiraju kulturni život tiče, bit će dostatno da autor ovih redaka pođe od prisjećanja na neprijatno iznenađenje nakon pogleda na oglasnu ploču odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Sarajevu (gdje je studirao), a gdje su 1975. godine bile izvješene teme za seminarske radove iz srednjovjekovne povijesti. Na fakultetu na kojemu je glavnu riječ imao bard «jugoslavenske historiografije» Milorad Ekmečić, bilo je posve normalno da su teme poput «Statutarnoga uređenja Splita» ili «Templarskoga samostana u Vrani» ulazile u sklop «Opće povijesti», dok su teme «Zakonik cara Dušana» ili «Vladavina kralja Milutina» tvorile dio kurikuluma «Nacionalne povijesti». Dio te dimenzije «jugoslavenskoga kulturnoga miksa» bila je i prisilna cjelogodišnja proslava «2 veka Vuka», veličanje rasističkih besmislica Jovana Cvijića ili život na adresi Trg X KNOUD (što u prijevodu znači: Deseta Krajiška narodno-oslobodilačka udarna divizija).

Dakako, ova panorama počiva na anegdotalnom pristupu koji nema ambicije cjelovita i preciznog prikaza, već zajedno s citiranim stavovima D. Jovića pokušava predočiti dva oprečna pogleda na Jugoslaviju i «jugoslavenstvo». Ono kao koncept nije bilo u danom trenutku moguće što zbog naslijeđenih, učvršćenih ali i proširenih obrazaca nacionalističkoga diskursa, što

zbog životnih realnosti koje su potvrđivale percepciju Jugoslavije kao «jedne države za sve Srbe». Jugoslaviji, pak, kao državi šanse su se za održanje bitno umanjile od onoga trenutka kada je srpska politička i intelektualna elita odabrala Slobodana Miloševića za novoga «vožda». Onima koje je to zanimalo bilo je vrlo brzo jasno kako je njegov zadatak revitaliziranje i provedba upravo programa «jedne države za sve Srbe». Ključni je, međutim, trenutak nastupio kada je Jugoslavija izgubila bezuvjetnu međunarodnu podršku, odnosno onoga trenutka kada je postalo jasno da globalizacija i modernizacija više ne traže određene granice, već jednoobrazni oblik društvene organizacije – civilno društvo i liberalnu demokraciju. Stoga se doista može smatrati prividom da su Jugoslaviji glave došli («nasilni») nacionalisti – njezin je život okončan zbog nemogućnosti prilagodbe jednoga nacionalizma, u danoj situaciji i najsnažnijega, onoga srpskog, potrebama novoga vremena. Srpski se nacionalizam nikako nije mogao otresti tradicionalnih oruđa, diktature i nasilja (što znači probleme rješavati «ne po evropsku, nego po našu» - da još jednom citiram S. Protića). U tome je smislu izgradnja nacionalnih država u Sloveniji i Hrvatskoj doista bio iskorak u pravcu koji svijetu nameću današnji obrasci globalizacije i modernizacije, odnosno neophodni preduvjet za uspostavu civilnoga društva i liberalne demokracije.

* * *

Što, dakle, ovako predočena situacija govori glede problema s kojima se susreće Bosna i Hercegovina nakon što je u procesu raspada i ona postala neovisnom državom, odnosno može li se o njoj govoriti kao «Jugoslaviji u malom», koja je osuđena prijeći isti put koji vodi k raspadu? Osim uopćenoga odgovora po kojemu u povijesnome gibanju nema predodređenosti (i Jugoslavija se mogla održati, pod uvjetom da su akteri birali drugačije dugoročne ciljeve), i uz raščlambu koju je ovdje moguće tek ukratko predočiti, odgovor bi ukratko glasio: položaj i izgledi BiH lošiji su od onih Jugoslavije, pa se susljedno tomu o njoj i ne može govoriti kao «Jugoslaviji u malome».

Elementi na kojima se takav zaključak temelji odnose se u prvome redu na činjenicu da BiH nikad neće imati tako čvrst «vanjski obruč» kakav je imala Jugoslavija. Od vremena stvaranja, pa preko obnove 1945. godine, Jugoslavija je, dijelom i zbog svoje veličine, uvijek bila važan element svjetskoga poretka, pa se na račun toga dugo mogla održavati i kao diktatura. Bosna i Hercegovina, odnosno njezin državni integritet, u ovome trenutku, doduše, uživa čvrstu međunarodnu podršku, no razlozi za to nisu ni transparenti ni lako vidljivi, pa stoga ni predvidljivi (ljudi koji su 60-ih ili 70-ih zagovarali dezintegraciju Jugoslavije bili su tek marginalci bez ikakva utjecaja; danas se svako malo, i to od ljudi koji su daleko do toga da bi bili marginalci, čuju ozbiljni upiti o tome treba li i dalje održavati BiH ako ona doista nije samoodrživa). Činjenica je da je tijekom rata upravo iz krugova međunarodne zajednice dolazilo mnogo naznaka o tomu da je ne treba sačuvati, ali su u njezinu preživljavanju ključnu ulogu ipak odigrali interesi i politika jedine super-sile, SAD. Do kada će iz svojih razloga i interesa SAD podržavati državu koja ne može iznutra sama funkcionirati ostaje, dakle, nejasno. No, u «vanjskome obruču» BiH postoji jedan važan element koji njezinu situaciju čini neusporedivo težom od one u kojoj je bila Jugoslavija. Na vanjskim je, naime, granicama Jugoslavija imala «neprijatelje», «sile zla», od kojih su njezini sastavni dijelovi (Hrvatska i Slovenija) svojedobno na stanoviti način i pobjegli u zagrljaj «istorodne braće», odnosno koje su u slučaju Srbije bile stari suparnici s kojima se tijekom 19. stoljeća vodila žilava i surova borba za teritorijalno širenje. BiH, pak, na granicama ima dvije države koje, na ovaj ili onaj način, kao «svoje» doživljava više od polovice njezina pučanstva, pa bi njezina dezintegracija i pripajanje dijelova tim susjednim državama bili doživljeni kao ispunjenje najvažnijega dugoročnog političkog cilja. Bilo bi to ispunjenje klasičnoga nacionalističkoga ideala o životu u «jednoj državi», koji još uvijek i kod Hrvata i Srba u BiH ima veliku privlačnu snagu.

Na ovo se odmah vezuje i pitanje koliko su «BiH verzije» nacionalizma slične onim oblicima te ideologije koji su vlada-

li u Jugoslaviji. Pitanje je u uskoj svezi s osobinom etničkoga (nacionalnog) identiteta koju naglašuje R. Jenkins, a koja se odnosi na činjenicu da je on uvijek i segmentaran i hijerarhijski.[320] Polazeći, pak, u raščlambi od hrvatskoga nacionalizma valja svakako primijetiti da njegova «BiH verzija» (segment) ne dijeli u potpunosti tradiciju s užom, «hrvatskom verzijom». Taj je nacionalizam izgrađen na Radićevim temeljima, ali i u znakovitoj odsutnosti ograničenja u «zamišljanju» (potrazi za etničkim korijenim), zbog nedostatka tradicije ali i ukorijenjenosti lokalne intelektualne elite. Problem proizlazi iz činjenice da se onaj dio intelektualne elite koji je formiran u Sarajevu, kao najvećem središtu BiH, uglavnom percipira kao «odnarođeni element», što donekle stoji u svezi s činjenicom da su se ti pojedinci iz ovih ili onih (ideoloških, egzistencijalnih, itd.) razloga nalazili i nalaze u više ili manje čvrstoj sprezi s državom, i to državom (Jugoslavija) koja je bila percipirana, odnosno koja se (Bosna i Hercegovina) još uvijek percipira kao «antihrvatska». S druge strane, veća se središta u Hrvatskoj (Zagreb, Split) i dalje percipiraju kao «naša» središta, ali se istodobno od onoga što kao intelektualna i duhovna strujanja dolazi od tamo u novo lokalno središte (Mostar) pravi selekcija po kriteriju bliskosti folklornim zasadama («naši običaji») nacionalne ideologije koja je u samoj Hrvatskoj već na izdisaju. O tome sklopu problema još uvijek ne postoje bilo kakva istraživanja, no nedvojbeno bi bilo zanimljivo istražiti recepciju tako disparatnih historiografskih djela kakva su ona N. Stančića, s jedne, i M. Brkovića, s druge strane.[321] Bez detaljnih studija hrvatskoga slučaja, poput one kakvu je o bosanskim Muslimanima (sadašnjim Bošnjacima) radila T. Bringa,[322] ostaje za prikaz pučke razine nacionalizma i njegovih suvremenih trendova osloniti se na šture činjenice koje donosi Bringa. Njezin glavni zaključak, po kojemu je identitet na ovoj primarnoj razini građen na kontrastima uočljivim

[320] JENKINS, 73 i d.

[321] Ovdje se STANČIĆ uzima kao primjer historiografskoga pristupa, a BRKOVIĆ kao primjer konstrukcije narativa prispodobljenog potrebama kolektivnog pamćenja.

[322] BRINGA.

u društvenoj interakciji,[323] valja svakako dopuniti snažnijim naglaskom na razlike koje se iskazuju kao rezultat ugledanja na prakse iz «vanjskoga svijeta», a zapravo su posljedica modernizacijskih procesa. U tome je smislu za očekivati čak i produbljivanje postojećih razlika, jer je pod utjecajem nove političke i intelektualne elite u bošnjačkim (muslimanskim) krugovima sve raširenija navada ugledanja na prakse iz islamskoga svijeta i njihovo integriranje u «naše običaje». O tome govori i materijal koji donosi T. Bringa raspravljajući ulogu obrazovanih vjerskih službenika, koji ulažu veliki trud u restrukturiranje bošnjačkoga (muslimanskog) simboličkog univerzuma u skladu s utjecajem integralnoga islama kakav se propagira kroz obrazovni sustav pod patronatom IVZ.[324]

Ovo nas vodi k pitanju bošnjačkoga nacionalizma i njegovih temeljnih značajki. On je, naime, mnogo mlađi od srpskoga i hrvatskoga nacionalizma, a činjenica da se integracija bošnjačke nacije odigrava bez reference na stariji etnički korijen i pred našim očima, nasuprot tradicijom definiranim i učvršćenim identitetima susjeda, stvara iluziju o njegovoj «vještačkoj» naravi. U definiranju svoga povijesnog narativa, prije svega u potrazi za starijim etničkim korijenom koji pruža osjećaj legitimiteta, bošnjačka intelektualna elita tijekom 90-ih godina 20. stoljeća slijedi u velikoj mjeri srpski model, prije svega vezujući se na državni okvir Bosne i Hercegovine kakav je definiran tek okupacijom iz 1878. godine. Taj se okvir nekritički prenosi u daleku prošlost, ponekad čak i antičko doba. Dio intelektualne elite ne priznaje nikakve okvire «zamišljanju» povijesti svoje zajednice, pri čemu nadmašuje svoje srpske uzore i pokazuje znakoviti prijezir čak i prema neupitnim činjenicama, ulazeći u područje čiste fantazije.[325] Primjeri su za to izmišljanje «plemena Bosna», diskurs o srodnosti katarske verzije kršćanstva s islamom, itd. itd. Iako se u novije vrijeme pojavljuju glasovi koji upozoravaju

[323] ISTO, 91 i d.

[324] ISTO, 207 i d.

[325] Samo kao primjere iz mnogo šire produkcije može se ovdje navesti FILIPOVIĆ, E. IMAMOVIĆ, 1995., te M. IMAMOVIĆ, 1997. (pri čemu je ovaj posljednji na prethodnim stranicama i detaljnije analiziran).

na ovakve distorzije povijesne percepcije, a koji dolaze kako iz redova samih Bošnjaka[326] tako i izvan njih,[327] društveni doseg onoga «zamišljenog» već je sada na pragu sklopa narativa iz kruga «primarne socijalizacije». O tome rječito govori činjenica da je do 2001. godine prodano 20.000 primjeraka Imamovićeve *Historije Bošnjaka,*[328] što praktično znači da svaka treća ili četvrta bošnjačka kuća ima po jedan primjerak knjige. Politički su, pak, ciljevi koji se legitimiraju ovim narativom također vrlo slični onima koje je imala srpska elita – od BiH se želi napraviti država po uzoru na Jugoslaviju. Ona bi trebala postati redistributivna agencija preko koje bi se alimentirao povlašteni položaj Bošnjaka, «temeljnoga i državotvornog naroda» koji je konačno nakon teške i mučne borbe i žrtava tijekom posljednjega rata stekao pravo uživati u blagodatima «svoje države». No, u bošnjačkoj političkoj eliti postoji i jedan struja koja u svojim zamislima ide i korak dalje te u sklopu globalizacijskih procesa mjesto BiH vidi u okviru islamske *umme*, što dakako podrazumijeva i mijenjanje naravi državnog i političkog sustava.

Takve ideje, dakako, samo pothranjuju prijepore s druga dva nacionalizma, pri čemu onaj srpski kao odgovor nudi svoju, vrlo sličnu verziju «zamišljanja» vezanu na politički okvir ustanovljen u Daytonu – Republiku Srpsku. U ovome je trenutku bosanski segment srpskoga nacionalizma usmjeren na izgradnju legitimacije samoga postojanja «Srpske» kao «zemlje», koja, dakako, nema nikakva povijesnoga uporišta,[329] a u fazi je izgradnje prešla istu putanju nasilne homogenizacije kao i Srbija. S druge strane, međutim, Republika Srpska u ovome trenutku funkcionira kao legitimna nacionalna država s punim instrumentarijem preko kojega se nacionalizam u svom naslijeđenom obliku reproducira u dubini društva.

[326] KAMBEROVIĆ (a); REDŽIĆ.

[327] DŽAJA, 2003., KVÆRNE.

[328] KVÆRNE, 87.

[329] U tome na zaprepašćujući način sudjeluju čak i vrhunski srpski akademski autoriteti – primjer: ĆIRKOVIĆ, gdje se zastupa stav da su Srbi još u 7. stoljeću naselili upravo onaj prostor koji i danas ulazi u granice Republike Srpske.

U ovako ocrtanoj slici postaje razumljivo zašto se za BiH doista može reći kako nije samoodrživa i kako su njezini izgledi za budućnost lošiji od onih koje je u oba trenutka konstituiranja imala Jugoslavija. Današnja BiH čak ni kroz obrazovni sustav ne može ponuditi alternativu sukobljenom nacionalističkom diskursu koji potječe iz kruga «primarne socijalizacije», a svaki pokušaj da se to uradi više liči na karikaturu i u pravilu polučuje učinak suprotan predviđenom. Savjeti, pak, i ideje prema kojima bi se trebalo boriti protiv «zloćudnoga» i «retrogradnog» nacionalizma rezultat su potpunoga nepoznavanja stvarnosti i ideoloških predrasuda ljudi koji dolaze iz posve drugačijega društvenoga konteksta. Kako to izgleda pokušat ću ilustrirati tek jednim primjerom, koji počinje usporednim čitanjem. U svom prilogu u ovdje već citiranom zborniku *Upotreba historijskih mitova na Balkanu* S. Džaja se na jednome mjestu osvrće i na R. Mahmutčehajića te citira dio njegova teksta iz 1999. godine u kojemu, između ostaloga, stoji i ova misao: «U osnovi je netočna i česta tvrdnja o BiH kao multikulturnoj zemlji. Naprotiv, BiH je kulturno, povijesno, politički homogenija od ijednoga svoga susjeda, te je moguće govoriti o multikulturnom sadržaju Srbije, čak Hrvatske, ali ne i Bosne i Hercegovine».[330] Može se uzeti da misao pokazuje ili autorovo neznanje i nerazumijevanje pojma «multikulturnosti», ili pak pokušaj svjesnoga manipuliranja pojmom, što se obzirom na profil publikacije za koju je tekst rađen (nije riječ ni o kakvoj «početnici» ili «čitanci», namijenjenoj publici koja ne razumije taj pojam) onda čini besmislenim trudom. No, mnogo je interesantnije da se ime autora ove misli nalazi na popisu članova odbora koji je iste 1999. godine proglasio knjigu Davida Campbella, *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia* za «knjigu godine u izboru Međunarodnog foruma Bosna». Moglo bi se možda pomisliti da je gospodin Mahmutčehajić, kao član Odbora, dao svoj glas nekoj drugoj knjizi, no nakon što se utvrdi da je on i član uredništva časopisa *Forum Bosnæ* koji je 2003. godine odlučio prijevod iste knjige tiskati kao broj 21 istoga časopisa,[331] postaje jasno da on ipak Campbe-

[330] Citirano prema DŽAJA, 2003., 60 bilj. 46

[331] CAMPBELL.

llovu knjigu smatra vrijednom. E tu već počinju ozbiljni problemi, jer David Campbell tretira BiH kao ogledni primjer, paradigmu multikulturnosti te čak smatra kako se perpetuiranjem te njezine dimenzije može učiniti «veliki (progresivni) korak za čovječanstvo». Pri tomu ne treba zaboraviti ni činjenicu da je gospodin Mahmutčehajić jedan od utemeljitelja «S(tranke) D(emokratske) A(kcije)» (koja se za izbore 1991. biračima u promidžbenom materijalu, prije svega na plakatima, ali i u istupima svojih čelnika, predstavljala kao «muslimanska stranka»), odnosno da je kao takav bio i potpredsjednik Vlade BiH nakon tih izbora i nekoliko mjeseci nakon što je u BiH počeo rat.

Što, dakle, početi s ovolikim proturječjima – čovjek koji je jedan od utemeljitelja (po europskim standardima) klerikalne i nacionalističke stranke tvrdi kako BiH nije multikulturna zemlja ali istodobno podržava i na svaki način promovira knjigu prema kojoj je ta zemlja zapravo uzorni obrazac multikulturnosti. Proturječje se, međutim, ne završava na tome, jer D. Campbell u svojoj knjizi izravno zagovara «de(kon)strukciju» nacije u BiH u ime «progresivne» multikulturnosti, što bi značilo da se i gospodin Mahmutčehajić (kao utemeljitelj jedne klerikalne nacionalističke stranke) s time izravno ili neizravno slaže. No, ostavimo za sada R. Mahmutčehajića, kojemu ćemo se nešto kasnije ipak vratiti, i pogledajmo što kao viziju budućnosti napaćenim stanovnicima BiH nudi D. Campbell. Pri tomu valja prvo ocrtati misaoni koordinantni sustav u kojemu se autor kreće: po njegovu shvaćanju, koje sam drži visoko etičnim, nacije su nešto «retrogradno» («regresivno»), nešto što upornim djelovanjem (i to, gle čuda, upravo u BiH) može biti dokinuto u korist radikalne multikulturnosti, koja nikad ne može biti dosegnuta, ali kao ideal nadahnjuje čine u sadašnjosti, čine što vode ostvarenju toga nikad uhvatljivoga cilja. Da bi dokazao svoju početnu premisu, onu o «retrogradnosti», pa i antidemokratskoj naravi nacije, Campbell se upušta u raščlambu konstituiranja nacionalne države u procesu raspada Jugoslavije i u tome sklopu naglašuje performativne vrijednosti nasilja iskazanog tijekom rata koji je dio toga procesa. Njegova je raščlamba zapravo dekonstrukcija nacije, kojoj se negira bilo kakav povije-

sni razvoj, kao što se uostalom posve negira značenje povijesti kao realnoga iskustva (ona se svodi samo na dimenziju «zamišljanja povijesti»). No, i sam je Campbell sklon «zamišljanju» povijesti, pa tako može ispjevati cijelu odu otomanskome sustavu *milleta* kao «naslijeđu deteritorijaliziranih identiteta koje je on potakao»,[332] propuštajući (gle čuda) naznačiti njegovu hijerarhijsku strukturu i ekskluzivnost koja iz nje proizlazi, ali i činjenicu da je srpski identitet također obilježen tradicijom *milletskoga* sustava (a unatoč tomu nije obilježen «deteritorijaliziranjem» - očigledno nešto s argumentom «ne štima»). U takvu «zamišljanju» povijesti na određenim točkama njegova dekonstruktivna misao spaja u nove konstrukte posve disparatne činjenice i objašnjenja, stvarajući na takav način paralelnu realnost, iluziju, čiji je jedini cilj dokazati početnu premisu. Jedan takav konstrukt počinje slikom hrvatskoga vojnika koji je «na uniformu prišio ustaški simbol» (ne znamo koji, možda stari hrvatski grb, koji se u sličnim tekstovima redovito tretira kao «ustaški simbol»), a nastavlja se tvrdnjom «da je Hrvatska nakon proglašenja neovisnosti 1991. godine uvela mjere koje su rezultirale konfliktom s drugima, a posebno sa Srbima koji su živjeli na njenoj teritoriji». Ta se tvrdnja potvrđuje pozivom na «opis svoje izloženosti tim strategijama u Hrvatskoj» Slavenke Drakulić, koja pak tvrdi «zajedno sa milion drugih Hrvata, zakačena sam na zid nacionalnosti – ne samo putem izvanjskih pritisaka iz Srbije i Savezne Armije, nego i putem nacionalnog homogeniziranja u samoj Hrvatskoj».[333] Pogledajmo sastavnice konstrukta: hrvatski vojnik s ustaškim simbolom - kada, gdje, i u kakvoj svezi s vlašću u Hrvatskoj (to se, inače, zove kontekst), ne zna se! Mjere koje su nakon osamostaljenja 1991. izazvale konflikt sa Srbima – pa Srbi (onaj dio koji su organizirale i kontrolirale SDS, JNA i Milošević) su prve barikade postavili još u ljeto 1990. godine, u vrijeme kada su Milošević i srpsko vodstvo već postavili jasan cilj, stvaranje krnje Jugoslavije, zemlje od sedamnaest milijuna stanovnika sa srpskom većinom, koju

[332] ISTO, 239.

[333] ISTO, 100.

je trebalo stvoriti kroz nasilni postupak «centralne secesije».[334] Slavenka Drakulić (autorica koja je posve racionalno zaključila da ono što je ona pisala do 1990. nema više tržište u Hrvatskoj, ali zato, ako se malo začini «disidentstvom» i naznakama «progona» u «nacionalističkoj» Hrvatskoj, ima lijepih izgleda na svjetskom tržištu) ipak ne tvrdi ništa što bi se moglo dovesti u korelaciju s dva prethodna elementa konstrukta (osim, dakako, kao insinuacija) – njoj je smetala homogenizacija, no već je iz njene rečenice posve jasno da ta homogenizacija stoji u jasnoj korelaciji s pritiskom koji dolazi iz Srbije i iz krugova vojne klike (ne samo … nego). I tako od narativa našega vrlog (de)konstruktora na kraju ostade jedna «zamišljena slika» ali ne i pravilo, jedna notorna laž i jedan krivo uporabljeni citat – sve zajedno, pak, postupak koji se teško može opisati riječima primjerenim znanstvenom diskursu!

Sklonost izmišljanju stvarnosti Campbell nadopunjuje metodološkim postupkom u kojemu ključni dokaz postaje niz anegdota, prikupljenih neselektivnom uporabom jedne vrsti vrela i ignoriranjem svih ostalih. To je metodologija u kojoj se Jovana Zameticu diskvalificira kao glasnogovornika R. Karadžića, ali se bez ikakvih ograda koriste tekstovi M. Ćame i S. Avdića, koji su bili profesionalni propagandisti «Armije BiH» i kao takvi tvorci niza dezinformacija, laži, podvala i sličnih stvari (kojima su se u ratu služile «sve strane», u većoj ili manjoj mjeri). Iz toga proizlaze nebulozne kvalifikacije o «nekažnjenoj aktivnosti 'muslimanskih bandi' nasuprot zvanično organiziranom nasilju srpskih vlasti»,[335] o Sarajevu kao «simbolu multikulturalnoga etosa u Bosni»,[336] što je kvalifikacija s kojom se sigurno ne bi složio još uvijek nepoznati broj žrtava Mušana Topalovića «Cace» (ili je, možda, i «Caco» ubijao po «multikulturnom ključu»), o «Stranci za BiH, socijaldemokratima i li-

[334] Za definiranje toga cilja u krugu tadašnje (vladajuće) političke elite vidi: B. JOVIĆ, 1995., 131-2, 161. Takvu strategiju kao «centralnu secesiju» karakterizira CONVERSI.

[335] CAMPBELL, 117.

[336] ISTO, 113.

beralima» kao «multikulturnim grupama»,[337] koje, doduše, kao političke stranke ni na jednim izborima nisu dobile ni jednoga glasa tamo gdje ne žive Bošnjaci (muslimani). Sve to, i još jako mnogo toga sličnog, dolazi otuda što je D. Campbell ostao oduševljen ahistorijskom raščlambom identiteta bosanskih muslimana T. Bringe (autorica očito nije shvatila da je identitet koji je ona uočila i uobličila velikim dijelom rezultat političke prakse jugoslavenske države od sredine 60-ih godina 20. stoljeća, kada je u sklopu promocije politike nesvrstavanja Titu trebao i «muslimanski izlog»). Polazeći od takve, dijelom invalidne raščlambe, Campbell identitet bosanskih muslimana kvalificira kao identitet «realiziran u zajednici bez biti»![338] Takav bi, dakle, identitet trebalo, nizom strategija, nametnuti i ostalima u BiH (a poslije, valjda, i u svijetu). Među strategijama uz pomoć kojih bi se to moglo ostvariti Campbell nudi i onu «*diskriminatorne* financijske pomoći u korist multikulturalnih političkih snaga i uskraćivanje te pomoći ostalima»[339] - to bi se moglo (ovo dalje je prijedlog M. A.) nastaviti i strategijom «*diskriminatorne* pomoći za preživljavanje», pa ako ni to ne pomogne može se preći i na zatvaranje pa i fizičku eliminaciju svih koji ne pristanu na zajednicu «bez biti», ljudi su ionako tu već bili podvrgnuti istim strategijama četrdeset i pet godina. Nakon što je zabrinutost vlasti Federacije BiH oko nemogućnosti utjerivanja poreza na trgovinu, u sklopu čuvenoga švercerskoga raja – «pijace Arizone», proglasio «birokratskom» (ta tko je vidio ubirati porez od multikulturnoga komuniciranja, makar ono bilo i trgovina), Campbell na kraju, citirajući W. E. Conollya, iznosi viziju o «državi manjina u kojoj živi generalni etos koji proističe iz mnoštva kulturnih izvora … u kojoj većina grupa priznaje spornu narav vjerovanja koja stoje u samoj osnovi njihova identiteta, a ujedno koristi takvo uzajamno priznanje kako bi premostila višestruke razlike».[340] Dakako, mudrovati (ili, kako se to u ovim krajevima pučki veli, «filozofirati») na fonu nesređenih i gotovo nasumce

[337] ISTO, 252.

[338] ISTO, 245.

[339] ISTO, 252.

[340] ISTO, 269.

izabranih dnevnih vijesti, bilo konstruktivno ili de(kon)struktivno, i to proglasiti «progresivnom mišlju», stvar je osobnoga uvjerenja, mentalnih i duhovnih sklonosti. No, problem nastaje kada se takva «filozofija» u jednom trenutku pokuša ostvariti u realnom vremenu i prostoru – posljednja svima poznata takva epizoda bila je ona «jugoslavenskoga učenika» Pola Pota (školovan u sklopu "radnih akcija" u bivšoj SFRJ, što je bilo očito nadahnuće nekim od poteza koje je vukao nakon što je došao na vlast) i njegovih «crvenih Kmera», koja je ostavila krvavi trag stotina tisuća mrtvih koji se nisu složili s radikalnim «progresivnim iskorakom» u društvenom razvoju. Zbog vrlo akutne opasnosti da bi se u nestabilnom društvu kakvo je ono u BiH čak i mogao naći netko tko bi sve ovo pokušao pretočiti u realnu političku praksu, bilo bi vrlo uputno vrijednog mislioca Davida Campbella lijepo zamoliti da prestane skrbiti za BiH. Valja ga svakako upozoriti, jer čini se on to ne zna, da ima vrlo sličnih problema i puno bliže njegovoj kući, pa se on ne mora vući po bosanskim zabitim kako bi «spasio svijet». Neka lijepo ostane doma i pozabavi se, primjerice, uvjeravanjem britanske vlade te protestanata i katolika u Sjevernoj Irskoj da bi i oni mogli «spasiti svijet» stvaranjem «zajednice bez biti» i organiziranjem «države manjina u kojoj živi generalni etos (itd.)». Siguran sam da će uspjeti!

Otkud, međutim, u svemu ovomu R. Mahmućehajić? Odgovor je vrlo jednostavan i vidljiv iz već rečenoga - on je u D. Campbellu prepoznao čovjeka kojemu se može «prodati rog za svijeću», osobu koja vjeruje deklarativnom multikulturnom diskursu bošnjačke intelektualne i političke elite. To, pak, akademskoga istraživača u trenutku pretvara u oruđe ostvarivanja određenih političkih strategija, koje, po širokom uvjerenju kakvo vlada u BiH, uvelike ovise o «međunarodnoj» podršci. Činjenica da pri tomu samoga R. Mahmutčehajića i njegovu zajednicu taj isti D. Campbell tretira kao egzotičnu vrstu i na određeni način kao zamorce, s kojima i nad kojima bi trebalo provoditi pokus, to nema veze. Ili, kako se to može pročitati u jednoj anegdoti, čije univerzalno značenje u diskursu Bošnjaka-muslimana D. Campbell očito nije shvatio: «*mi* ne želimo muslimansku zemlju, ali trebamo glasati za SDA kako *bismo*

dobili državu … Kasnije možda *možemo* imati različite stranke, ali sada to mora biti SDA, inače *ćemo* ostati *bez države*, kao Kurdi.»[341] Riječ je, dakle, o tomu da «mi Bošnjaci» trebamo dobiti «svoju državu», državu koju nećemo dijeliti ni sa kime i u kojoj će se «ostali» osjećati kao u «našoj državi», jer ako tu državu budemo «dijelili» s drugima onda ćemo biti kao Kurdi. Na putu ostvarenja tako postavljenoga cilja sve valja pretrpjeti, i sumnjivu demokraciju SDA, ali i kojekakve D. Campbelle i njihov «orijentalizam/balkanizam», ako oni osiguravaju ostvarenje ovoga *par excellance nacionalističkoga* (narod sa svojom državom = «nacija») cilja.

Nacionalizmi, dakle, kakve su ovdje tek orisani imaju u društvenoj stvarnosti BiH duboki korijen, pa ključno pitanje nije mogu li se oni prebrisati krpom zaborava, de(kon)struirati ili u kratkom roku zamijeniti nekim «transnacionalnim bosanstvom», već kako će i za koje svrhe političke elite koristiti taj duboko usađeni nacionalistički diskurs (mogućnost je izbora uvijek otvorena i stvar je osobnoga odbira). Predstojeći, pak, procesi modernizacije (a u današnjemu svijetu to praktično znači «vesternizacije» u smislu izgradnje civilnoga društva i liberalne demokracije) postavljaju pred lokalne elite još veće izazove. Globalizacija i trenutna dostupnost informacija u tome sklopu otvaraju već naznačeni i akutni problem identifikacija s dijelovima «vanjskoga svijeta» prema načelu vjerske/civilizacijske opredijeljenosti, identifikacija koje su daleko od toga da BiH donesu bilo kakvu korist. Zaključujući, dakle, ova nevesela razmatranja može se konstatirati da u ovome trenutku BiH treba posve novu garnituru političke i intelektualne elite koja bi bila u stanju odgovoriti na postavljene izazove, oslanjajući se na još uvijek postojeću i potencijalnu vanjsku pomoć. Njezin bi primarni zadatak bio upregnuti upravo nacionalizam, kao realnu društvenu snagu i sredstvo masovne političke mobilizacije, za izgradnju procedura zajedničkoga djelovanja, rješavanja konflikata i donošenja odluka, a kroz to i za pothvat ulaska, makar i na mala vrata, u krug modernih europskih država.

[341] ISTO, 253, gdje se iskaz tumači kao «taktička» podrška nacionalistima (dijelove citata naglasio M.A.).

LITERATURA

ADAMČEK = Josip ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980.;

ADAMSKA – MOSTERT = Anna ADAMSKA – Marco MOSTERT (ur.), *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Turnhout 2004.;

AGIČIĆ = Damir AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, Zagreb 1994.;

AKMADŽA = Miroslav AKMADŽA, «Pregovori Vatikana i Jugoslavije u pogledu potpisivanja protokola 1966. godine», *Časopis za suvremenu povijest* 36(2)/2004.;

ANČIĆ, 1987 = Mladen ANČIĆ, «IX kongres historičara Jugoslavije, Priština 28 - 30. septembra 1987», *Prilozi Instituta za istoriju* 23/XXII/1987.;

ANČIĆ, 1987a = M. ANČIĆ, «Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV st.», *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 14/1987.,

ANČIĆ, 1997 = M. ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u 14. stoljeću*, Zadar-Mostar, 1997.;

ANČIĆ, 2001 = M. ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni*, Mostar 2001.[2];

ANČIĆ, 2001a = M. ANČIĆ, «Humsko kneštvo», u: ISTI, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001.;

ANČIĆ, 2001b = M. ANČIĆ, *Hrvatska u karolinško doba*, Split 2001.;

ANČIĆ, 2002 = M. ANČIĆ, «Od kralja 'poluboga' do prvih ideja o 'nacionalnom' kraljevstvu», u: *Kolomanov put*, Zagreb 2002.;

ANČIĆ, 2004 = M. ANČIĆ, «Od vladarske *curtis* do gradskog kotara. Bijaći i crkva sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća», *Starohrvatska prosvjeta* 26/1999.(2004.);

ANČIĆ, 2005 = M. ANČIĆ, «Lombard and Frankish Influences in the Formation of the Croatian Dukedom», u: G. BROGIOLO – P. DELOGU (ur.), *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia (Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001)*, Firenze 2005.;

ANČIĆ, 2005a = M. ANČIĆ, "Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47/2005.;

ANČIĆ, 2005b = M. ANČIĆ, *Registar Artikucija iz Rivignana* (*Srednjovjekovni registri zadarskoga i splitskoga kaptola* 1 – *Fontes* 11), Zagreb 2005.;

B. ANDERSON = Benedict ANDERSON, *Nacija: zamišljena zajednica* (izv. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 1983.), Beograd 1998.;

M. ANDERSON = Malcolm ANDERSON, *States and Nationalism in Europe since 1945*, London 2000.;

ANTOLJAK, 1962 = Stjepan ANTOLJAK, «Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra», *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 9/1962.;

ANTOLJAK, 1980 = S. ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102*, Zagreb 1980.;

ANTOLJAK, 1992 = S. ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918*, 1, Zagreb 1992.;

APPEL = Hilary APPEL, «Anti-Communist Justice and Founding the Post-Communist Order: Lustration and Restitution in Central Europe», *East European Politics and Societies* 19(2)/2005.,

ARKIV = (Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI), «Kratki ljetopisi hrvatski», *Arkiv za poviestnicu jugoslavensku* IV/1857;

ARMSTRONG = John A. ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982.;

A. ASSMANN, 2002 = Alaida ASMAN, *Rad na nacionalnom pamćenju* (izv. Aleida ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, 1993.), Beograd 2002.;

J. ASSMANN, 2005 = Jan ASSMANN, *Kulturno pamćenje* (izv. *Das kulturelle Gedächtnis*, 2002.), Zenica 2005.;

BAK = János M. BAK, «Derelinquent Lords and Forsaken Serfs: Thoughts on War and Society During the Crisis of Feudalism», u: S. B. i A. H. VARDY (ur.), *Societes in Change. Studies in Honor of Béla K. Király*, New York 1983.;

BAK – KIRÁLY = J. M. BAK – Béla K. KIRÁLY (ur.), *War and Society in Eastern Central Europe* III, *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, Brooklyn NY, 1982.;

BANAC, 1994 = Ivo BANAC, «Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije» (izv. «The Dissolution of Yugoslav Historiography», 1993), u: ISTI, *Cijena Bosne*, Zagreb 1994.;

BANAC, 1995 = I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* (izv. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, 1984), Zagreb 1995.[2];

BANAC, 2001 = I. BANAC, «Nacionalizam u jugoistočnoj Europi», u: ISTI, *Raspad Jugoslavije*, Zagreb 2001.;

BARADA = Miho BARADA, *Starohrvatska seoska zajednica*, JAZU, Zagreb 1957.;

BARFORD = Paul M. BARFORD, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Europe*, Ithaca N.Y. 2001.;

BATES = Albert Lord BATES, *The Singer of Tales,* Cambridge (Mass.) 2000.[2];

BAYCROFT – HEWITSON = Timothy BAYCROFT – Mark HEWITSON (ur.), *What is Nation? Europe 1789-1914*, Oxford 2006.;

BECK = Urlich BECK, *Pronalaženje političkoga: Prilog teoriji refleksivne modernizacije* (izv. *Der Erfindung des Politischen: Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*, 1993.), Zagreb 2001.;

BENE = Sándor BENE, «Ideološke koncepcije o staleškoj državi zagrebačkoga kanonika», u: J. RATTKAY, *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 2001.;

BENNETT = Tony BENNETT, *Outside Literature*, London 1990.;

BERGER – LUCKMANN = Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN, *Socijalna konstrukcija zbilje* (izv. *The Social Construction of Reality*, 1966), Zagreb 1992.;

BERGER, 2007 = Stefan BERGER, «The Power of National Pasts: Writing National History in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe», u: ISTI (ur.), *Writing the Nation: A Global Perspective,* Basingstoke – New York 2007.;

BERGER – DONOVAN – PASSMORE = Stefan BERGER – Mark DONOVAN – Kevin PASSMORE (ur.), *Writing National Histories: Western Europe since 1800,* London – New York 1999.;

BERTELLI = Sergio BERTELLI, *The King's Body: Sacred Rituals of Power an Medieval and Early Modern Europe (izv. Il corpo del re: Sacralità del potere nell'Europe medievale e moderna,* 1990), University Park (Penn.) 2001.;

BET-EL = Ilana R. BET-EL, „Unimagined communities: the power of memory and the conflict in the former Yugoslavia", u: MÜLLER;

BIBÒ = Istvan BIBÓ, «Bijeda istočnoevropskih malih država» (izv. *Válogattot tanulmányok*, 1986), u: I. BIBÓ - T. HUSZÁR - J. SZÜCS, *Regije evropske povijesti*, Zagreb 1995.;

BIEBER = Florian BIEBER, «Muslim Identity in the Balkans Before the Establishment of Nation States», *Nationalities Papers* 28(1)/2000.;

BIJELIĆ – SAVIĆ = Dušan I. BJELIĆ - Obrad SAVIĆ (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*, Beograd 2003.;

BILANDŽIĆ = Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.;

BLAŽANOVIĆ = Jovo BLAŽANOVIĆ, «O indikatorima karaktera sukoba na prostoru bivše SFRJ», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. Zbornik radova, okrugli sto, Sarajevo 20.11.2001.*, Sarajevo 2002.;

BLAŽEVIĆ = Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb 2002.;

BLOCH = Marc BLOCH, «Za komparativnu historiju europskih društava», u: ROKSANDIĆ, 2004.;

BOECKH = Katrin BOECKH, «Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953.: staljinizam u titoizmu», *Časopis za suvremenu povijest* 38(2)/2006.;

BONACCI SKENDEROVIĆ – JAREB = Dunja BONACCI SKENDEROVIĆ – Mario JAREB, «Hrvatski nacionalni simboli između negativnih stereotipa i istine», *Časopis za suvremenu povijest* 36(2)/2004.;

BORNEMAN = John BORNEMAN, *Violence, Justice, and Accountability in Postsocialist Europe*, Princeton (N.J.), 1997.;

BOTTOMORE = Tom BOTTOMORE, *Elites and Society*, Abingdon 1993.[2];

BOURDIEU, 1977 = Pierre BOURDIEU, *Outline of a Theory of Practice* (izv. *Esquisse d'une théorie de la pratique, precede de trios etudes d'ethnologie kabyle*, 1972.), Cambridge 1977.;

BOURDIEU, 1990 = P. BOURDIEU, *The Logic of Practice* (izv. *Le sens pratique*, 1980.), Cambridge 1990.;

BOZÓKI = András BOZÓKI, « Theoretical Interpretations of Elite Change in East Central Europe», *Comparative Sociology* 2(1)/2003.;

BOYER = Paul BOYER, «Čija je to povijest? Pamćenje, politika i historijska znanost», (izv. «Whose history is it anyway? Memory, politics, and historical scholarship», 1996.), u: Maja BRKLJAČIĆ – Sandra PRLENDA (pr.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.;

BREUILLY = John BREUILLY, *Nationalism and the State*, Chicago 1993.[2];

BRINGA = Tone BRINGA, *Biti musliman na bosanski način* (izv. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*, 1995.), Sarajevo 1997.;

BRKLJAČIĆ = Maja BRKLJAČIĆ, «Svinjska glava. Priča o djetinjstvu», u: Lada ČALE FELDMAN – Ines PRICA (ur.), *Devijacije i promašaji: Eetnografija domaćeg socijalizma*, Zagreb 2006.;

BRKOVIĆ = Milko BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*, Mostar 2002.;

BROOKS TOMLJANOVICH = William BROOKS TOMLJANOVICH, *Biskup Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001.;

BRUBAKER, 1996 = Rogers BRUBAKER, «Rethinking nationhood: nation as institutionalized form, practical category, contingent event», u: ISTI, *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge 1996.;

BRUBAKER, 2004 = R. BRUBAKER, *Ethnicity without Groups*, Cambridge (Mass.) 2004.;

BRUNNBAUER = Ulf BRUNNBAUER, «Kontinuitete in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope», *Zgodovinski časopis* 57(3-4)/2003.;

BRUNNER = Otto BRUNNER, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria* (izv. *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*[4]), Philadelphia 1992.;

BUDAK = Neven BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.;

BUNCE, 1999 = Valerie BUNCE, *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*, Cambridge 1999.;

BUNCE, 2005 = V. BUNCE, «The National Idea: Imperial Legacies and Post-Communist Pathways in Eastern Europe», *East European Politics and Societies* 19(3)/2005.;

BURKE, 1995 = Peter BURKE, *Storia e teoria sociale* (izv. *History and Social Theory*, 1992.), Milano 1995.;

BURKE, 2005 = P. BURKE, «Povijest događajâ i preporod pripovijedanja» (izv. «History of events and the revival of narrative», 1991), *Scrinia Slavonica* 5/2005.

BURKE, 2006 = P. BURKE, *Što je kulturalna povijest* (izv. *What is Cultural History*, 2004.), Zagreb 2006.;

CALHOUN = Craig CALHOUN, *Nations Matter: Culture, History, and Cosmopolitan Dream,* Abingdon – New York 2007.;

CAMPBELL = David CAMPBELL, *Nacionalna dekonstrukcija. Nasilje, identitet i pravda u Bosni* (izv. *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia*, 1998.), *Forum Bosnæ* 21/2003.;

CARDUS = Salvador CARDUS, «Nationalism, Democracy, and Human Rights», *Human Rights Review* 2(1)/2000.;

CHALABY(a) = Jean K. CHALABY, „A Charismatic Leader's Use of the Media: De Gaulle and Television", *The Harvard International Journal of Press/Politics* 3(4)/1998.;

CHALABY(b) = J.K. CHALABY, „Political Communication in Presidential Regimes in Non-Consolidated Democracies", *International Communication Gazette* 60(5)/1998.

CHLEBOWCZYK = Józef CHLEBOWCZYK, *On Small and Young Nations in Europe: Nation-Forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe,* Worclaw – Warszawa 1980.;

CONVERSI = Daniel CONVERSI, «The Dissolution of Yugoslavia. Secession by the Centre?», u: John COAKLEY, *The Territorial Management of Ethnic Conflict*, London – Portland (Or.) 2004.;

CORNWALL = Mark CORNWALL, «The Habsburg Monarchy: 'National Trinity' and the Elasticity of National Allegiance», u: BAYCROFT – HEWITSON;

ĆIRKOVIĆ = Sima ĆIRKOVIĆ, «'Naseljeni gradovi' Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija», *Zbornik radova Vizantološkog institua* 37/1998.;

ČAVOŠKI = Kosta ČAVOŠKI, «Jugoslavija i srpsko pitanje», u: A. ĐILAS, 1991.;

A. ĐILAS, 1990 = Aleksa ĐILAS, *Osporavana zmelja: Jugoslovenstvo i revolucija*, Beograd 1990.;

A. ĐILAS, 1991 = A. ĐILAS (ur.), *Srpsko pitanje*, Beograd 1991.;

M. ĐILAS, 1990 = Milovan ĐILAS, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.;

DŽAJA, 1999 = Srećko DŽAJA., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (izv. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina - Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, 1984), Mostar 1999.;

DŽAJA, 2003 = S. DŽAJA, «Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi», u: KAMBEROVIĆ;

DŽAJA, 2004 = S. M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)* (izv. *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1992)*, 2002), Sarajevo – Zagreb 2004.;

DERINGIL = Selim DERINGIL, «The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namik Kemal to Mustafa Kemal», *European History Quarterly* 23/1993.;

DIPLOMATIČKI ZBORNIK = Tadija SMIČIKLAS et al., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* I-XVIII, Zagreb 1905-1990.;

DJOKIĆ = Dejan DJOKIĆ (ur.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003.;

DUȚU = Alexandru DUȚU, «National Identity and Tensional Factors in South Eastern Europe», *East Eurpean Quarterly* XXXI(2)/1997.;

EKMEČIĆ, 1989 = M. EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 1-2, Beograd 1989.;

EKMEČIĆ, 2001 = M. EKMEČIĆ, «Spoljni uzroci građanskog rata u Bosni i Hercegovini 1992», u: G. ĐOGO (ur.), *Početak rata u Bosni i Hercegovini: Uzroci i posledice* (ćir.), Beograd 2001.;

FILIPOVIĆ = Muhamed FILIPOVIĆ, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996.;

FINLEY = Moses FINLEY, «Myth, Memory, and History», *History and Theory* 4(3)/1965.;

FRANÇOIS = Etienne FRANÇOIS, «Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije», u: Maja BRKLJČIĆ – Sandra PRLENDA (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006.,

GAGNON = Valère Philip GAGNON, *The Myth of Ethnic War; Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca – London, 2004;

GEARY, 1983 = Patrick J. GEARY, „Ethnic identity as situational construct in the early middle ages“, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesselschaft in Wien* 113/1983.;

GEARY, 2002 = P. J. GEARY, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2002.;

GENTILE = Eugenio GENTILE, «Political Religion: A Concept and its Critics – A Critical Survey», *Totalitarian Movements and Political Religions,* 6(1)/2005;

GILLETT = Andrew GILLETT, *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout 2002.;

GINZBURG = Carlo GINZBURG, «Morelli, Freud, and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method», *History Workshop* 9(1)/1980.;

GIRARDET = Raul ŽIRARDE, *Politički mitovi i mitologije* (izv. Raoul GIRARDET, *Mythes et mythologies politiques*, 1986), Beograd 2000.;

GLIGO = Vedran GLIGO (ur.), *Govori protiv Turaka*, Split 1983.;

GOLDSTEIN, 1997 = Ivo GOLDSTEIN, «Značaj krbavske bitke 1493. godine u hrvatskoj povijesti», u: D. PAVLIČEVIĆ (ur.), *Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb 1997.;

GOLDSTEIN, 2003 = I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003.;

GOLUB – KRIŠTOFIĆ – ČENGIĆ = Branka GOLUB – Branimir KRIŠTOFIĆ – Drago ČENGIĆ, *Znanstvene i privredne elite*, Zagreb 1997.;

GOW = James GOW, *The Serbian Project and its Adversaries: A Strategy of War Crimes*, London 2003.;

GRZYMAŁA-BUSSE = Anna GRZYMAŁA-BUSSE, „Political Competition and the Politicization of the State in East Central Europe", *Comparative Political Studies* 36(10)/2003.;

GUENÉE = Bernard GUENÉE, *States and Rulers in Later Medieval Europe* (izv. *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*, 1981), Oxford 1985.;

HADROVICS = Laszlo HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću* (izv. *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, 1947), Zagreb 2000.;

HALDON = John HALDON, *The State and the Tributary Mode of Production*, London – New York 1993.;

HAMERŠAK = Filip HAMERŠAK, «Jerko Iljadica, Hrvatski biografski leksikon i hrvatska margina u XX. stoljeću», *Biobibliographica* 1/2004.;

HASTINGS = Adrian HASTINGS, *Gradnja nacionaliteta* (izv. *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion, Nationalism*, 1997), Sarajevo – Rijeka 2003.;

HAVERIĆ = Tarik HAVERIĆ, *Čas lobotomije*, Sarajevo 2007.;

HAYDEN = Robert M. HEJDEN (R. M. HAYDEN), *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba* (izv. *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, 1999), Beograd 2003.;

HEEHS = Peter HEEHS, «Myth, History, and Theory», *History and Theory* 33(1)/1994.;

HERCIGONJA = Eduard HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1994.;

HERMET = Guy HERMET, *Nazioni e nazionalismi in Europa* (izv. *Histoire des nations et du nationalisme en Europe*, 1996), Bologna 1997.;

HJERM = Mikael HJERM, «National Sentiments in Eastern and Western Europe», *Nationalities Papers* 31(4)/2000.;

HOARE – MALCOLM = Quentin HOARE – Noel MALCOLM (ur.), *Books on Bosnia*, London s.a. (2001.);

HOBSBAWM – RANGER = Erik HOBSBOM – Terens REJNDŽER (ur.), *Izmišljanje tradicije* (izv. Eric HOBSBAWM – Terence RANGER, *The Invention of Tradition*, 1983), Beograd 2002.;

HOBSBAWM, 1993 = Eric HOBSBAWM, *Nacije i nacionalizam (Nations and Nationalism since 1780,* 1992), Zagreb, 1993.;

HOEPKEN = Wolfgang HOEPKEN, «War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia», *East European Politics and Societies* 13(1)/1999.;

HRABAK = Bogumil HRABAK, «Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću», u: *Benkovački kraj kroz vjekove: Zbornik 2,* Benkovac 1987.;

HROCH, 1979 = Miroslav HROCH, «Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća», *Časopis za suvremenu povijest* 29/1979.;

HROCH, 2000 = M. HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, New York 2000.;

HUTCHINSON, 2000 = John HUTCHINSON, «Ethnicity and modern nations», *Ethnic and Racial Studies* 23(4)/2000.;

HUTCHINSON, 2004 = J. HUTCHINSON, «Myth against myth: the nation as ethnic overlay», *Nations and Nationalism* 10(1-2)/2004.;

HUTCHINSON, 2005 = J. HUTCHINSON; «Patrick J. Geary, The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe. Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press, 2001. 261 pp. d26.95 (hbk), d11.95 (pbk)», *Nations and Nationalism* 11(4)/2005.;

E. IMAMOVIĆ, 1995 = Enver IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo 1995.;

M. IMAMOVIĆ, 1997 = Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.;

IRVINE = Jill A. IRVINE, «Tito, Hebrang, and the Croat Question 1943-1944», *East European Politics and Societies* 5(2)/1991.;

IVIĆ = Pavle IVIĆ, «Jezik i problemi oko njega», u: A. ĐILAS, 2001.;

JAFFRELOT = Christophe JAFFRELOT, «For a Theory of Nationalism», u: Alain DIECKHOFF – C. JAFFRELOT (ur.), *Revisiting Nationalism: Theories and Processes*, London 2005.;

JAKŠIĆ, 1998 = Nikola JAKŠIĆ, «Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji», *Povijesni prilozi* 17/1998.;

JAKŠIĆ, 2001 = N. JAKŠIĆ, *Hrvatski povijesni krajobrazi* (*Scintillae Stephano Gunjaça dicatae* vol. 4), Split 2001.;

JANEKOVIĆ RÖMER = Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, «Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni», *Radovi zavoda za hrvatsku povijest FF Sveučilišta u Zagrebu* 32-33/1999.-2000.;

JANSEN = Stef JANSEN, *Antinacionalizam* (izv. *Antinationalism*, 2005), Beograd 2005.;

JELAVICH = Charles JELAVICH, *Južnoslavenski nacionalizmi* (izv. *South Slav Nationalisms – Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, 1990), Zagreb 1992.;

JELIĆ = Luka JELIĆ, «Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju», *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* n.s. 3/1898.;

K. JENKINS, 1995 = K. JENKINS, *On 'What Is History?': From Carr and Elton to Rorty and White,* London – New York 1995.;

K. JENKINS, 2003 = Keith JENKINS, *Re-thinking History*, London – New York 2003.;

R. JENKINS = Ričard DŽENKINS, *Etnicitet u novom ključu* (izv.: Richard JENKINS, *Rethinking Ethnicity*, 1997.), Beograd 2001.;

JEZERNIK = Bogdan JEZERNIK, *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004.;

B. JOVIĆ, 1995 = Borisav JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ* (ćir.), Beograd 1995.;

D. JOVIĆ, 2003 = Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Zagreb 2003.;

D. JOVIĆ, 2003(a) = D. JOVIĆ, „Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj", u: DJOKIĆ;

JUDSON = Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge (Mass.) – London 2006.;

KAMBEROVIĆ = Husnija KAMBEROVIĆ (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003.;

KAMBEROVIĆ (a) = H. KAMBEROVIĆ, «'Turci' i 'kmetovi' – mit o vlasnicima bosanske zemlje», u: KAMBEROVIĆ;

KARBIĆ = Damir KARBIĆ, «Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize», *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16/1998.;

KATUNARIĆ = Vjeran KATUNARIĆ, *Sporna zajednica – novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb 2003.;

KING = Jeremy KING, «The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond», u: Maria BUCUR – Nancy M. WINGFIELD (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette (Ind.) 2001.;

KITROMILIDES, 1989 = P. M. KITROMILIDES, «'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly* 19/1989.;

KITROMILIDES, 1996 = Paschalis M. KITROMILIDES, «'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination», *Nations and Nationalities* 2(2)/1996.;

KLANICZAY = Gabor KLANICZAY, «A View from Inside», u: ADAMSKA – MOSTERT;

KOLSTØ = Pal KOLSTØ, «Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima», u: KAMBEROVIĆ;

KOŽUL = Franjo KOŽUL, «Povijesni novom rata 1992-1995. godine», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini* …;

KRAMER – MAZA = Lloyd KRAMER – Sarah MAZA (ur.), *A Companion to Western Historical Thought,* Malden (Mass.) – Oxford 2002.;

KRŠNJAVI = Iso KRŠNJAVI, *Zapisci: Iza kulisa hrvatske politike*, knj. 1, Zagreb 1986.;

KRYUKOV = Mikahil V. KRYUKOV, „Self-determination from Marx to Mao", *Ethnic and Racial Studies* 19(2)/1996.

KUHN = Thomas KUHN, *Struktura znanstvenih revolucija* (izv. *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962), Zagreb 1999.;

KULJIĆ = Todor KULJIĆ, *Tito: sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2005.;

KURTA = Florin KURTA, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge 2001.;

KVÆRNE = Jon KVÆRNE, «Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova», u: KAMBEROVIĆ;

LAVILLE = Christian LAVILLE, «Historical Consciousness and Historical Education: What to Expect from the First for the Second», u: P. SEIXAS (ur.), *Theorizing Historical Cnsciousness*, Toronto 2006.;

LECOURS = André LECOURS, «Ethnic and Civic Nationalism: Towards a New Dimension», *Space and Polity* 4(2)/2000;

LENSKI = Gerhard E. LENSKI, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, Chapel Hill (N.C.) – London 1985.[a];

LIPOVČAN – DOBROVŠAK = Srećko LIPOVČAN – Ljiljana DOBROVŠAK, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005.;

LOVRENOVIĆ = Dubravko LOVRENOVIĆ, *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo 2008.;

LOWENTHAL = David LOWENTHAL, *The Past is a Foreign Country,* Cambridge 1985.;

LUČIĆ = Ivo LUČIĆ, «Karađorđevo: politički mit ili dogovor?», *Časopis za suvremenu povijest* 35/1/2003.;

MAHONEY – RUESCHMEYER = James MAHONEY – Dietrich RUESCHEMEYER (ur.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge 2003.;

MANN, 1986 = Michael MANN, *The sources of social power I. A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge 1986.;

MANN, 1993 = M. MANN, *The sources of social power II. The rise of classes and nation-states, 1760-1914*, Cambridge 1993.;

MANN, 2005 = M. MANN, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005.;

MARIJAN, 2003 = Davor MARIJAN, «Rat u BiH ili nepodnošljiva lakoća 'povjesničarenja'», *Motrišta* 26/2003.;

MARIJAN, 2004 = D. MARIJAN, *Bitka za Vukovar*, Zagreb – Slavonski Brod 2004.;

MARKEŠIĆ = Luka MARKEŠIĆ, «Moje viđenje karaktera rata u BiH 1992-1995.», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

MARTIN = Raymond MARTIN, «The Essential Difference Between History and Science», *History and Theory* 36(1)/2001.;

MATIJEVIĆ SOKOL = Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko 2002.;

MEŠTROVIĆ = Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1993.;

MILIČEVIĆ = Nataša MILIČEVIĆ, «'Građanski orman za knjige' – kulturno nasleđe i oblikovanje novog identiteta srpskog društva 1944-1950.», *Tokovi istorije* 3/2006.;

MILORADOVIĆ = Goran MILORADOVIĆ, «Lica u tami: društveni profil filmskih cenzora u Jugoslaviji 1945-1955. godine», *Godišnjak za društvenu istoriju* 2-3/2004.;

MILOŠEVIĆ, 1991 = Ante MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi*, Split 1991.;

MILOŠEVIĆ, 2001 = A. MILOŠEVIĆ, «Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza», u: Ante MILOŠEVIĆ - Željko RAPANIĆ - Željko TOMIČIĆ, *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, Split 2001.;

MIRDITA = Zef MIRDITA, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004.;

MITROVIĆ, 2003 = Momčilo MITROVIĆ, «Etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992-1994. (Po oralnoj istoriji) »; *Tokovi istorije* 3-4/2003.;

MITROVIĆ, 2005 = M. MITROVIĆ, «Jugoslovenska stvarnost u anonimnim dostavama Josipu Brozu Titu 1956-1966. godine», *Godišnjak za društvenu istoriju* 1-3/2005.;

MOMMSEN = Wolfgang J. MOMMSEN, «Social Conditioning and Social Relevance of Historical Judgments», *History and Theory* 17(4)/1978.;

MÜLLER = Jan-Werner MÜLLER (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge 2002.;

MUNZ = Peter MUNZ, «History and Myth», *The Philosophical Quarterly* 6(22)/1956.;

MUSLIMOVIĆ = Fikret MUSLIMOVIĆ, «Politički i vojni aspekti karaktera rata u BiH 1992-1995. godine», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

MUŽIĆ = Ivan MUŽIĆ, *Hrvati i autohtonost;* Split 2001.;

OMAŠIĆ = Vjeko OMAŠIĆ, *Povijest Kaštela*, Split 1986.;

PARKS = Ward PARKS, « The Textualization of Orality in Literary Criticism», u: Alger Nicolaus DOANE – Carol Braun PASTERNACK (ur.), *Vox intexta. Orality and Textuality in the Middle Ages,* Madison (Wis.) 1991.;

Partizanska ... = Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.; Dokumenti (priredili: Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić), Slavonski Brod 2005.;

PAVKOVIĆ = Alexander PAVKOVIĆ, „Multiculturalism as a prelude to state fragmentation: the case of Yugoslavia", *Journal of Southern Europe and the Balkans* 3(2)/2001.;

PAVLIČEVIĆ, 1997 = Dragutin PAVLIČEVIĆ, «Pozdravna riječ», u: ISTI (ur.), *Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb 1997.;

PAVLIČEVIĆ, 2002 = D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2002.;

PAVLOVITCH = Stevan K. PAVLOVIĆ, *Srbija: istorija iza imena* (izv. Stevan K. PAVLOVITCH, *Serbia: The History Behind the Name*, 2002), Beograd 2004.;

PEŠIĆ = Vesna PEŠIĆ, «Rat za nacionalne države», u: N. POPOV (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 1996.;

PLETERSKI = Andrej PLETERSKI, *Etnogeneza Slovanov*, Ljubljana 1990.;

POHL = Walter POHL, *Le origini etniche dell'Europa*, Roma 2000.;

POHL – REIMITZ = Walter POHL – Helmut REIMITZ (ur.), *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*. Leiden 1998.;

PÓK = Attila PÓK, „Atonement and Sacrifice. Scapegoats in Modern Eastern and Central Europe", *East European Quarterly* XXXII(4)/1999.;

POPRŽANOVIĆ = Zijah POPRŽANOVIĆ, «Totalicid rata», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

PORTMANN = Michael PORTMANN, «Communist retaliation and persecution in Yugoslav territory during and after World War II (1943-1950)», *Tokovi istorije* 1-2/2004.;

POUTIGNAT – STREIFF-FENART = Filip PUTINJA – Žoselin STREF-FENAR, *Teorije o etnicitetu* (izv. Philippe POUTIGNAT – Jocelyne STREIFF-FENART, *Théories de l'ethnicité*), Beograd 1997.;

PRPIĆ = Katarina PRPIĆ (ur.), *Elite znanja u društvu (ne)znanja*, Zagreb 2005.;

RAGUŽ = Jakša RAGUŽ, «Osnivački skup SDS-a za Dubrovnik – Otvorena najava agresije na dubrovačko područje», *Časopis za suvremenu povijest* 35/1/2003.;

RAPANIĆ = Željko RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.;

RANKOVIĆ = Aleksandar RANKOVIĆ, *Dnevničke zabeleške*, Beograd *s.a.*;

RASPUDIĆ = Nino RASPUDIĆ, „Od 'rosnog dupeta' do metka uglavu", *Status* 10/2006.;

RAUKAR, 1997 = T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.;

RAUKAR, 2002 = T. RAUKAR, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002.;

REDŽIĆ = Enver REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000.;

REYNOLDS = Susan REYNOLDS, „The idea of the nation as a political community", u: L. SCALES – O. ZIMMER (ur.), *Power and the Nation in European History*, Cambridge 2005.;

RIHTMAN-AUGUŠTIN = Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984.;

ROKSANDIĆ, 1995 = Drago ROKSANDIĆ, „Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945-1991", *East European Politics and Societies* 9(2)/1995.;

ROKSANDIĆ, 2003 = D. ROKSANDIĆ, *Triplex confinium*, Zagreb 2003.;

ROKSANDIĆ, 2004 = D. ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004.;

ROTH = Klaus ROT (K. ROTH), *Slike u glavama*, Beograd 2000.;

ROUDOMETOF = Victor ROUDOMETOF, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport (Conn.) – London 2001.;

RUSINOW = Denison RUSINOW, «The Yugoslav Idea before Yugoslavia», u: DJOKIĆ;

SADKOVICH = James J. SADKOVICH, «Who was Franjo Tuđman», *East European Politics and Socities* 20(4)/2006.;

SAHLINS, 1985 = Marshall SAHLINS, «Other Times, Other Customs: The Anthropology of History», u: ISTI, *Islands of History*, Chicago – London 1985.;

SAHLINS, 2004 = M. SAHLINS, *Apologies to Thucydides: Understanding History as Culture and Vice Versa*, Chicago 2004.;

SAMARDŽIĆ = Radovan SAMARDŽIĆ, «Istorijski karakter Srba», u: A. ĐILAS, 2001.;

SCHÖPFLIN, 1997 = Georg SCHÖPFLIN, «The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths», u: G. HOSKING – G. SCHÖPFLIN (ur.), *Myths and Nationhood*, London 1997.;

SCHÖPFLIN, 2000 = G. SCHÖPFLIN, «Ideological Thinking and Post-Communism», u: ISTI, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London 2000.;

SCHÖPFLIN, 2000a = G. SCHÖPFLIN, «Yugoslavia: State Construction and State Failure», u ISTI, *Nations, Identity* ...;

SCHÖPFLIN, 2003 = G. SCHÖPFLIN, «Identities, politics and post-Communism in Central Europe», *Nations and Nationalities* 9(4)/2003.;

SEKULIĆ = Duško SEKULIĆ, „Nacionalizam protiv demokracije: naslijeđe marksizma", u: D. SEKULIĆ (*et al.*), *Sukobi i tolerancija: O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, Zagreb 2004.;

SEKULIĆ – ŠPORER(a) = D. SEKULIĆ – Željka ŠPORER, «Formiranje poduzetničke elite», u: Duško SEKULIĆ (*et al.*), *Sukobi i tolerancija* ...;

SEKULIĆ – ŠPORER(b) = D. SEKULIĆ – Ž. ŠPORER, «Reprodukcija i cirkulacija elita», u: Duško SEKULIĆ (*et al.*), *Sukobi i tolerancija* ...;

SELINIĆ = Slobodan SELINIĆ, «Suprotstavljeni interesi jugoslovenskih republika oko uvoza i podele poljoprivrednih mašina i sredstava 1957/58.», *Tokovi istorije* 3/2006.;

SHRADER = Paul SHRADER, *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia*, College Station (Tex.) 2003.;

SKED = Alan SKED, «Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire», *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, Vol. 31/1981.;

SLAPŠAK = Svetlana SLAPŠAK, «Osveta slabih učenika: Stilistika i raspad predratne disidencije u Srbiji », u: Lada ČALE FELDMAN – Ines PRICA (ur.), *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma*, Zagreb 2006.;

SMITH, 1986 = Anthony D. SMITH, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986;

SMITH, 1997 = A. D. SMITH, «The 'Golden Age' and National Renewal», u: Geoffrey HOSKING – G. SCHÖPFLIN, *Myths and Nationhood*, London 1997.;

SMITH, 1998 = A. SMIT, *Nacionalni identitet* (izv. A.D. SMITH, *National Identity*, 1991), Beograd 1998.;

SMITH, 1999 = A.D. SMITH, *Myths and Memories of the Nation,* Oxford 1999.;

SMITH, 2003 = A. D. SMITH, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma* (izv. *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, 1998), Zagreb 2003.;

SMYTH = Alfred P. SMYTH (ur.); *Medieval Europeans. Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe*, Basingstoke 2002.;

SOFTIĆ = Sakib SOFTIĆ, «Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

SPEHNJAK, 1999 = Katarina SPEHNJAK, «'Brionski plenum' – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966.godine u hr-

vatskoj političkoj javnosti», *Časopis za suvremenu povijest* 31(3)/1999.;

SPEHNJAK, 2000 = K. SPEHNJAK, «Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945-1952.», *Časopis za suvremenu povijest* 32(3)/2000.;

STAN = Lavinia STAN, „The Vanishing Truth? Politics and Memory in Post-Communist Europe", *East European Quarterly* XL(4)/2006.;

STANČIĆ, 1999 = Nikša STANČIĆ, «Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću», u: Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999.;

STANČIĆ, 2002 = N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.;

STAVRIANOS = Leften Stavros STAVRIANOS, *Tha Balkans since 1453,* London 2000.[2];

STOCK = Brian STOCK, *The implications of literacy: Written language and models of interpretation in the eleventh and twlefth centuries*, Princeton 1983.;

STOKES = Gail STOKES, „From Nation to Minority: Serbs in Croatia and Bosnia at the Outbreak of the Yugoslav Wars", *Problems of Post-Communism* 52(6)/2005.;

STOLA = Dariusz STOLA, «Forced Migrations in Central European History», *International Migration Review* 26(2)/1992.;

SUNY = Ronald G. SUNY, „Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations", *The Journal of Modern History* 73(4)/2001.;

ŠARINIĆ = Hrvoje ŠARINIĆ, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem: između rata i diplomacije, 1993. - 1995. (1998.)*, Zagreb 1998.;

ŠIŠIĆ = Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.;

ŠURMIN = Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici* (*Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium* VI), Zagreb 1898.;

ŠUVAR = Stipe ŠUVAR, *Nacije i međunacionalni odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zagreb 1970.;

TÃNASE = Stelian TÃNASE, «Changing Societies and Elite Transformation», *East European Politics and Societies* 13(2)/1999.;

THIESSE = Anne-Marie THIESSE, „National Identitie: a Transnational Paradigm", u: A. DIECKHOFF – C. JAFFRELOT (ur.), *Revisiting Nationalism: Theories and Processes*, London 2005.;

M. THOMPSON = Mark TOMPSON, *Proizvodnja rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini* (izv. Mark THOMPSON, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina*), Beograd 2000.;

W. THOMPSON = Willie THOMPSON, *What Happened to History*, 2000.;

TODOROVA, 1993 = Maria TODOROVA, „Ethnicity, Natinalism and the Communist Legacy in Eastern Europe", *East European Politics and Societies* 7(1)/1993;

TODOROVA, 1999 = M. TODOROVA, *Imaginarni Balkan* (izv. *Imagining the Balkans*, 1997), Beograd 1999.;

TOMA = TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana* (priredila i prevela O. Perić; povijesni komentari M. Matijević Sokol), Split 2003.;

TONKIN = Elizabeth TONKIN, *Narrating our past. The social construction of oral history*, Cambridge 1995.;

TOPOLSKI, 1981 = Jerzy TOPOLSKI, «Conditions of Truth of Historical Narratives», *History and Theory* 20(1)/1981.;

TOPOLSKI, 1997 = J. TOPOLSKI, *Narrare la storia. Nuovi principi di metodologia storica*, Milano 1997.;

TRNKA = Kasim TRNKA, «Naznake karaktera rata u tužbi BiH Međunarodnom sudu pravde protiv SRJ», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

UNOWSKY = Daniel L. UNOWSKY, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848-1916*, West Lafayette (Ind.) 2005.;

UZELAC = Gordana UZELAC, „Franjo Tuđman's Nationalist Ideology", *East European Quarterly* XXXI(4)/1997.;

VERDERY = Ketrin VERDERI, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega* (izv. Katherine VERDERY. *What Was Socialism, and What Comes Next,* 1996), Beograd 2005.;

VICK = Brian VICK, «Language and Nation: National Identity and the Civic-Ethnic Typology», u: BAYCROFT – HEWITSON;

VLAISAVLJEVIĆ = Ugo VLAISAVLJEVIĆ, «Južnoslovenski identitet i sušta stvarnost rata», u: BIJELIĆ – SAVIĆ;

VODUŠEK STARIČ = Jera VODUŠEK STARIČ, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.* (izv. *Prevzem oblasti, 1944-1946*, 1992), Zagreb 2006.;

VUČIĆ = Petar VUČIĆ, *Fenomenologija nacije; Židovstvo i hrvatstvo - prilog istraživanju hrvatsko-židovskih odnosa,* Zagreb 2000.;

VULLIAMY = Ed VULLIAMY, *Seasons in Hell. Understanding Bosnia's Wars*, New York 1994.;

WACHTEL = Endru B. Vahtel (Andrew Baruch WACHTEL), *Stvaranje nacije, razaranje nacije* (izv. *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, 1998.), Beograd 2001.;

WEHLER = Hans-Ulrich VELER (WEHLER), *Nacionalizam. Istorija - forme - posledice* (ćir. - izv. *Nationalismus. Geschichte - Formen – Folgen*, 2001), Novi Sad 2002.;

WERNER = Karl Ferdinand WERNER, *Nascita della nobiltà: Lo sviluppo delle élite politiche in Europa*, Torino 2000;

WERTSCH = James V. WERTSCH, *Voices of Collective Remembering*, Cambridge 2002.;

WHITE, 1975 = Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore – London 1975.;

WHITE, 1987 = H. WHITE, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore (Mar.) 1987.;

WHITE, 2004 = H. WHITE, «Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju», *Časopis za suvremenu povijest* 36(2)/2004.;

WOLFF, 1994 = Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightement*, Stanford (Cal.) 1994.;

WOLFF, 2006 = L. WOLFF, «Revising Eastern Europe: Memory and the Nation in Recent Historiogrpahy», *The Journal of Modern History* 78(1)/2006.

ZEČEVIĆ = Miodrag ZEČEVIĆ (pr.), *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*, Beograd 1998.;

ZERUBAVEL, 1997 = Eviatar ZERUBAVEL, *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*, Cambridge (Mass.) 1997.;

ZERUBAVEL, 2003 = E. ZERUBAVEL, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago 2003.;

ŽEPIĆ = Božo ŽEPIĆ, «Karakter rata u Bosni i Hercegovini u svjetlu zahtjeva za podjelom države», u: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini …*;

ŽUPANOV = Josip ŽUPANOV, «Društveno nasljeđe komunizma», u: ISTI, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Zagreb 2002.;

KAZALO

Osobna imena:

Adamček, Josip (povjesničar) – 41 b. 56, 221,
Adamska, Anna (povjesničarka) – 60 b. 81-82, 221,
Agičić, Damir (povjesničar) – 188 b. 294, 221,
Akmadža, Miroslav (povjesničar) – 97, 221,
Akoncije (papinski legat) – 45,
Ančić, Mladen (povjesničar) – 37 b. 51, 41 b. 54-55, 46 b. 61, 49 b. 67, 61 b. 85, 78 b. 111, 80 b. 116, 88 b. 137, 167 b. 263, 172 b. 268, 221-222,
Anderson, Benedict (povjesničar) – 11, 14, 76 b. 109, 187 b. 292, 222,
Anderson, Malcolm (povjesničar) – 12 b. 7, 15, 222,
Andrić, Ivo (pisac) – 119-125, 133,
Antoljak, Stjepan (povjesničar) – 46, 48 b. 65, 192 b. 304, 222-223,
Anžuvinci (dinastija)
Elizabeta – 85,
Karlo Drački – 85,
Ladislav – 85,
Ludovik (Veliki) – 46, 84-85,
Marija – 85,

Appel, Hilary (sociologinja) – 107 b. 165, 223,
Armstrong, John (povjesničar) – 11, 32 b. 46-47, 40 b. 53, 223,
Arpadovići (dinastija) – 46,
Bela IV. – 45,
Koloman – 44,
Stjepan III. – 44,
Arendt, Hannah (filozof) – 53,
Assmann, Aleida (povjesničarka) – 35 b. 49, 186 b. 288, 223,
Assmann, Jan (povjesničar) – 21 b. 25, 223,
Avdić, Senad (novinar) – 215,
Bak, János (povjesničar) – 64 b. 93, 65 b. 94, 223,
Bakarić, Marija (političarka) – 205,
Bakarić, Vladimir (političar) – 200-201,
Baker, James (političar) – 176,
Banac, Ivo (povjesničar/političar) – 12 b. 5, 20 b. 24, 80 b. 116, 119, 191 b. 298, 223,
Barada, Miho (svećenik/povjesničar) – 49 b. 66, 224,
Barford, Paul (povjesničar) – 57 b. 76, 187 b. 291, 224,
Bates, Albert Lord (jezikoslovac) – 92 b. 143, 173 b. 269,
Baycroft, Timothy (povjesničar) – 161 b. 254,
Beck, Ulrich (sociolog) – 13,
Bene, Sándor (povjesničar) – 88 b. 136,
Bennet, Tony (sociolog) – 26 b. 41,
Berger, Peter (sociolog) – 13 b. 8, 26 b 39,
Berger, Stefan (povjesničar) – 22 b. 27,
Bertelli, Sergio (povjesničar) – 19 b. 22,
Bet-El, Ilana (povjesničar) – 149-150,
Bibó, Istvan (povjesničar) – 20 b. 23, 178 b. 281, 193 b. 305,
Bieber, Florian (povjesničar) – 161 b. 254,
Bijedić, Đemal (političar) – 117,

Bijelić, Dušan (sociolog) – 185 b. 285,
Bilandžić, Dušan (povjesničar) – 200, 201 b. 315,
Bjelajac, Mile (povjesničar) – 148,
Blažanović, Jovo (povjesničar) – 170 b. 266, 175 b. 273,
Blažević, Jakov (političar) – 200, 205,
Bloch, Marc (povjesničar) – 23 b. 29,
Boeckh, Katrin (povjesničarka) – 107 b. 164,
Bonacci Skenderović, Dunja (povjesničarka) – 94, 99-101,
Borneman, John (antropolog) – 153 b. 247, 154,
Bottomore, Tom (sociolog) – 111 b. 175,
Bourdieu, Pierre (sociolog/antropolog) – 18,
Bozóki, András (sociolog) – 112 b. 176,
Boyer, Paul (povjesničar) – 25 b. 36,
Breuilly, John (povjesničar) – 19 b. 21,
Bringa, Tone (antropologinja) – 209-210, 216,
Brkljačić, Maja (povjesničarka) – 94, 100, 123 b. 189,
Brković, Milko (povjesničar) – 7, 209,
Broz, Josip Tito (političar) – 79, 95 b. 149, 96-98, 109, 117, 119, 123, 124 b. 191, 126-127, 130 b. 204, 133-138, 143, 146, 199-202, 216,
Brubaker, Rogers (sociolog) – 11 b. 1, 15 b. 14, 17 b. 18, 18 b. 20, 129 b. 201,
Brunnbauer, Ulf (povjesničar) – 57 b. 74,
Brunner, Otto (povjesničar) – 91 b. 141,
Budak, Neven (povjesničar) – 35 b. 50,
Budiša, Dražen (političar) – 112,
Bulić, Frane (svećenik/arheolog) – 38,
Bunce, Valery (povjesničarka) – 12 b. 6, 129 b. 201, 161 b. 253, 184 b. 284,
Burke, Peter (povjesničar) – 26 b. 38-39,
Calhoun, Craig (sociolog) – 15 b. 14,

Campbell, David (sociolog) – 212-218,
Cardus, Salvador (sociolog) – 14 b. 11,
Carević, Mićo (sociolog/političar) – 175,
Carrington, Peter (političar) – 176,
Chalaby, Jean (sociolog) – 151,
Chatterjee, Partha (sociolog) – 16,
Chlebowczyk, Jozef (povjesničar) – 12 b. 5,
Christopher, Warren (političar) – 176,
Connolly, William (politolog) – 216,
Conversi, Daniele (politolog) – 215 b. 334,
Cornwall, Mark (povjesničar) – 55 b. 73, 184 b. 284,
Crnjanski, Miloš (književnik) – 130-131, 136,
Cvijić, Jovan (geograf/političar) – 206,
Ćamo, Mehmed (novinar) – 215,
Ćirković, Sima (povjesničar) – 211 b. 329,
Ćosić, Dobrica (književnik/političar) – 131,
Čavoški, Kosta (sociolog) – 195 b. 310,
Čengić, Drago (sociolog) – 111 b. 174,
Čolović, Ivan (antropolog) – 178-179,
Dedijer, Vladimir (povjesničar) – 123,
Deringil, Selim (povjesničar) – 161 b. 254,
Derrida, Jacques (filozof) – 26 b. 40,
Despot, Dragutin (političar) – 138-140,
Deutsch, Karl (politolog) – 14,
Dobrovšak, Ljiljana (povjesničarka) – 57 b. 75,
Donovan, Mark (povjesničar) – 22 b. 27,
Djokić, Dejan (povjesničar) – 69 b. 102,
Drakulić, Slavenka (književnica) – 214-215,
Dudaković, Atif (vojni zapovjednik) – 169 b. 265,
Dutu, Alexandru (povjesničar) – 161 b. 254,

Đilas, Aleksa (povjesničar) – 176 b. 275, 195 b. 310,
Đilas, Milovan (političar) – 118, 140 b. 226,
Đurić, Vojislav (povjesničar umjetnosti) – 131,
Džaja, Srećko (povjesničar) – 66, 66 b. 96, 94 b. 147, 135 b. 215, 211 b. 327, 212,
Ekmečić, Milorad (povjesničar) – 79 b. 113, 94, 95 b. 149-150, 96, 98-99, 191, 206,
Farlati, Daniele (povjesničar) – 37,
Filipović, Muhamed (filozof/političar) – 78, 210 b. 325,
Finley, Moses (povjesničar) – 24,
Foucault, Michelle (filozof) – 161,
François, Ettiene (povjesničar) – 107 b. 163,
Frankopan, Fran Krsto (velikaš) – 193,
Gagnon, Valère Philip (povjesničar) – 108-109, 143,
Gaj, Ljudevit (nacionalni djelatnik) – 161-162,
Garašanin, Ilija (političar) – 188, 190,
de Gaulle, Charles (političar) – 151,
Geary, Patrick (povjesničar) – 18, 88 b. 135,
Gellner, Ernest (sociolog) – 11, 14,
Gillett, Andrew (povjesničar) – 32 b. 47,
Ginzburg, Carlo (povjesničar) – 24,
Girardet, Raoul (antropolog) – 158 b. 252,
Gligo, Vedran (povjesničar) – 63 b. 91, 64 b. 92,
Glišić, Milovan (književnik) – 133,
Goldstein, Ivo (povjesničar) – 57 b. 77, 63 b. 90,
Goldstein, Slavko (publicist/političar) – 112,
Golub, Branka (sociolog) – 111 b. 174,
Gotovac, Vlado (političar) – 112,
Gow, James (politolog) – 143 b. 231,
Grgur VII. (papa) – 43,
Grzymała-Busse, Anna (politolog) – 142 b. 230,

Guenée, Bernard (povjesničar) – 19 b. 21,
Guncel (splitski nadbiskup) – 45,
Habermas, Jürgen (filozof) – 29,
Habsburzi (dinastija) – 21, 67, 86,
Hadrovics, Laszlo (povjesničar) – 192 b. 303,
Haldon, John (povjesničar) – 91 b. 141,
Hameršak, Filip (povjesničar) – 77 b. 110,
Haverić, Tarik (politolog) – 78 b. 112,
Hayden, Robert (pravnik/antropolog) – 128, 145, 178,
Hebrang, Andrija (političar) – 127, 134, 136-139,
Heehs, Peter (antropolog) – 28, 29,
Hercigonja, Eduard (književni povjesničar) – 60 b. 84,
Hermet, Guy (povjesničar) – 11,
Hewitson, Mark (povjesničar) – 161 b. 254,
Hitler, Adolf (političar) – 107, 121, 146,
Hjerm, Mikael (sociolog) – 15 b. 14, 163 b. 256,
Hoare, Quentin (prevoditelj/pisac) – 181-182,
Hobsbawm, Eric (povjesničar) – 11, 14, 185, 186 b. 287,
Hoepken, Wolfgang (povjesničar) – 113 b. 177,
Homeini, Ruholah (vjerski poglavar/političar) – 165,
Hrabak, Bogumil (povjesničar) – 66 b. 98,
Hroch, Miroslav (povjesničar) – 12 b.5, 14, 34, 37, 183, 184 b. 284,
Hudelist, Darko (novinar) – 144,
Hugrin (splitski nadbiskup) – 45,
Hutchinson, John (politolog) – 18 b. 19, 32 b. 46,
Imamović, Enver (povjesničar) – 210 b. 325,
Imamović, Mustafa (povjesničar) – 81-88, 92-94, 210 b. 325, 211,
Irvine, Jill (povjesničarka) – 127 b. 194,
Isus Krist – 24, 28, 64, 67, 82,

don Ivanko (župnik u selu Hrašćane) – 66,
Ivanković, Nenad (novinar/političar) – 144,
Iveković, Oton (slikar) – 56,
Ivić, Pavle (jezikoslovac) – 191 b. 299,
Izetbegović, Alija (političar) – 95 b. 149, 115, 172, 174,
Jaffrelot, Christopher (socilog) – 16, 17,
Jagić, Vatroslav (jezikoslovac) – 162 b. 255,
don Jakov (župnik u selu Tršćani) – 66,
Jakšić, Nikola (povjesničar umjetnosti) – 44 b. 58-59, 49 b. 67,
Janeković Römer, Zdenka (povjesničarka) – 23 b. 30, 77 b. 110,
Jansen, Stef (antropolog) – 17 b. 17,
Jareb, Mario (povjesničar) – 94, 99-101,
Jelačić, Josip (vojni zapovjednik/političar) – 55,
Jelavich, Charles (povjesničar) – 185 b. 286, 191 b. 297,
Jelena (hrvatska kraljica) – 37,
Jenkins, Keith (povjesničar) – 23 b. 31, 51 b. 68,
Jenkins, Richard (sociolog) – 11 b. 1, 209,
(sveti) Jeronim – 48,
Jezernik, Božidar (antropolog) – 122 b. 186,
Jović, Borisav (političar) – 128, 202 b. 316, 215 b. 334,
Jović, Dejan (politolog) – 135 b. 215, 191, 192 b. 301, 200 b. 314, 205-206,
Judson, Peter (povjesničar) – 161 b. 254, 184 b. 284,
Kačić-Miošić, Andrija (književnik) – 193,
Kamberović, Husnija (povjesničar) – 80 b. 115, 211 b. 326,
Karađorđevići (dinastija)
    Pavle – 146,
Karadžić, Radovan (političar) – 176-177, 215,
Karadžić, Stefanović Vuk (jezikoslovac) – 161-162, 190, 206,
Karbić, Damir (povjesničar) – 89 b. 138,

Kardelj, Edvard (političar) – 117, 200,
Kardelj, Pepca (političarka) – 205,
Karlović, Ivan (hrvatski ban) – 64,
Kašić, Bartol (biskup/jezikoslovac) – 192,
Katić, Lovre (povjesničar) – 92 b. 142,
Katunarić, Dražen (sociolog) – 11 b. 2,
Khuen-Héderváry, Karlo (političar) – 68,
Khuen-Héderváry, Sofija – 68,
King, Jeremy (povjesničar) – 164 b. 258,
Király, Béla (povjesničar) – 64 b. 93,
Kissinger, Henry (političar) – 176,
Kitromilides, Paschalis (povjesničar) – 161 b. 254,
Klaić, Vjekoslav (povjesničar) – 55,
Klaniczay, Gabor (povjesničar) – 60,
Klimantović, Šimun (kroničar) – 66,
Knežević, Antun (svećenik/nacionalni djelatnik) – 199,
Kočić, Petar (književnik) – 133,
Kohn, Hans (povjesničar) – 15, 163,
Kolstø, Pal (povjesničar) – 29 b. 44,
Kombol, Mihovil (književni povjesničar) – 120,
Konstantin VII. Porfirogenet (bizantski car/pisac) – 40, 41,
Kosača, Stjepan Vukčić (bosanski velikaš) – 66,
Kožul, Franjo (sociolog) – 174 b. 271,
Kramer, Lloyd (povjesničar) – 23 b. 30,
Krčelić, Baltazar (svećenik/povjesničar) – 192,
Krestić, Vasilije (povjesničar) – 89,
Krištofić, Branko (sociolog) – 111 b. 174, 112 b. 176,
Krleža, Miroslav (književnik) – 78,
Kršnjavi, Iso (povjesničar umjetnosti/političar) – 68 b. 101,
Kryukov, Mikhail (politolog) – 129 b. 202,

Kuhn, Thomas (povjesničar znanosti) – 26 b. 41,
Kuljić, Todor (sociolog) – 124 b. 191, 135 b. 214,
Kurta, Florin (povjesničar) – 187 b. 291,
Kværne, Jon (povjesničar) – 82 b. 120, 92 b. 144, 93 b .146, 311 b. 327,
Laville, Christian (povjesničar) – 59 b. 80,
Lazarević, Laza (književnik) – 133,
Lecours, Andre (politolog) – 15 b. 14, 163 b. 256,
Lenski, Gerhard (sociolog) – 105, 111 b. 175, 125,
Leon X. (papa) – 64,
van Linden, Aeronaut (novinar) – 269 b. 265,
Lipovčan, Srećko (povjesničar) – 57 b. 75,
Lovrenović, Dubravko (povjesničar) – 93 b. 145,
Lowenthal, David (povjesničar) – 22 b. 28,
Lucius Lučić, Ivan (povjesničar) – 42, 54, 192,
Luckmann, Thomas (sociolog) – 13 b. 8, 26 b. 39,
Lučić, Ivo (povjesničar) – 118 b. 181, 145 b. 235, 146, 157 b. 250, 158 b. 252,
don Luka (župnik u selu Račice) – 66,
Ljubić, Šime (povjesničar) – 55,
Ljubiša, Stefan Mitrov (književnik) – 133,
Ljudevit Posavski (knez Donje Panonije) – 54,
Macan, Trpimir (povjesničar) – 92 b. 142,
Maček, Vladko (političar) – 107, 146,
Mahmutčehajić, Rusmir (političar) – 212-213, 217,
Mahoney, James (povjesničar/sociolog) – 62 b. 87,
Maksimović, Desanka (književnica) – 133,
Malcolm, Noel (povjesničar) – 181-182,
Mann, Michael (sociolog/povjesničar) – 62, 76 b. 108, 88 b. 137, 91 b. 141, 163,
Manolić, Josip (političar) – 112,

Maretić, Tomislav (jezikoslovac) – 193,
Marijan, Davor (povjesničar) – 71-73,
Markešić, Luka (svećenik) – 165, 173,
Martić, Milan (političar) – 177,
don Martin (župnik u selu Mahurci) – 66,
Martin, Raymond (filozof) – 25 b. 37,
Marx, Karl (sociolog/povjesničar) – 130,
Matijević Sokol, Mirjana (povjesničarka) – 45 b. 60,
Maza, Sarah (povjesničarka) – 23 b. 30,
Mažuranić, Antun (jezikoslovac) - 162,
Mažuranić, Ivan (književnik/političar) – 133,
Meštrović, Ivan (kipar) – 198,
Mihajlović, Borislav (književnik) – 131,
Mihajlović, Draža (vojni zapovjednik/političar) – 192 b. 301,
Miličević, Nataša (povjesničarka) – 130 b. 203,
Miloradović, Goran (povjesničar) – 124 b. 190,
Milošević, Ante (arheolog) – 39 b. 52,
Milošević, Slobodan (političar) – 79, 109, 114, 143, 154, 158, 176-177, 188, 191 b. 301, 192, 202, 207, 214,
Mirdita, Zef (povjesničar) – 89 b. 139,
Mišić, Zoran (književnik) – 132 b. 207,
Mitrović, Momčilo (povjesničar) – 133 b. 210, 134 b. 212, 148,
Mommsen, Wolfgang (povjesničar) – 25 b. 36,
Mosca, Gaetano (sociolog) – 111 b. 175,
Mostert, Marco (povjesničar) – 60 b. 81-82,
Muncimir (hrvatski knez) – 36,
Munz, Peter (povjesničar) – 28, 29,
Muslimović, Fikret (državni službenik) - 165, 166 b. 260,
Mussolini, Benito (političar) – 146,
Mužić, Ivan (odvjetnik/pisac) – 57 b. 77,

Nairn, Tom (sociolog) – 14,
Nedeljković, Raja (političar) – 118,
Nušić, Branislav (književnik) – 133,
Omašić, Vjeko (povjesničar) 46 b. 61,
Olanić, don Juraj (župnik u selu Praskvići) – 66,
Orbini, Mauro (svećenik/povjesničar) – 54, 192,
Pareto, Wilfried (sociolog) – 111,
Parks, Ward (povjesničar) – 26 b. 40,
Passmore, Kevin (povjesničar) – 22 b. 27,
Pavelić, Ante (političar) – 121 b. 185, 146-147,
Pavković, Alexander (povjesničar) – 132 b. 207,
Pavličević, Drago (povjesničar) – 63 b. 89, 81-82, 84-85, 87-88, 92-94,
Pavlovitch, Stevan (povjesničar) – 127 b. 195,
Pešić, Vesna (sociolog/političar) – 192,
Plamenatz, John (povjesničar) – 15,
Pleterski, Andrej (arheolog) – 187 b. 291,
Pohl, Walter (povjesničar) – 32 b. 47, 88 b. 135,
Pók, Attila (povjesničar) – 137 b. 219,
Pol Pot (Saloth Sar) (političar) – 217,
Popper, Karl (filozof) – 187,
Popović, Sterija (književnik) – 133,
Popržanović, Zijah (?) – 166 b. 260,
Portmann, Michael (povjesničar) – 106 b. 162, 115 b. 179,
Posedarski, Stjepan (velikaš) – 64, 67,
Pozderac, Hamdija (političar) – 78, 117,
Pribićević, Svetozar (političar) – 195,
Protić, Stojan (političar) – 198, 201, 207,
Pusić, Vesna (sociologinja/političarka) – 157-159, 173, 179,
Račan, Ivica (političar) – 112,

Rački, Franjo (povjesničar) – 55, 68-69,
Radić, Antun (etnolog/političar) – 194, 196,
Radić, Stjepan (političar) – 194, 196-197, 209,
Raguž, Jakša (povjesničar) – 176 b. 276,
Ranger, Terence (povjesničar) – 186 b. 287,
Ranković, Aleksandar (političar) – 126-127, 129-141, 200-201,
Ranković, Svetolik (književnik) – 133,
Raspudić, Nino (teoretičar književnosti) – 144 b. 233,
Rattkay, Juraj (velikaš/povjesničar) – 192,
Raukar, Tomislav (povjesničar) – 46 b. 62, 66 b. 95, 194 b. 309,
Redžić, Enver (povjesničar) – 93, 211 b. 326,
Reimitz, Helmut (povjesničar) – 88 b. 135,
Reuschemeyer, Dietrich (povjesničar/sociolog) – 62 b. 87,
Reynolds, Susan (povjesničar) – 19 b. 21,
Riceputi, Filippo (povjesničar) – 37,
Rihtman-Auguštin, Dunja (antropologinja) – 194 b. 308,
Ristić, Jovan (političar) – 199,
Ritter-Vitezović, Pavao (povjesničar) – 54,
Roksandić, Drago (povjesničar) – 62 b. 87, 85 b. 130, 87 b. 134, 134,
Romanovi (dinastija) – 21,
Romul Augustul (rimski car) – 58-59,
Roth, Klaus (antropolog) – 122,
Roudometof, Victor (povjesničar) – 161 b. 254, 182-186, 188,
Rueschmeyer, Dietrich (povejsničar/sociolog) – 62 b. 87,
Rusinow, Denison (povjesničar) – 69 b. 102,
Sadkovich, James (povjesničar) – 144,
Sahlins, Marshall (antropolog) – 62 b. 86,
Samardžić, Radovan (povjesničar) – 191 b. 300,
Savić, Obrad (filozof) – 185 b. 285,

Schöpflin, George (politolog) – 29 b. 44, 53, 75, 161 b. 253,
Sega, Dušan (književnik) – 132 b. 207,
Sekulić, Duško (sociolog) – 111 b. 174, 129 b. 202, 135 b. 215, 142 b. 229, 147 b. 237,
Selenić, Slobodan (književnik) – 131,
Selinić, Slobodan (povjesničar) – 128 b. 200,
Shrader, Paul (povjesničar) – 174 b. 270,
Sigismund Luksemburški (ugarsko-hrvatski kralj) – 85,
Sked, Alan (povjesničar) – 25 b. 36,
Skender-paša (otomanski velikaš) – 66,
Slapšak, Svetlana (antropologinja) – 115 b. 178,
Smičiklas, Tadija (povjesničar) – 55, 92 b. 142,
Smith, Anthony (politolog) – 11, 14, 15, 32 b. 46,
Softić, Safet (politolog) – 166,
Spehnjak, Katarina (povjesničarka) – 137 b. 219, 138 b. 221-222, 140,
Srkulj, Stjepan (povjesničar) – 92b. 142,
Staljin, Josif Visarionovič (političar) – 125,
Stambolić, Ivan (političar) – 109,
Stambolić, Petar (političar) – 201,
Stan, Lavinia (povjesničarka) – 153 b. 248,
Stančić, Nikša (povjesničar) – 162 b. 255, 193 b. 306, 209,
Starčević, Ante (političar) – 55,
Stavrianos, Leften Stavros (povjesničar) – 190 b. 295,
Stepinac, Alojzije (zagrebački nadbiskup) – 107, 200,
don Stipan (svećenik iz Rogova) – 66,
Stock, Brian (povjesničar) – 76 b. 109,
Stokes, Gail (povjesničar) – 147-149,
Stola, Dariusz (povjesničar) – 163 b. 257,
Strossmayer, Josip Juraj (đakovački biskup) – 68-69,
Sundhaussen, Holm (povjesničar) – 94, 100,

Suny, Ronald (antropolog) – 22 b. 26,
Šarinić, Hrvoje (političar) – 169 b. 265, 172 b. 267, 174 b. 272,
Šenoa, August (književnik) – 133,
Šišić, Ferdo (povjesničar) – 55, 92 b. 142,
Šporer, Željka (sociologinja) – 111 b. 174, 142 b. 229, 147 b. 237,
Šufflay, Milan (povjesničar) – 55,
Šurmin, Đuro (jezikoslovac) – 91 b. 140,
Šuvar, Stipe (političar/sociolog) – 12 b. 5, 179,
Tănase, Stelian (sociolog) – 112 b. 176,
Thiesse, Anne-Marie (politologinja) – 16 b. 17,
Thompson, Mark (novinar) – 178,
Thompson, Willie (povjesničar) – 25 b. 35,
Tilly, Charles (sociolog/povjesničar) – 14,
Todorova, Maria (povjesničarka) – 15 b. 15, 122, 129, 185 b. 285,
Toma arciđakon (kroničar) – 45,
Tomac, Zdravko (političar) – 144,
Tomljanovich, Brooks William – 67 b. 100,
Tonkin, Elisabeth (antropologinja) – 92 b. 143, 173 b. 269,
Topalović, Mušan „Caco" (vojni zapovjednik) – 215,
Topolski, Jerzy (povjesničar) – 24 b. 33, 74 b. 104,
Trnka, Kasim (pravnik/političar) – 165, 166 b. 260,
Trpimirovići (dinastija)
    Petar Krešimir IV., kralj – 54,
    Tomislav, kralj – 54,
    Trpimir, knez – 36, 37,
Trumbić, Ante (političar) – 198,
Tuđman, Franjo (povjesničar/političar) – 112-113, 143-147, 149-150, 152-153, 155, 157-158,
Unowsky, Daniel (povjesničar) – 161 b. 254,

Uzelac, Gordana (povjesničarka) – 145, 149,
Vance, Cyrus (političar) – 176,
Vejvoda, Ivo (političar) – 97,
Verdery, Catherine (antropologinja) – 12 b.6,
Vick, Brian (povjesničar) – 55 b. 73, 163 b. 256, 184 b. 284,
don Vid (župnik u Miranju) – 66,
Vlaisavljević, Ugo (filozof) – 187 b. 290,
Vodušek Starič, Jerca (povjesničarka) – 125 b. 193, 132 b. 207, 140 b. 226,
Vučić, Petar (politolog) – 14 b. 10,
Vučurović, Božidar (političar) – 176-177,
Vukaš (splitski đakon) – 45 b. 60,
Vulliamy, Ed (novinar) – 167 b. 263, 203 b. 317,
Wachtel, Andrew Baruh (književni povjesničar) – 120 b. 183, 125 b. 192, 133 b. 208,
Wehler, Hans-Ulrich (povjesničar) – 187 b. 293,
Werner, Karl Ferdinand (povjesničar) – 58-59,
Wertsch, James (antropolog) – 52 b. 70, 54 b. 72, 74, 80 b. 114,
White, Hayden (povjesničar) – 25 b. 34, 51, 74, 76 ,
Woodward, Susan (povjesničarka) – 147,
Wolff, Larry (povjesničar) – 15 b. 15, 161 b. 254, 184 b. 284,
Wolfram, Herwig (povjesničar) – 32 b. 47,
Zametica, Jovan (političar) – 215,
Zec, obitelj – 110,
Zečević, Miodrag (povjesničar) – 200 b. 313,
Zerubavel, Eviatar (sociolog) – 25 b. 34, 52 b. 69,
Zrinski, Nikola (velikaš) – 193,
Zvonimir (Dmitar), hrvatski kralj – 38, 43-44, 54, 85,
Žepić, Božo (sociolog) – 173, 174 b. 270,
Županov, Josip (sociolog) – 110, 112, 113 b. 177, 142,

Zemljopisni nazivi:

Albanija – 21, 183,
Austrija – 84, 164,
Balkan – 15, 79 b. 113, 96, 122, 150, 183, 185,
Banja Luka – 173,
Bar – 205,
Beč – 85-87, 190,
Benkovac – 43-44,
Beograd – 81, 92-93, 95 b. 149, 115, 120 b. 184, 121, 130, 173, 196, 205-206,
Bijaći – 36,
Bihać – 169 b. 265,
Bileća – 136,
Biograd (n/m) – 43-45, 48,
Bojišće – 43, 45-46,
Boka Kotorska – 83,
Bolivija 97,
Bonn – 95,
Bosanski sandžak – 66,
Bosna 86-87, 133-134, 145, 189, 198, 215,
Bosna i Hercegovina – 78, 79 b. 113, 94, 110, 115-117, 141, 150, 155, 157, 163-168, 171-176, 181-183, 196, 203-204, 207-213, 216-218,
    Federacija BiH – 216,
    NR BiH – 124,
Brela – 101,
Brijuni – 134, 138,
Budim – 86-87,

Bugarska – 21, 112 b. 176, 183,
Bugojno – 169,
Busovača – 170,
Cetina – 41, 86,
Crna Gora – 83, 194,
Čehoslovačka – 11, 12, 128,
Češka – 21, 60, 112 b. 176, 164,
Dalmacija (*Dalmatia*) – 39, 41, 42, 48, 61, 83, 87, 139, 194, 196,
    Južna Dalmacija – 139,
Danska – 20,
Dayton – 168, 175, 211,
Dubrovnik – 130, 139-140, 161, 176-177,
Dunav – 87,
Đevđelija – 131,
Egipat – 14,
Elba – 41,
Engleska – 16, 20,
Europa – 19, 20, 55, 58-60, 82, 107, 160, 161, 163-164, 199, 202,
    Srednja Europa – 20,
    Srednjo-istočna Europa – 21, 60, 183,
    Istočna Europa – 15, 130,
    Jugo-istočna Europa
Europska Unija – 12, 60,
Finska – 21,
Fojnica – 169,
Franačko Carstvo – 61,
Francuska – 20, 59, 86,
Geneva – 172 b. 267,
Gospić – 110,

Grčka – 21, 84, 164, 183-184,
Gronica – 118,
den Haag – 155, 157 b. 251,
Habsburška Monarhija (imperij) – 34, 35, 55, 68, 87, 160, 161, 192,
Austro-Ugarska – 191,
Heidelberg – 58,
Hercegovina – 83, 189,
Hlivno (Livno) – 41,
Holandija – 86,
Hrače = Hrašćani – 66,
Hrvatska (Croatia) – 21, 36, 41, 42, 49, 57, 60-61, 66, 71, 84, 91, 94, 101-102, 108, 110, 111 b. 174, 112, 114-115, 117, 125, 127, 133-134, 137-141, 143-144, 146-148, 151-152, 155, 157, 159, 163-164, 169 b. 265, 175, 177, 203-204, 206-209, 212, 214-215,
Banovina H. – 18, 146, 195,
H. Kneževina – 34-36, 43, 47-48,
H. Kraljevstvo – 34-36, 43-48, 55, 62, 89,
NDH – 100, 103, 121 b. 185, 146-147, 198-199, 204,
SR Hrvatska – 100,
Republika H. – 72,
Hrvati (prostorna odrednica) – 47, 49-50, 66,
Humska zemlja – 41,
Indija – 16, 29,
Iran – 165,
Italija – 20,
Ivanica – 176,
Jadran – 40, 205,
Jasenovac – 170,
Jugoslavija – 11, 12, 52, 69, 72, 79 b. 113, 80, 96, 98, 102, 105-

108, 110-111, 114, 116-120, 124-130, 133-134, 136-137, 141, 143-147, 151, 153-155, 163-164, 166, 168, 171, 174-177, 179, 182-183, 186-188, 191-192, 195-204, 207-208, 211-214,
Kraljevina J. – 55, 68, 120-121, 199,
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – 55, 68, 120, 192, 199,
Socijalistička Federativna Republika J. – 73, 79 b. 113, 80, 95, 98, 158, 167, 177-178, 181, 217,
Južna Amerika – 97,
Karađorđevo – 145, 158-159,
Karinsko more – 48,
Kina – 95,
Kiseljak – 170,
Knin – 43, 45 b. 60, 47, 49, 67,
Kosovo – 175, 189,
Kragujevac – 118,
Krakow – 120,
Krbava – 83, 87,
Krbavsko polje – 62,
Krča = Tršćani – 66,
Krka – 66,
Križevačka županija – 41,
Lika – 83, 87,
London – 149-150,
Mađarska – 21, 112 b. 176, 164,
Mahurci – 66,
Makarska – 101,
Makarsko primorje – 86,
Makedonija – 183,
Mannheim – 58,
Maribor – 131,

Miranji – 66,
Moslavina – 18,
Mostar – 92, 209,
Napulj – 85,
Neretva – 41, 86,
Neum – 172 b. 267,
Nin – 43, 45 b. 60, 47, 49,
Nizozemska – 20,
Njemačka – 20, 59-60, 148,
Novi Sad – 92,
Novigradsko more – 48,
Omiš – 86,
Osijek – 141,
Otok (u Solinu) – 37,
Otomansko (Osmansko) Carstvo (imperij) – 21, 34, 65, 86-87, 160, 183-184, 188, 191-192,
Ozren – 169,
Panonija – 39,
Pariz – 58,
Pelješac – 161-162, 190, 203,
Podbrižani – 44-46,
Poljska – 21, 41, 60, 84, 112 b. 176,
Portugal – 20,
Praskvić – 66,
Priština – 80,
Račice – 66,
Rama – 41,
Ravni Kotari – 40, 86,
Republika Srpska – 175, 211,
Rijeka – 92, 130,

Rim – 58-59,
Rimsko Carstvo – 58-59,
Rižinci – 37,
Rogovo – 66,
Rumunjska – 21, 183,
Rusija – 60, 96, 112 b. 176, 160,
Sjedinjene Američke Države (SAD; USA) – 208,
Salona (Solin) – 37, 38,
Sarajevo – 80-81, 95, 165, 167 b. 263, 168, 171-173, 206, 209, 215,
Sava – 87,
Sclavonia – 42,
Sisak – 63, 136 b. 217,
Sjeverna Amerika – 160,
Sjeverna Irska – 217,
Skradin – 43, 47,
Slavonija – 83, 87,
Slovačka – 21, 112 b. 176, 164,
Slovenija – 21, 117, 127, 155, 164, 175, 177, 207-208,
Split – 35-36, 39, 41, 45, 50, 206, 209,
Srbija -21, 41, 68, 72, 78, 83-84, 98, 108-109, 114-115, 117, 126-127, 131, 133-134, 147, 149, 154, 183-184, 188-191, 193-194, 198-199, 204, 208, 211-212, 214-215,
Kraljevina S. – 110,
Srebrenica – 151,
Srijemski Karlovci – 87,
SSSR – 11, 12, 128, 136,
Sutjeska – 118,
Šibenik – 41,
Široki Brijeg – 173,
Španjolska

Tel Aviv – 149,
Topusko – 87,
Travnik – 169,
Trogir – 36, 39, 41, 46, 50,
Trsat – 91,
Turska – 21, 164, 183, 189,
Tuzla – 122 b. 188,
Ugarska , Ugarsko Kraljevstvo – 45 b. 60, 60-61, 83, 86,
Ukrajina – 84, 151,
Utrecht – 59,
Vareš – 169,
Vatikan – 95-96,
Velebit – 91,
Velika – 41,
Venecija
    Mletačka Republika – 34, 48,
Vepric – 101,
Villa Venecianorum – 41,
Vitez – 170,
Vojvodina – 115, 189, 196,
Vozuća – 169,
Vrana – 43-45, 206,
Vukovar – 71-73, 98,
Zadar – 41, 49, 85-86, 161, 206,
Zagorje – 123, 133 b. 208,
Zagreb (Gradec) – 38, 39, 81, 87, 110, 137, 148-149, 161, 173, 179, 205, 209,
Zenica – 167 b. 263,
Zrmanja – 66,
Žepče – 170,

Etnički i nacionalni nazivi:

Albanac – 121,
Amerikanac – 98,
Armenac – 164, 189,
Austrijanac – 86,
Bosanac
Bošnjak-musliman – 82-84, 86, 93, 98, 123, 157, 165-166, 169-170, 173, 175, 187, 209, 211, 216-218,
Cincar – 189,
Crnogorac – 203,
Dalmatinac – 162,
Francuz – 59, 86,
German – 187,
Grk – 189,
Hrvat – 31, 34, 35, 36, 40, 41, 47, 54-55, 61-62, 68, 82, 84-85, 89, 96, 101, 116, 135, 141, 148, 152, 157, 162, 165, 169-170, 173, 175, 187, 191, 195-196, 198-199, 203-204, 208, 214,
plemeniti H. (*nobilis Croata*) – 18, 87, 89-91,
Humljanin – 40,
Jugoslaven – 126-127, 205,
Kurd – 218,
Makedonac – 203,
Musliman – 93, 203, 209,
Nijemac – 59, 118, 139, 146, 164,
Osmanlija – 86-87,
Roman – 187,
Slaven – 187,
Južni Slaven – 68, 194-195,

Slovenac – 96, 116, 175, 197,

Srbijanac – 136,

Srbin – 40, 41, 78, 89, 95, 98, 100-102, 110, 116, 126, 131-132, 137, 141, 147-149, 165, 170, 173, 175, 177, 187, 189-192, 194-196, 198-199, 201, 204, 206-208, 214,

Talijan – 139, 146, 162, 194,

Turčin – 55, 62-64, 82-83, 123, 189, 198-199,

Vlah – 18, 89-90,

Židov – 121